ОЛЕСЬ БЕРДНИК

ЧАША АМРІТИ

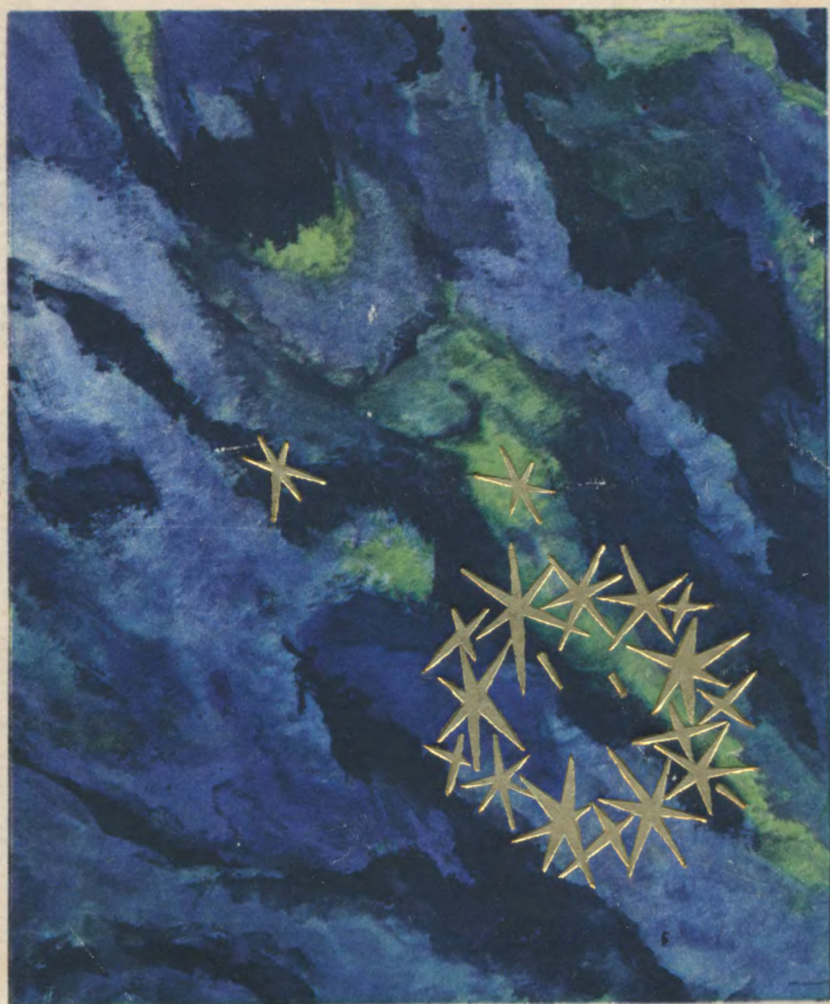

РАДЯНСЬКИЙ
ПИСЬМЕННИК
КИЇВ · 1968

ОЛЕСЬ БЕРДНИК

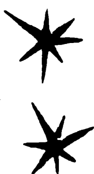

ЧАША
АМРІТИ

ДИКЕ ПОЛЕ

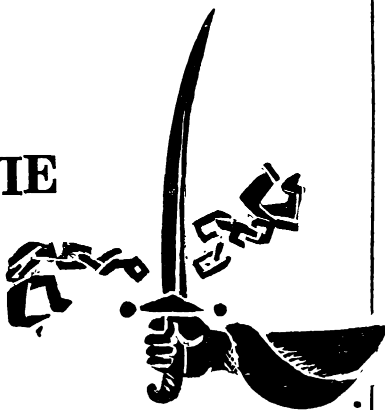

ВСЕМОГУТНІ
ДУРНІ

РП

Український астрофізик Михайло Сагайдак, індійський біолог Свамі Рішідева, американський космонавт Гаррі Соун... Вони здружилися ще у фашистському концтаборі, звідки молодим солдатам союзних військ пощастило майже чудом втекти.

Повоєнні роки не затьмарили, не похитнули давньої дружби. Гаррі готується до польоту на Місяць, Михайло розкриває таємниці далеких галактик, Свамі вивчає складність людської психіки. Але поряд з вершинами наукових досягнень часто зяють прірви розпачу й зневіри. Тільки в титанічній боротьбі духу і серця можна відшукати ясну путь до невмирущих цінностей правди та любові.

Феєричний роман «Чаша Амріти» Олеся Бердника торкається важливих питань етики, таємниць буття.

До книги ввійшли також історична повість-феєрія «Дике Поле» та кіногротеск «Всемогутні дурні».

У2
Б48

$\frac{7\text{-}3\text{-}3}{2\text{-}68\text{М}}$

КНИЖКОВА ФАБРИКА ім. М. В. ФРУНЗЕ

РОМАН-ФЕЄРІЯ

ЧАША АМРІТИ

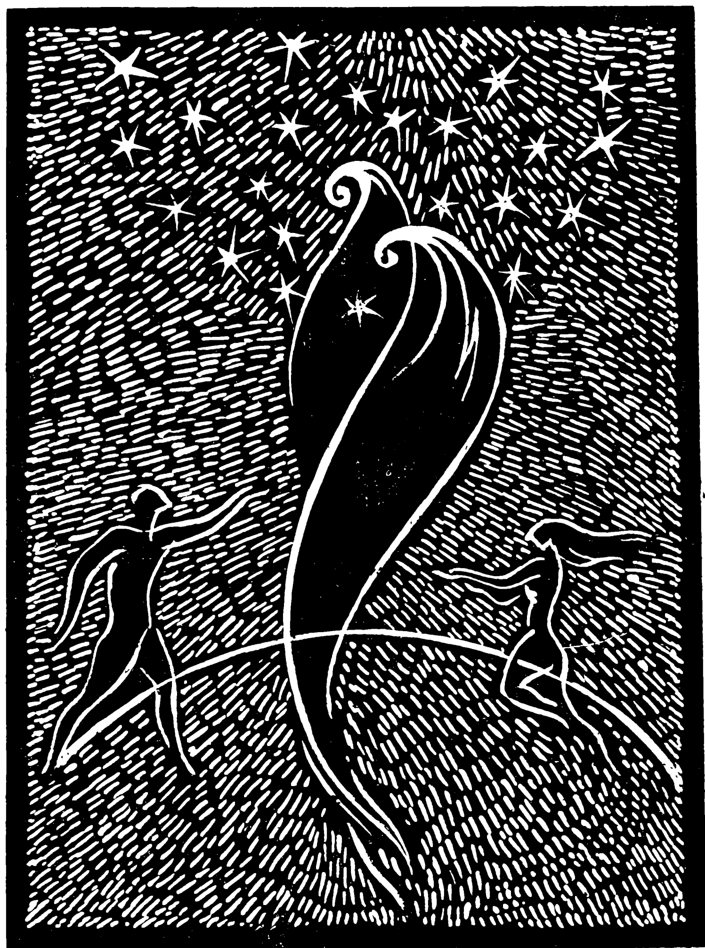

Великий Океан — але й дитя зачерпне води, якщо побажає.

З афоризмів Сходу

Якщо перед помилками ти зачиняєш двері, пам'ятай, що Істина теж не зможе ввійти до тебе.

Рабіндранат Тагор

ЗАМІСТЬ ПРОЛОГА · МАЙЯ

Машина заскакала по нерівній дорозі. Виючи, вибиралася на крутизну. Потім спускалася вниз. Михайло відчув, що задихається,— не вистачало повітря. Задушлива коробка кузова, набита полоненими, наскрізь просякла випарами десятків тіл. Ні поворухнутися, ні хапнути краплю повітря. Куди їх везуть? Ніхто не знає. Треба витерпіти, не знепритомніти...

Машина сильно гойднулася кілька разів і нарешті зупинилася. Почулася різка команда, лютий гавкіт собак. Двері широко розчинилися. Хвиля холодного запашного повітря хлюпнула в кузов, ринула в зів'ялі легені полонених, сп'янила.

Михайло хотів звестися на ноги. Похитнувся, впав головою вниз, сильно забившись об кам'янистий грунт. Поруч засміялися. Потім хтось закричав:

— Виходь! Хутчіше! Шнель! Шнель!

Полонені жваво заворушилися, вискакували з машин, оглядалися. Михайлові допомогли підвестися з землі, хтось обтер кров з його скроні. Він облизав язиком пошерхлі губи, глянув довкола себе. Виднокіл заступили високі гори, в небо впиналися крижані верхів'я. «Певно, Альпи»,— подумав Михайло.

Полонених оточили охоронці в чорному, з автоматами напоготові. Біля їхніх ніг шкірили зуби здоровенні пси, нервово постукуючи кудлатими хвостами по землі.

До гурту підійшло двоє німців, одягнених у сіру військову форму без погонів. Вони брали наручники з ящика, кували полонених по три чоловіки. Два наручники на трьох солдат. Михайло Сагайдак був у першій трійці,

крайній зліва. До правої руки йому прикували британського солдата в блідо-зеленій пошматованій формі. Михайло скоса глипнув на нього, здивувався. На голові полоненого була зелена чалма, строге бронзове обличчя облямовувала чорна борідка. Не інакше, як з колоніального корпусу. Напевне, індус. А третій праворуч — американець. По відзнаках видно — льотчик.

До колони наблизився офіцер-есесівець. Заклавши руки за спину, уважно, діловито розглядав постаті солдат. Все — від обличчя до ніг. Михайло не опустив погляду. Відчув біля серця гнівну, скажену хвилю. Чому, чому він тут, поруч з цими хлопцями? По якому праву цей нелюд з гадючими очима оглядає їх, ніби овець на базарі?

Офіцер пройшов далі. Індус глянув на Михайла, м'яко усміхнувся, ніби зрозумівши стан товариша. Американець задивився на гірські верхів'я, нахмуривши густі чорні брови.

Почулася протяжна команда. Загавкали пси. Колона рушила по гірській дорозі понад глибокою прірвою, де скаженів зеленкуватий пінистий потік. З-за високих парканів виглядали зацікавлені лиця, десь співали півні. Сонце піднялося в небі високо, з гір линули пахощі хвої.

Індус глибоко зітхнув, обернувшись до Михайла, тихо запитав англійською мовою:

— Ви не знаєте, де ми? Чудові місця. Ніби в Гімалаях...

Михайло в умі склав фразу для відповіді (англійську мову він розумів непогано, але розмовляти як слід не навчився), прошепотів:

— Точно не відаю. Або на півдні Німеччини, або в Австрії...

— Австрія,— хрипко сказав за спиною сусід-полонений.— То є Австрія. Я знаю...

— Дякую,— сказав, не обертаючись, Михайло.— Я теж так думав. Тільки навіщо нас привезли сюди — не збагну...

— Ви неспостережливі,— усміхнувся індус.

— Чому?

— Нас привезли для тяжкої праці. Гляньте — всі полонені здорові, сильні. Жодного хворого чи слабкого. Ясно, що не для страти...

— Ваша правда,— з полегкістю сказав Михайло.— Тим краще. Є якась надія...

— Заждіть місяць-два,— тихо обізвався полонений за спиною.— Німці мастаки вбивати надію...

Полонені з охороною минули вузький місток, перекинутий над ущелиною, наблизились до воріт невеликого табору. За колючими дротами видно було ряди низьких сірих бараків, по боках височіли чотири вежі з вартовими, на довгих припонах навколо загороди бігали, гризучи ланцюги, люті пси. Побачивши полонених, вони почали рватися з припон, давлячись і захлинаючись.

Ворота розтулились, ніби зловісна паща, ковтаючи полонених ряд за рядом.

Офіцери жваво перемовлялися. Сагайдак розібрав кілька німецьких фраз:

— Добра худоба...

— Дякувати шефу... Робота термінова, а старі шкапи виздихали...

— Зрозумів? — ледве ворухнувши губами, запитав індус.

Михайло кивнув. Американець промовчав. Тільки очі в нього стали холодні, крижані. Тим часом конвойні підійшли до полонених, почали знімати наручники. Михайло полегшено зітхнув, розтер багрові смуги на руці.

Полонених вилаштували в дві лави. Один з офіцерів — високий, худий, з байдужим, холодним поглядом — виступив наперед, сказав коротку промову. Два солдати повторили його звернення англійською, російською, польською та французькою мовами.

— Полонені солдати,— сказав офіцер.— Я майор фон Гірен, комендант цього табору. Кожне моє слово — закон для вас. Непослух — смерть. Життя і волю при кінці війни можете заслужити лише відданою працею на благо великого рейху і нашого фюрера. В кожному бараці є старости. Все інше пояснять вони. Я скінчив!

Сагайдак з чотирма першими трійками полонених потрапив до сьомого барака. Старостою там був присадкуватий, коренастий українець з хитрими веселими очицями. Він назвався Грицьком Бояком, дуже зрадів, почувши рідну мову з вуст Михайла, дав йому, індусові та американцеві місце біля вікна, на горішніх нарах.

Американець одразу ж поліз туди, розтягнувся на весь свій богатирський зріст, захрустів суглобами. Староста поглянув на нього, похитав головою.

— Звик, мабуть, союзничок одлежуватися. Тут не влежиш. Ранесенько — кар'єр, весь день, як у пеклі. Люди мруть, мов мухи. Привозять здорованів, а вивозять в рогожі. Ось так, земляче. Ну, та не журись, лягай спочивай. Скоро баланду на вечерю принесуть.

Він підступив до Михайла, прошепотів благально:

— Ну що там чути?

— Де?

— У нас. Ти коли попався? Давно?

— Навесні. Місяців півтора тому. На Кавказі...

— Господи,— застогнав Бояк,— аж куди німчура добрався. Та що ж йому — впину не буде? Кінець нам?

— Початок,— спокійно сказав Рішідева, всовуючи в голку нитку. Скинувши сорочку, він почав латати дірку на спині. Не підводячи очей, ще раз суворо проказав: — Початок...

— А ти хто? — здивувався Бояк.— Щось не наше. І не з союзників. Таких ще не бачив.

— Індія,— сказав Свамі.

— Здалека,— зітхнув Бояк.— А звідки ж знаєш, як і що? Просто — заспокоюєш?

— Ні. Я добре знаю історію...

— Якби-то,— прошепотів, озираючись, Бояк.— Якби ти правду сказав, дивний чоловіче! Твоїми устами бог промовляє!..

— Може, й так,— лагідно відповів Свамі, перекушуючи нитку.— Всі ми діти його...

— То ти віруючий?

— Всі віруючі,— усміхнувся індус.— Нема невіруючих. Одні вірують в бога, другі в сатану, треті в жорстоку силу, ще якісь — в людину, в її любов...

— Правду кажеш,— почухав потилицю Бояк.— Мудрий ти, хоч і молодий ще. А звідки по-нашому навчився?

— Вивчав. Я біля двадцяти мов знаю...

— О-о-о! — з пошаною мовив староста.— Головатий. Ну, влаштовуйтесь. Зараз принесемо матраци, потім — вечеря. І спати! Бо завтра на каторгу...

Староста почимчикував кудись вздовж барака. Біля нар метушилися полонені, слали матраци. Плив різно-

язичний гомін. Дехто, зморений важкою дорогою, одразу падав на постіль і засинав. Індус торкнувся пальцями Михайлового плеча, дружньо мовив:

— Познайомимось, брате?

— З охотою... Мене звати Михайло Сагайдак. А ви?

— Гаррі Фітцджеральд Соун,— несподівано озвався з нар американець.

— Свамі Рішідева,— сказав індус.— Індія...

— Що ти з Індії — це одразу видно,— прихильно мовив Соун.— А ти хто — росіянин?

— Українець.

— Україна,— зітхнув індус, ласкаво глянувши на Сагайдака великими чорними очима.— Бодхисатва Тарас... Колись читав...

— Де це Україна? — зацікавився американець.— Десь в Сибіру?

— Європа,— засміявся Михайло.— Ну ти, колего, в географії не мастак! А ще льотчик!

— А що — льотчик? — знизав плечима Гаррі.— Треба летіти — дадуть карту...

— Цього мало,— осудливо сказав Михайло.— Треба знати Землю, на якій ти живеш...

— А ти знаєш Америку?

— Все-таки щось знаю. Уїтмена вашого знаю. А ти нашого Тараса не знаєш. А він же писав про вашого героя...

О роде, суєтний, проклятий,
Коли ти видохнеш, коли
Ми діждемося Вашінгтона
З новим і праведним законом?
А діждемось-таки колись...

Рішідева переклав вірш англійською мовою. Гаррі енергійно кивнув, у синіх очах з'явився схвальний вираз.

— Ол райт! Прекрасно. Народ, який має такого пророка,— великий народ. Жаль, що я раніше не знав. Для нас ви всі — Росія.

— Колись було так. А тепер — братство народів,— з гордістю відповів Сагайдак.— У нас сотні народів і націй. І всі живуть дружно...

— Пропаганда,— скептично скрививши губи, мовив Гаррі.— Не люблю балакунів. Скрізь у світі однаково...

— Не однаково,— спалахнув Михайло.— У нас краще!

— Колись я читав одне слов'янське прислів'я,— засміявся американець.— Як же воно... Ага, згадав! Всякий чорт... е... чорт...

— Знаю,— засміявся Сагайдак,— всякий чорт своє болото хвалить. Хай так. Може. А все-таки нема в світі краю, де люди жили б так дружно...

— Це правда,— серйозно озвався індус, потиснувши пальці Михайла своєю рукою.— Я давно слідкую за вами. Вивчав багато ваших мов, традицій, історію. Ваші народи, мені здається, мають якусь особливу історичну місію. Ще не все ясно... багато темного... але почин грандіозний. Ось і тепер — хто б міг стояти так мужньо проти темної орди?

— Правда твоя, Рішідева,— хитнув головою Гаррі.— Тут нічого не заперечиш...

Товариші задумалися, замовкли.

Гаррі, заклавши руки під голову, ліг горілиць, пробурмотів:

— Доки там ще принесуть — я подрімаю. Дуже стомився...

Михайло заплющив очі. Де він? Що з ним? Чи не сниться, чи не привиділось?

Зовсім недавно — школа, пісні на вигоні, прекрасні казки бабусі, ігри між бур'янами, вуркотливі трактори на широких полях, захоплюючі досліди на уроках фізики... і зорі, чарівні небесні вогники в окулярі телескопа. Мрії, чарівливі мрії про майбуття. Зламані вони, сплюжені. Назавжди...

Тепла долоня лягла на руку Михайла. Отямився від задуми.

Темні, глибокі очі індуса гляділи на нього щиро й сумовито. Свамі окинув поглядом високе бліде чоло, запилені русяві кучері, зашерхлі губи, скорбні зморшки біля темно-сірих очей.

— Закон життя,— сказав Рішідева. — Поєднання чорного й світлого. Як інакше випробувати нас?

— Про що ти? — здивувався Сагайдак.— Я ж мовчав?

— Але ти думав,— заперечив Свамі, тонко всміхаючись.— Твоє обличчя — відкрита книга. Я прочитав твої думи. Тому й заспокоюю. Воїн не боїться битви...

— І я не боюся битви,— похмуро одказав Михайло.— Хай буде бій. Хай свистять снаряди. Хай рукопашна, лице до лиця... А ось так, у неволі...

— Найстрашніша битва — безмовна,— суворо сказав індус.

— Не розумію.

— Колись збагнеш. Згадай життя великих людей. Ну хоч би й вашого бодхисатви Тараса. Найбільший бій для нього був у пустелі, коли він залишився самотній, серед ворогів. Я читав його щоденник, і моє серце обливалося кров'ю...

— Дивний ти, Свамі,— зачудовано сказав Михайло.— Сам — ген звідки, а знаєш наших героїв краще від нас...

— Вони не лише ваші,— заперечив індус.— Вони вселюдські...

— Може, й правда твоя. Він любив усіх людей, хто б де не жив. Аби лише серце відкрите мав. Але чому ти називаєш його бодхисатва? Що за дивне слово?

— Осяяний мудрістю. Людина, яка живе не для себе, а для світу. Бодхисатви різних народів творять нашу свідомість. Вони — наші матері. Так говорить древня мудрість...

— Може, й так,— задумливо сказав Михайло.— Я не знаю, не читав, не чув. Я тільки-тільки скінчив школу. А ти — теж не старіший від мене, а знаєш так багато!

— У мене чудовий гуру,— ніжно одказав Свамі.— То все його заслуга.

— Хто це — гуру?

— Учитель по-вашому. Тільки не простий учитель, а сердечний. Такого вчителя не можна замінити. Він навіки. Тільки бодхисатва може бути таким гуру...

— Я зрозумів тебе,— гаряче підхопив Михайло, тримаючи в своїй долоні тонкі пальці Свамі.— Гуру може бути лише той, хто віддає себе повністю друзям своїм. Як наш Кобзар!

— Так,— згодився Рішідева.— В кожного народу є священні гуру. В Америці — Уітмен, Вашінгтон, в Росії — Толстой, Ленін, у Франції — Жанна д'Арк, в Індії — Будда, Рамакрішна, Ганді. В кожного народу є свій бодхисатва. Тільки не всі розуміють це і шукають фальшиві скарби на чужині...

— Свамі, друже,— благально сказав Михайло.— Ти мені розповіси про все це. Прошу тебе...

— Неодмінно,— усміхнувся Свамі.— Я радий...

Згори пробуркотів Гаррі:

— Ей, хлопці! Ви мене розбудили. А мені снилося море — блакитне, тихе-тихе. І котедж на березі. Пальми, пляж. І дружина — як мрія, голубі очі, довге біле волосся, ноги мармурові, стрункі... ну й все інше... О диявол! Так обманювати людину! Прокинувся — барак, полон!

— Індуси називають це — майя,— скептично сказав Свамі.

— Що таке майя? — запитав Сагайдак.

— Ілюзія, мара. Дуже глибоке поняття. Не привид, не галюцинація... а, як би тобі сказати... Хіба так: мільйонер розбагатів, має купу золота, радіє, мріє, як він буде жити, гуляти, насолоджуватися. Зненацька — удар, інфаркт. Смерть. Всі його мрії, старання, задуми — майя!

— А що ж тоді не майя? — зацікавився Сагайдак.

— Браття, хапайте матраци,— крикнув Бояк.— Виймайте, в кого яка миска, коробка. Несуть баланду!

Він кинув три згорнені матраци на нари. Американець почав слатися. Індус поліз нагору, помагав йому. Потім сів на краєчку нар, звісив ноги. Почухав густу чорну бороду, засміявся, дивлячись згори на задуманого Михайла.

— Східна філософія вважає, що все в фізичному світі — майя. Що народжується — має зникнути. Світ форм нереальний. Не майя лише одне — наш безсмертний дух, Атман.

— Забобони,— зверхньо мовив Сагайдак.— Ти такий освічений, мудрий, а віриш в якогось Атмана...

— А я не вірю,— усміхнувся Свамі.— Я знаю.

— Вигадуєш,— озвався Гаррі, сварячись пальцем, і в його синіх очах заскакали лукаві іскри.— Хочеш потішитись над нами. Я теж, брате, не вірю в бога. І в безсмертну душу не вірю. Ба ні, брешу! Як сідаю в літак, лечу в небо — тоді вірю в бога. І молюся! А як сяду — знову не вірю!

— Це в тебе не віра, а так — огризки традиції,— сказав індус.

— Правда. А як же інакше. Серйозно вірити? Нема

в що. В розп'ятого бога? Який же бог, коли люди розп'яли його? Вже краще караючий, з блискавкою в руках, як Зевс!

— Я кажу не про бога, створеного людською уявою,— іронічно відповів Свамі.— Атман — це наша безсмертна суть, яка переживає фізичне тіло...

— Яка ж вона, та суть? На що схожа?

— Атман поза світом феноменів. Він не схожий ні на що. Він вода в океані. А наш світ — то хвилі на поверхні океану, піна на гребені хвиль...

— Дивно слухати тебе,— задумливо сказав Михайло.— Я не читав чогось подібного. Але повірити, що після нас щось залишається... Ні, неправда...

— Може, щось і залишається,— примирливо сказав американець, чухаючи потилицю.— Якась сила, енергія. Тільки ж несвідома...

Барак зашумів. У двері внесли велику баддю з вечерею. Михайло взяв миски друзів, пішов до виходу, став у чергу. Веселий, жвавий полонений у формі француза налив йому три порції теплої бурди, дав три шматочки глевкого чорного хліба. Сагайдак повернувся назад, поставив їжу на горішні нари, вибрався сам. Індус критично поглянув на пійло, взяв свою порцію, розлив пополам — Михайлові й Гаррі. Сагайдак запротестував:

— Навіщо ти? Сам що з'їси?

— Мені досить хліба.

— Як так? Ти ж дуба вріжеш!

— Що таке «вріжеш дуба»? — зацікавився Свамі.

— Фігуральна фраза. Вмреш, загинеш...

— А-а! Не турбуйся, не вмру. Коли я проходив йогу, доводилося не їсти днів по сорок, шістдесят...

Михайло одкусив шматочок хліба, жадібно запрацював щелепами, сьорбнув теплої несмачної рідини.

— Шістдесят днів? — плям, плям, плям! — Це ти загнув. Людина не витримає так багато,— плям, плям, плям.

— Витримає,— запевнив індус, розжовуючи хліб.— Якщо фізично не напружуватися, то можна витримати й більше. Так що ти не бійся за мене. Я ще житиму років з тридцять...

— Ніхто не знає свого майбуття,— сказав Сагайдак.— Містика...

— Мій гуру знає,— пояснив Рішідева.— Він сказав мені.

— А про мене скажеш? — усміхнувся скептично Гаррі.— Чи я довго проживу?

— Не знаю,— зітхнув Свамі.— Але можу запитати гуру...

— Мала дяка,— розчаровано сказав Михайло.— Ждати, доки скінчиться війна? Може, ми завтра поздихаємо!..

— Не треба ждати,— мовив Свамі.— Я запитаю тепер...

Він зосередився, заглибивши погляд десь у простір. Обличчя індуса загострилося, губи розтулилися. На обличчі зажевріла тиха усмішка, ніби він побачив когось рідного, бажаного. Михайло й Гаррі перезирнулися, промовчали. Дивним, неймовірним здавався їм товариш, але щось у серці, в підсвідомості застерігало від кпинів та насмішок. Вони мовчки, тихенько закінчили вечерю. Тим часом індус отямився від стану непорушності, вийшов з задуми, глянув на Михайла.

— Ти переживеш війну,— тихо сказав він.— Гаррі теж. Це все, що він може сказати, мій гуру. Про подробиці говорити не можна. То буде втручання в карму. В долю, як ви кажете...

Михайло недовірливо дивився на товариша, не знаючи, сміятися йому чи сердитися.

— Де ж твій гуру? І звідки він знає нас. Ми ж не знайомі...

— Він поруч,— серйозно відповів Свамі.— Він бачить нас. Я тільки що розмовляв з ним...

— Ану тебе! — зареготався Михайло.— Жартівник ти! Спасибі й на тому, веселіше жити буде з тобою!

Гаррі похитав головою, ляснув індуса по спині.

— Ви, індуси, мастаки на всяку чортівщину. Може, й правду сказав? Одгадаєш, переживу війну — знайду тебе в твоїх Гімалаях, поклонюся до ніг!

— Не забувай же обіцянки! — серйозно сказав Рішідева.— Ніколи не кидай даремно слів у простір...

Полонені кінчали вечерю. Сагайдак збігав до параші, потім до бака з водою, помив миски. Повернувшись до друзів, виглянув у вікно. Над горами пливли сутінки, в бараці стало темно.

До приміщення зайшов офіцер з двома солдатами.

— Перевірка,— крикнув Бояк.— Стати біля нар...

Полонені заворушилися, похапцем лаштувалися в два ряди біля своїх місць. Солдати, гупаючи чобітьми, проходили мимо, тикали пальцями в груди.

— Айн унд цванціг, цвай унд цванціг, драй унд цванціг,— монотонно лунало в бараці.

— І це — майя? — гірко запитав Михайло, коли солдати одійшли.

— Майя,— ствердно сказав Свамі.— Ілюзія влади. Для них вона розвіється дуже скоро...

— Доки сонце зійде, роса очі виїсть. Є в нас таке прислів'я,— зітхнув Михайло.

— Гарне прислів'я,— похвалив індус.— Не підставляй очей під росу...

— Спати! — гукнув Бояк.— Спати, браття! Завтра раненько — до праці!

Барак загув, заклекотів. Полонені почали вмощуватися на нарах. Михайло ліг теж. Розмотав обмотки, роззув черевики. З полегшенням розправив стерті пальці.

В приміщенні спалахнули тьмяні лампочки. Гомін затихав.

Гаррі повернувся до сусідів, прошепотів:

— Спати не хочеться. Давайте познайомимось...

— Ми ж знайомились,— здивувався Михайло.

— Знати ім'я — то не знайомство,— заперечив американець.— Хочеться знати про життя свого друга. І знаєте чому?

— А чому? — поцікавився Сагайдак.

— Світ розділяється надвоє. Світло, пітьма. Це ясно. Ми всі — за людяність, за життя, за любов. Вони — вандали. Але ж і ми — різні. Що ж єднає нас? Хочеться знати...

— Мудре бажання,— згодився індус.— Я підтримую. Михайле, ти наймолодший — починай...

— Людям не дамо спати. Кричатимуть...

— А ми тихенько.

— Гаррі ж нічого не зрозуміє... А англійську я слабо знаю...

— Я йому швиденько перекладатиму... Давай, давай, Михайле... говори... Мені дуже цікаво знати все, все про тебе... Книги — то одне, а жива психіка — інше. Я хочу знати більше про вас, зовсім нових людей...

— Ну який я «новий»? — зітхнув Михайло.— Звичайний хлопець. Таких мільйони...

— Ви й самі себе ще не знаєте,— запевнив Свамі.— І це прекрасно. Пахуча троянда не усвідомлює своєї краси. Говори, говори...

Сагайдак прислухався. Десь за стінами барака перегукувалися вартові, потужний промінь прожектора мацав пустинне дворище табору, інколи вривався до приміщення, мертвотним світлом осявав ряди полонених. Чулися стогони, хтось розмовляв уві сні. Дивно, химерно, неймовірно. Як вийти з цієї жахливої дійсності, як перейти в далекий світ дитинства?

Михайло відсунувся до стіни, приліг на лікоть. Свамі й Гаррі схилили до нього голови. Сагайдак говорив уривчасто, глухо, ніби вириваючи слова спогадів з минулого. Індус одразу ж переказував тихим голосом зміст його розповіді:

— Дніпро... Друзі, як вам передати красу його? Це неможливо... Спокійний плин, широчінь, білосніжні, жовті, блідо-жовтаві піски, чарівні луки, покриті травами й квітами... Я любив босоніж бігати між квітами, любив лежати в густій траві і дивитися в небо. А потім купатися в прозоро-жовтій воді, ловити колючих окунів у корчах лози й плавати через потужні вири, з острахом і гордістю відчуваючи під собою жадібну глибінь...

А ліс... Наші ліси особливі... Прозорі, чисті, сповнені легким духовитим запахом хвої... Я любив збирати гриби, суниці. Любив слухати співи пташині навесні. Мати брала мене ще маленьким з собою, сідала на якомусь пеньку і мовчазно просиджувала годинами, заплющивши очі. І я не дивувався їй, бо й сам відчував дивні чари старого лісу. Я тепер згадую ті далекі часи, відчуваю відвідини лісу, як щось незвичайне... як молитву, чи що...

— Так, так,— тихенько згодився індус.— Ти добре говориш, Михайле. Далі, далі...

— А ще любив я ходити за плугом. Великі, сильні трактори тягли за собою потужні агрегати, блискучі лемеші дбайливо перевертали ситу землю, і вона парувала під весняним сонцем і дихала якимсь тривожним запахом... і взагалі такі весняні дні були сповнені настроєм майже магічним... Галич над полями, жайворон

у небі, який заливається піснями до солодкої знемоги, ніжні пагіння дерев з розпуклими дитячими листочками, сумовито-клична пісня журавлів... Досить про те... Таких спогадів дуже багато, про все не розповіси... Та й вам, напевно, цікаво слухати про щось реалістичніше...

— Навпаки,— сказав американець.— Дуже цікаво. В тебе поетична душа. З тебе вийшов би добрий фермер...

— Якраз твої спогади і є основне,— додав індус, і в його бездонних чорних очах майнув вираз схвалення.— Все інше — лише форма. Ми слухаємо тебе, Михайле...

— Потім школа. Нові ідеї вривалися в мою свідомість. Пісні революції, постаті героїв, які не жаліли свого життя заради майбуття. Може, вам не збагнути, як це діє на дитячий розум, на серце юної істоти! Потім, пізніше, навіть побачивши в житті багато темного, незбагненного, обурливого, я ніколи не розчаровувався в тих ідеях...

— Як же можна розчаруватися в прекрасних ідеях? — засміявся тихенько індус.— Ідеалу ніхто й ніщо не може затьмарити. По-моєму, навпаки, спотворення ідеалу повинно ще сильніше кликати до його здійснення. І ви... ваша країна робить святе діло — прищеплює дітям найкращі людські ідеали...

— Ти перебільшуєш, Свамі,— іронічно сказав Гаррі.— Ідеалізуєш. У них теж бедламу хоч одбавляй!..

— В здійсненні,— заперечив індус.— Але не в ідеї. Ідея — зерно. А зерно несе в собі майбутню рослину. Вихор потворності мине — не тепер, то в майбутньому. А зерно Нового Світу дасть свій плід...

— Поезія,— зітхнув Гаррі.— А втім... у твоїх словах є сенс... У всякому разі в нас у школах ідей вселюдського братерства не проповідують...

— Отож-бо... Михайле, говори, говори...

— Змалку я захопився астрономією. Зоряне небо хвилювало мене, притягувало, тривожило вічною таїною. Я вже з третього, четвертого класів перечитував усе, що міг дістати, про походження життя, про далекі планети, про майбутні польоти до інших світів. Особливо до серця мені припадав Ціолковський, який гаряче вірив у космічну долю людей...

— Великий бодхисатва,— сказав індус.— Я читав про нього. Людина грядущих рас...

— Я не знаю, хто він,— задумливо мовив Михайло,— але його приклад разючий. Глухий самоук, без грошей, без друзів, у самотині поринає думкою до незмірних глибин. І не лише мріє, а й працює, будує моделі, робить розрахунки... І ще я кохався у фантастиці. Жюль Верн, Уеллс, наш фантаст Бєляєв. Старі, заяложені книги француза Камілла Фламаріона про космогонію...

— Знаю,— хитнув головою Гаррі.— Прекрасний популяризатор.

— Вони допомогли мені розширити свідомість, вибрати шлях. Я безповоротно вирішив стати астрономом чи астрофізиком. Окрім звичайного, повсякденного життя, є ще й безмір'я, і треба прокладати шлях для людей туди...

— Чудово,— мовив індус.— Ти добре сказав. Тільки зауважу, що «звичайне життя» теж сповнене тайни. В кожній людині — безмір'я...

— Я не думав про таке,— сказав Михайло.— Я ще мало знаю. Правду кажучи, я ще не сформований...

— Самокритичність,— зухвало блиснув синіми очима Гаррі.— Це у вас так прийнято?

— Хороша риса,— заперечив індус.— Він правду каже. Ми невпинно формуємо себе, навіть у похилому віці. А йому... скільки тобі, Михайле?

— Двадцять... У сорок першому я закінчив десятирічку. Здавав документи в університет. Хотів на астрономічний відділ. І ось — війна. Я не чекав призову. Пішов добровільно. Нас повезли на Схід. Два-три місяці навчали. І одразу на фронт. Я був у кількох боях. Під Херсоном. Потім під Ростовом. Спочатку було страшно. Потім звик. Вибухи, літаки над головою, мокрі окопи, смерть товаришів. Інколи вночі, коли затихала канонада, я бачив зорі над головою, і в душу мені поверталися почуття дитинства, шкільних літ... майоріли химерні мрії про польоти, про зоряне небо... а потім все зникало, гриміли бої, падали мої друзі — поранені чи мертві, і я знав лише одне: безконечний, страшний герць з якоюсь марою, з навалою, що заповенила нашу землю. Потім контузія і — полон. Десь на Кубані, недалеко від Кавказу. Я отямився в таборі. Вагони, пере-

силки, Німеччина. Потім — сюди. Не можу ще отямитись, зрозуміти всього, що сталося. Не вірю, не хочу вірити, що ворог переможе. Не може перемогти. Бо тоді життя є фарс, химера, гидка комедія... От і все, друзі... Що я ще можу сказати? Надто мало жив... Хіба ще скажу, що радий зустрічі з вами. Дуже радий. І ось моя рука на дружбу...

— О'кей! — сказав Гаррі, міцно тиснучи руку Михайлові.— Я теж радий. Ти славний хлопець. Люблю таких. Ну що ж, тепер моя черга? Я зовсім коротко.

Мій батько рибалка. З діда-прадіда. Ми переселенці з Ірландії. З давніх-давен поселилися на Каліфорнійському узбережжі. Буря, океан, хвилі, шторми — все це входило в плоть і кров роду. Ідеї роду — теж такі: свобода, зневага до смерті, культ героїв. Кожне дитя змалку знало про Вашінгтона, Лінкольна, Спартака. Ну і про сімейних традиційних героїв, яких ви не знаєте. Ось так ми жили. Батько змалку брав мене в море. Я звик до солоних бризок, до запаху риби, водоростей, до штормів і хвиль. Думалося, що продовжу традиції роду, стану рибалкою. Та одного разу наступило лихо. Батько не повернувся з плавання. Все ковтнув океан — рибалок, шхуни, наші надії...

У нас був прекрасний котедж на березі океану. Сад, гараж, квіти. На обрії — гори. Я ходив у школу. Після загибелі батька довелося все пустити з молотка, щоб сплатити кредит за котедж. Ми залишились майже жебраками. Пішли з матір'ю по країні. Зрештою мати найнялася в їдальню аерошколи для цивільних пілотів. Ми зажили більш-менш пристойно. Я закінчив школу. Потім — армія. Училище повітряних сил. Війна. Мене збили над Арденнами. Ну що — я маю життя біднішє, ніж у Михайла? Чи не так?

— Не так,— сказав індус.— Ти більш прихований, внутрішньо зібраний. Та я відчув багато того, про що ти змовчав. І головне, друзі,— всі ми спільники, хоч і з різних країн. Ви ж хотіли знати, що об'єднало нас на одному полі? Так це можна тепер сказати: людяність...

— Згода,— сказав Михайло.

— О'кей! — енергійно кивнув Гаррі, дружньо усміхаючись.— Ніщо не замінить цього...

— Тепер ти, Свамі. У тебе повинна бути найцікавіша розповідь,— озвався Сагайдак.— Говори...

— Мабуть, досить, друзі. Вже пізно. Треба поспати. Моя розповідь справді довга. Хай завтра. На роботі або тут, після вечері...

— На роботі навряд,— позіхнув американець.— Наці пристрелять. Ви ще не знаєте їх. Мені розповідали полонені — мабуть, у пеклі краще...

— День покаже,— загадково сказав Рішідева.— Доброї ночі...

Американець повернувся на правий бік і одразу ж солодко засопів. А Михайло ліг горілиць, дивився в сутінки барака, прислухався до тривожного сонного гомону сотень полонених, плив на хвилях важкої знемоги. Свамі ще сидів на краю нар, склавши руки на грудях, не ворушився. Він здавався висіченим із каменю. Що за людина?

Важкий сон знеміг Сагайдака. Спав до світанку — без видінь, не прокидаючись.

Зловісний звук сирени повернув до свідомості. Михайло підскочив на нарах, ударився головою об низьку стелю. Внизу вже метушилися полонені, торохтіли миски. У вікно вливалося сіреньке світло ранку. Свамі сидів на краю нар, схрестивши ноги, дивився невидющим поглядом десь у куток.

— Ти що — не спав? — здивувався Михайло, протираючи заспані очі.

— Трохи спав,— усміхнувся індус.— Мені досить годину-дві. Я звик до короткого сну...

— А де Гаррі? — оглянувшись, запитав Сагайдак.

— Умивався. Тепер побіг за сніданком...

Промайнуло обличчя Бояка. Він усміхнувся хитрими очима, кивнув привітно.

— Здоров, земляче. Поспішай, умивайся. Бо надійде «капо», не встигнеш!

— Що за «капо»?

— Краще його не знати. Наглядач, із німців-рецидивістів. Вислужується. Звір!

Бояк побіг далі. Михайло, не зволікаючи, рушив до вбиральні, штовхаючись між різномовним натовпом полонених. Вмився, розчесав кудлатий чуб. Біля бачка з пійлом зустрів Гаррі. Американець білозубо всміхнувся, холодні блакитні очі зажевріли.

— Гут монінг, друже! — кивнув він.— Тримай свою порцію...

Пійло парувало, дражнило апетит. Михайло ковтав слину, з жалем дивлячись на мізерну порцію чорного хліба. Разом з Гаррі вони проштовхалися до свого місця, вилізли на нари. Свамі, як і вчора, взяв хліб, мовчки одвів рукою баланду.

— Ти що? — розсердився Михайло.— Вмерти хочеш?

Лагідна усмішка з'явилася у індуса біля вуст. Він заспокійливо торкнувся пальцями плеча Сагайдака.

— Мій друже, їж. Мені вистачить.

— А як жити?

— Психічні резерви,— серйозно сказав Свамі.

— Хай буде так,— весело згодився американець.— Нам краще. Наминай, Михайле!

Вони швидко висьорбали пійло, з'їли хліб, вилизали миски. Гаррі зітхнув, скептично поглянув на дно посудини.

— Багато не напрацюєш на таких харчах...

— Ви-и-ходь! — залунало від дверей. — Швидше Шнель! Шнель!

Полонені сипнули з нар, товпилися до виходу, вискакували надвір, лаштувалися в ряди.

Повз полонених рвучко пройшов «капо», низьколобий, з пронизливим поглядом маленьких очей, у сірому військовому френчі без відзнак. В руках наглядача зловісно похитувалася гумова палиця. Полонені замовкали, одвертали очі вбік. Десь спереду виникла суперечка, «капо» поспішив туди, почувся крик. У повітрі знялася палиця, глухо гомоніли полонені.

— Тихо! — ревнув «капо».— Руки...

Два солдати швидко, вміло одягали наручники, знову приковуючи полонених рука до руки. Пролунала команда. Колона рушила до воріт, вийшла з табору. Спереду, позаду й по боках охоронці, собаки. Високо в небі засяяли вершини, освітлені вранішнім сонцем. Десь кричали півні. Шумів глибоко в ущелині гнівний потік.

Колона, не переходячи містка, швидко прямувала ущелиною вниз. Минула рідкий лісок хвої, вийшла до глибокої каменоломні. Місцина, де добували камінь, утворювала гігантський амфітеатр. Вихід лише один, з нього — дорога до потоку, через міст і на автостраду. Простір замкнений прямовисними стінами. Про втечу годі й думати. Німці знали це, тому полонених біля

входу до каменоломні розковували і пускали без конвою.

— Новенькі,— закричав «капо», вимахуючи палицею,— старости вам покажуть місця роботи. Не пробуйте огинатись! Перекурювати не раджу!

Бояк повів полонених з свого барака вниз. В багатьох місцях громадились купи каміння — то на світанку потрудилися підривники.

— Хлопці, розкладай дошки, готуй тачки,— скомандував Бояк. Підійшовши до Михайла, прошепотів: — Та не надривайся, бо швидко хана. Кладіть поменше, а то очі на лоба випре! Ось вам тачки, молоти, кирки. Оце ваше місце, а туди возити і скидати в машини...

Полонені розбрелися по каменоломні. З'явився поміж камінням химерний візерунок дощок. Завуркотіли машини, стогнучи, під'їжджали до пунктів вантаження.

— Ну що? — зітхнув Михайло.— Я перший. Вантажте, хлопці, пора!

Він схопив тачку за ручки. Свамі з Гаррі вкинули йому кілька каменів. Михайло штовхнув тачку, вона хиталася, вихляла, не хотіла їхати рівненько.

— Дай сюди,— сказав Гаррі.— Мені доводилося...

Він звично покотив тачку по дошках до машини, вивернув вантаж у кузов самоскида, повернувся назад.

— Я так не вмію,— позаздрив Михайло.

— Навчишся,— кинув Бояк, пробігаючи мимо.— І не хочеш, а навчишся. Шуруйте, братці, тільки не перевантажуйте!

Зійшло над горами сонце. Дихнув теплий вітер. Стало душно. Машини здіймали над котловиною куряву, стало важко дихати. Полонені пороздягалися, тіла блищали від поту. Михайло мінявся з Гаррі — вони вантажили машину, не доручаючи тачку Свамі — дуже тендітними здавалися руки й обличчя індуса поряд з таким грубим знаряддям. Звідкись раптово з'явився «капо», мовчки поглянув на їхню групу, затримав погляд на Свамі, нічого не сказав, пішов геть.

Михайло відчував велику втому, хотілося їсти, ноги й руки гули від страшної напруги. Сісти б перепочити! Спробуй! За це палиця «капо» вже падала на голови кількох полонених, розсікаючи до крові тіла нещасних людей.

Михайло трохи перепочивав, спираючись на держак лома. Та минала хвилина, машини підкочували до горбка, і треба знову вантажити в тачку остогидле каміння, везти по хистких дошках.

Хвилина за хвилиною. Година за годиною. Скажений ритм зморював, перед очима пливли барвисті кола, піт заливав очі. Гаррі витер долонею сіре обличчя, прошепотів:

— Камради! Надовго нас не вистачить...

— Тихо,— зітхнув Михайло.

— Будемо думати,— сказав індус.— Крім рук, у нас є ще голова...

— І я так гадаю,— зрадів Гаррі.— Невже пропадати в цій ямі? Десь наші хлопці трощать цих бошів, а ми...

— Цс-с,— благально зашипів Сагайдак.— «Капо» недалеко. Чи ти хочеш в перший день...

Здалеку почулася сирена. Над каменоломнею покотився задоволений гомін. То був сигнал обіду. По крутій стрічці дороги піднімалася машина, за нею котилася похідна кухня. Вона зупинилася, полонені потяглися до неї.

— Я принесу,— сказав Михайло.

Він схопив миски, помчав до гурту. Став у чергу. На обід був рідкий борщ рудого кольору і соєва запіканка. Михайло поставив миску на миску, покрив їх згори покришкою, склав на ній хліб та сою. Обережно переступаючи з каменя на камінь, поніс довгожданий обід друзям.

Свамі розділив борщ між товаришами, собі взяв хліб та половину сої. Михайло знову заперечував, індус строго зауважив:

— Покиньмо етикет. Я сказав один раз. Мені досить того, що я залишаю. А вам — ні...

Михайло і Гаррі жадібно поглинали тепле вариво. Свамі присів біля каменя, спокійно, недбало жував шкуринку хліба, запиваючи її водою з пляшки.

Американець оглянувся довкола, витрусив десь з кишені драного френча сигарету, чиркнув картонним сірником, смачно затягнувся ароматним димком.

— Доки перерва, розповідай про себе, Рішідева. Твоя черга. «Капо» далеко, послухаємо...

— Хай буде так,— згодився індус.— Я розповім...

Рішідева задумався, погляд його став відсутній, мова

пливла швидко, гармонійно. Здавалося, минуле воскресало перед ним і він бачив його наяву — дивовижна гама почуттів відбивалася на тонкому одухотвореному обличчі.

— Я народився в маленькому сільці над Гангом, недалеко від Гайя, священного місця буддистів. Батьки — правовірні браміни, але дуже бідні. Ми мали нужденну хатину, шматочок землі. З того й жили. Та ще батько служив у місцевого поміщика, допомагав йому записувати необхідні розрахунки, читав священні книги.

Мені дали релігійну освіту. Потім — коледж європейського типу в Бенаресі. Вихор нових понять вривався до свідомості, входив у конфлікт з батьківською вірою, з традиціями, з інерцією розуму. Я опинився на роздоріжжі. Багато молодих індусів легко рвали з філософією древності, сміялися над богами, над ритуалами, над традиціями. Вони беззастережно приймали культуру Європи, а разом з нею атеїзм, техніцизм, зневагу до свого, правічного, індійського... Про людське око вони ще служили пуджу, тобто молилися, вдавали з себе вегетаріанців, трималися кастових звичаїв, але, збираючись на вечірки, відкидали удавану смиренність і їли м'ясні страви, пили спиртне, палили тютюн, вживали наркотики.

— А ти? — поцікавився Гаррі.— Ти залишився священиком?

— Я ніколи не був священиком,— серйозно сказав Свамі.— Та я не міг стати й циніком. Мене тривожила з дитинства одна-єдина думка: знайти правду, істину. Не можна жити, не шукаючи істину. Я не міг прийняти європейські ідеї повністю, в них було багато поверхового, несерйозного, механістичного. Окрім того, європейська цивілізація несла з собою неволю, цинізм, сваволю. А наші традиції зберігали в таємних переказах і традиціях прекрасні зерна знання, давали надію на велике пізнання. В Індії можна було не тільки прочитати про великих сподвижників та героїв, але й зустріти живих проповідників істини в сучасності. Ще були живі люди, які знали Вівекананду та Рамакрішну, ще можна зустріти Тагора, ще ходить по індійській землі Махатма Ганді...

— Мені соромно, але я не знаю жодного з них,— сказав Михайло.— Хто такий Рамакрішна, Вівекананда?

— Я читав дещо,— озвався Гаррі.— Ромен Роллан писав про них. Дуже сердечна повість. Тільки ж я гадаю, що це містика, красива казка.

— Краще чудова казка, ніж реальний злобний світогляд,— сумно сказав Свамі.— Я тобі скажу кілька слів про них. Рамакрішна брамін, як і я. Ще змалку він палко віддався дуже цікавій ідеї — добратися до суті всіх учень, збагнути, в чому їхня цінність? І хто з проповідників — сучасних чи минулих — говорив правду? За ким можна йти? Він мучився тими думками, старанно заглиблювався у світ різних релігійних ідей, відшукував усе, що в них є найкраще. У нього з'явилися вчителі, вони допомогли йому. Я не можу тепер розповісти всього, але Рамакрішна досягнув надзвичайного результату. Він виявив, що світ даремно розділений. Кожна людина, всі учення рано чи пізно приходять до однієї й тієї ж ідеї — до єдності світу. Рамакрішна почав проповідувати вчення єдності. В нього з'явилися учні, послідовники. Найсильнішими з них став Свамі Вівекананда — великий реформатор і філософ. Він потряс Індію. Він змусив її прокинутись. Він сказав, що ми довго спали, що пора прокинутись і стати мужніми й сміливими. Він сказав, що єдиний бог, якого він визнає,— це поневолені всіх народів. Хто служить людям — той служить богові...

— То він комуніст,— вдоволено сказав Михайло.— Який же він віруючий?

— Тс-с,— пригнувшись, зашепотів американець.— Ти здурів. Не промовляй цього слова. Почують — амба.

— Не почують, машини гримлять. Свамі, далі, далі...

— Я захопився ідеями Вівекананди. Познайомився з місією Рамакрішни, з його послідовниками. Я бачив уявно шляхи синтезу, які приведуть до відродження моєї Індії. Ті шляхи були в поєднанні всього найціннішого, що дала світова наука. Сучасна й минула, древня філософія і теперішня, техніка і йога. Неможливо летіти птахові на одному крилі, так і людство не розів'ється, відкидаючи тисячолітні досягнення древніх. Індія занадто захопилася трансцендентним, Європа глибоко загрузла в техніцизмі. І там і тут — тупики. Я вирішив оволодіти науковою думкою Заходу і глибоко вивчити йогу. Доля послала мені гуру-вчителя.

В Сіккімі, на лоні величних гір, в тихому ашрамі я вивчав йогу...

— Що таке йога, Свамі? — не стримався Михайло.— Я не стрічав книг про йогів. Лише вчитель казав на уроках, що це якась містична секта...

— Нічого містичного,— усміхнувся індус.— Наука про людину. Точний переклад — зв'язок.

— З ким зв'язок?

— Людини з людиною. Людини з суспільством. Людини з Космосом. Людини з богом, якщо ти віриш у нього...

— А хіба може бути йог невіруючий?

— Всі в щось вірять,— сказав Свамі.— Отже, йога — боротьба за єдність, за розуміння єдності...

— По-моєму, єдність — химера,— промовив, зітхнувши, Гаррі. Він пригасив недокурок, поклав у кишеню френча.— Все досягалося індивідуалізацією. Де єдність — там юрба!..

— Ну це ти загнув,— сказав обурено Михайло.— Тоді що — кожен сам собі? Так фашисти діють...

— Якраз фашисти діють єдиним фронтом,— злісно усміхнувся американець.— Не те що ми. Францію оддали, всю Європу оддали. Ви його пустили аж до Кавказу...

— Тихо,— попросив Свамі.— Ви заплуталися, друзі. Справа проста. Залежно, яка єдність. У темних сил не єдність, а інреграція, об'єднання, що грунтується на страху, на злобі. Справжня єдність — в гармонії, в спільній меті. Індивідуалізація, до речі, теж не суперечить єдності. Хай єднаються індивідуалізовані особи, народи, групи людей. Ось ми — такі різні, а друзі ж?

— Правда твоя,— засміявся американець, подаючи руку Свамі.— Хай єднаються всі, аби лише не втрачали свободу...

— Щоб щось втратити, треба мати,— сказав індус.— Хто має свободу? Весь світ у рабстві. Йому ще належить знайти свободу. То — найвище завдання всіх філософій, релігій, соціальних утопій. Але ж я ухилився, хочу закінчити про себе. Я мусив стати саньясином, мандрівним монахом, щоб проповідувати ідеї Веданти. Саньясин — це той, хто відмовився від світу, хто не

знає нічого, крім служіння людям. Для себе — лише мінімальне. Ні жінки, ні сім'ї, ні насолоди. Та судилося інакше. Якось я поїхав у Бенарес, щоб дещо придбати для ашраму. Це було в сорок першому році. Прочитав газети і жахнувся. Я побачив безліч фото — руїни міст, закатовані. Я не міг заспокоїтися, не міг спати, їсти, молитися. Весь мій стоїцизм, вся моя йога полетіла шкереберть. Подумав: «Як я можу спокійно поринати в самадхі, в екстаз, коли світ захлинається в крові?» Дитячі очі, очі замучених матерів дивилися в мою душу. Але ж йог, саньясин не може брати участі в людських поєдинках. Він деградує, він згубить свою душу. І я вирішив — хай гине моя душа, але я піду на герць проти тьми...

— Ну й молодець ти, Свамі,— захоплено прошепотів Михайло, обнімаючи індуса.— Ну й молодець. Ти прекрасно зробив!

— Еге. Не так все просто. Я був роздушений пресом сумнівів, горя, відчаю. Але не повертався назад. Я вступив до експедиційного корпусу. Нас повезли в Європу. Все було незвично, страшно. Брати в руки зброю, стріляти? О Рама! Брамін — і зброя? Та згодом прийшло заспокоєння. Я почув у душі голос гуру. Він заспокоїв мене. Він сказав: «Ти заради людей відмовився від свого спасіння і тим здійснив подвиг. Я з тобою. Згадай Арджуну».

— Хто такий Арджуна? — запитав Михайло.

— Древній герой. Товариш Крішни. Крішна — Аватар Вішну, учитель і подвижник. На полі зійшлися дві армії для бою. Арджуна мучився, не хотів іти на бій проти ворога, бо в лавах ворогів він бачив своїх родичів. Але Крішна звелів йому іти на герць. «Дхарма, або обов'язок повинні бути виконані,— сказав Крішна.— Ми не можемо керуватися особистими почуттями. Є борг і право людяності та обов'язку». «Ти брамін,— сказав гуру,— але в твоєму серці живе кшатрій, воїн. Іди за серцем. Не молитва твоя справа, а бій. Моя рука з тобою».

І я пішов. Були запеклі бої в Африці. Страшні танкові атаки Роммеля. Ми відступали до Каїра. В пустелі я потрапив у полон. Нас перевезли в Європу. А потім — сюди...

— Ніби легенда,— мовив Михайло, потираючи щетину на щоці.— Аж не віриться. Якби розповів десь у нас, на Україні,— засміяли б...

— Треба ширити зв'язки між народами,— сказав Свамі.— Знову йога — зв'язок. Йога всеосяжна. Від фізичної підготовки до психічної. Від релігійної — до наукової. Кожен може знайти щось цінне. Ми у вас. А ви — у нас...

Гучно завила сирена. Лаючись, вставали до праці зморені полонені. Заторохтіли дошки під колесами тачок, загриміло каміння, падаючи на металеве покриття самоскидів.

Немилосердно пекло гірське сонце. Десь упало кілька полонених, не витримавши. Почулися люті крики «капо», стогін катованих людей. Гаррі одвернувся вбік, в синіх очах жевріли вогні ненависті. Свамі загледів ті почуття, співчутливо зітхнув.

— Не можна давати волі емоціям. Гаряче серце повинне мати ще й холодний розум...

— Прийде час, ми виснажимо сили,— гірко сказав американець.— І ті удари впадуть на нашу спину. А потім — куля...

— Що ж ти вдієш? — похмуро запитав Михайло, кидаючи каміння на тачку.— Спробуєш захистити — пристрелять...

— Може, краще загинути, ніж плазувати перед ними заради животіння,— люто прошепотів Гаррі, підхопив тачку і покотив її до машини.

— Славний хлопець,— сказав Свамі,— тільки неврівноважений. Та все-таки він правду каже. Нам треба думати, думати. Інакше — смерть...

— А як же тоді пророцтво гуру? — іронічно запитав Михайло, витираючи піт з чола.— Він сказав, що ми переживемо війну...

— В тебе дитяче мислення,— з жалем відповів Свамі.— Ти на перших ступенях філософського пізнання. Елементарний приклад: ти йдеш до якогось села. Вже видно хати, людей. Ніщо не може завадити тобі. Але тобі закортіло відпочити. Потім поспати. Потім зустрівся товариш-п'яниця. Він запросив тебе до корчми. А корчма в протилежному боці. Ви напилися. Зав'язалася бійка. В тій бійці тебе поранили або навіть убили Таким чином, ти порушив призначене. Сваволя особи

зруйнувала можливості. Мій гуру сказав, що для всіх нас є можливості пережити війну і ще багато здійснити. Але можна й відмовитись від тих можливостей...

— Химерно,— похитав головою Михайло.— А все ж цікаво...

— Філософствуєте? — похмуро запитав Гаррі, повертаючись із тачкою.— А по-моєму, вся біда світу від філософії. Давай, Михай, вези тачку, а то «капо» казиться. Можна в перший день одержати по ребрах...

Михайло покотив тачку. Свамі сумно глянув на Гаррі.

— Ти під владою стихії, друже,— тихо мовив він.— Не можна під впливом ефекту міняти погляди. Чому біда світу від філософів? Потім — яких філософів?

— Та всіх,— з серцем відповів Гаррі, вергаючи каміння. Він схопив молот, сильними ударами розколов велику груду.— Звичайні люди працюють, сіють хліб, ловлять рибу, вирощують сади, будують машини. А філософи вигадують доктрини, і заради тих доктрин потім проливається кров...

— Ти помиляєшся,— м'яко заперечив Свамі.— Кожна людина, кожен твій «звичайний» сіяч, чи садівник, чи робітник — філософ. Тільки він не пише трактатів. У всякого є світогляд —простіший чи складніший. І вже в первісних громадах кипить боротьба за світогляд...

— Неправда,— сказав Гаррі, гупаючи молотом.— Мій батько та його друзі-рибалки не філософствували. Вони ловили рибу, продавали її, купували необхідне і жили незалежно...

— Ой не так, Гаррі,— похитав головою індус.— Ти зберіг романтичні дитячі уявлення. І життя твого батька чи інших трударів тісно зв'язане з усім світом. Безліччю каналів, про які ти й не гадаєш. І закони, за якими він жив, то закони всього сущого, яким підкоряється і наука мислення, філософії...

— Не знаю,— понуро промовив Гаррі, важко дихаючи.— Не знаю... Може, справді, я у владі стихії. Важко, в грудях буря. Зубами б розтерзав мучителів...

— Зажди... Треба придивлятися до людей... Може, щось придумаємо...

— Треба, Свамі. Треба! Бо не витримаю, кинуся на автомати...

На горбку біля машини з'явився «капо». Постукуючи палицею по чоботу, крикнув:

— Мало! Мало однієї тачки. Один вантажить — два хай возять. Машина довго стоїть!

— Одному важко вантажити,— сказав Михайло.— Та ще й розбивати треба...

— Ну ти, руська свиня,— заричав «капо»,— поговори в мене. Завтра — двома тачками вантажити. Гей ви — чуєте?

— Чуємо,—озвався американець.— Ну, Свамі, тримайся тепер. Кілька днів якось буде, а потім звалимось!..

Сонце повільно, нестерпно повільно котилося до заходу. Здавалося, не буде кінця дню. Полонені не бачили ні урочистих білих вершин, ні граціозних пухнатих хмаринок, ні темно-зелених візерунків ялин на схилах гір. Та чудова краса дратувала, рвала серце страшною тугою, труїла жадобою волі...

Десь о четвертій годині дня зробили перерву. Полонених зігнали в заглибину під захист велетенської скелі. До каменоломні зайшли підривники, заклали вибухівку. Незабаром вони приєдналися до гурту. Скеля струсонулася від вибухів. Над котловиною кучерявилася хмара пилюки.

— До роботи,— заволав «капо».— Шнель, шнель!

Знову загриміли машини. Знову нескінченна дерев'яна доріжка з осоружною тачкою, тупий біль у спині, руках.

— Михай,— сказав Гаррі пошепки.— Треба дізнатися, де складають динаміт...

— Я бачив,— відповів Сагайдак, обережно оглядаючись.— Там, у глибині кар'єру. Звідти підривники виносили припаси...

— Навіщо це вам? — запитав Свамі.

— О! — засміявся злісно американець, і щелепи заходили в нього під шкірою.— Якби мені десяток зарядів, я б щось придумав! Вони б у мене потанцювали!..

Індус промовчав, накидаючи каміння в тачку. Минуло ще кілька годин. Нарешті пролунала довгождана сирена. Полонених зібрали до виходу з каменоломні, перелічили, закували в наручники. Йшли понад потоком мовчки, понуро. Лише чутно було суворі окрики охоронців та гарчання собак.

Минула вечеря, перевірка. Хто ліг спати, хто тихенько співав тужливої пісні, хто латав подране вбрання. Гаррі покликав друзів надвір. Вони поволі ходили поза бараком, непомітно поглядаючи на боки, щоб поряд не було зайвих вух.

— Мій план такий,— шепотів Гаррі.— Добути динамітних патронів, підготувати. Потім захопити самоскид. Він оббитий металевими листами. На повному ходу мчати до охорони. Закидати їх динамітними патронами. Потім через міст — на автостраду. Кілометрів десять-п'ятнадцять проїхати, авто — в потік, самі — в гори!..

— Здорово! — радів Михайло, блискаючи ясними очима.— Ради такого сабантуя можна ризикнути! Тільки де дістати динаміту! Як?

— У таборі можуть бути юди,— сказав Гаррі.— Та й напевне є. Не всім можна довіритись... А як цей... твій земляк?

— Бояк? Я його ще не знаю... Ніби добра людина...

— Заждіть, друзі, — промовив Свамі. — Трохи заждіть. Може, щось інше придумаємо...

— Що інше?— знизав плечима американець.— Пройти крізь стіну? Дістати шапку-невидимку?

— Ні,— серйозно відповів індус.— Твій план найкращий. Але про динаміт краще поки що не казати. Я сам спробую дістати...

— Як?

— Дозволь цього не казати.

— Не розумію...

— Гаррі, а чому б Свамі не показати силу йоги? — єхидно запитав Михайло.— Він же може втекти, щоб ніхто не помітив? Йоги володіють гіпнозом. Чому б Свамі не спробувати?

— Я міг би вийти звідси,— серйозно сказав індус.— Міг би й не потрапити в полон...

— Чому ж ти...

— Це найголовніше, що розділяє нас з Європою,— задумливо мовив Свамі.— Сили йоги не можна використовувати для себе. Хто це робить — той деградує до чорної магії. Сили йоги — то сили єдиного людства. Вони можуть бути вжиті для спільного блага...

— Не розумію,— знизав плечима Гаррі.— А якщо я тікаю, щоб робити людям добро? Спочатку собі, а потім іншим...

— Єзуїтська філософія,— незворушно відповів Свамі.— Можна обдурити навіть себе, але є об'єктивна істина, яку не обійдеш. Поки що не треба говорити про це. Настане час, я скажу все...

— Ти просто морочиш нас, Свамі,— махнув рукою Гаррі.— Вигадуєш казочки, легенди. Де докази? Де реальні сили? Я волію краще діяти своїми руками, чим ждати чуда...

— А чуда взагалі нема,— лагідно відповів індус, і очі його м'яко заблищали.— Є відомі сили, є сили непізнані. Те, що ви називаєте чудом, в майбутньому стане звичайним. Треба досягти такого рівня, щоб ті сили не були чудом.

— Ходімо до барака. «Капо» запримітить, що ми тут ходимо, буде нам чудо! — озвався Михайло.— Краще домовимось пошепки на нарах...

Друзі вернулися до барака. Вечоріло. Обрій багрянився смугастими хмарами. Шум затихав. Полонені лягали спати. Гаррі простягнувсь на матраці, одвернувся до стіни. Індус перезирнувся з Сагайдаком, кивнув на американця.

— Нестримний,—сказав він.— Нема терпіння. Але терпіння виховується в муках. Нічого, хай мучиться...

Сваміі сів на краю нар, задумався. Здавалося, ніби він з кимсь розмовляв. Обличчя зосереджене, погляд у безмірі, тіло — напружене. Кого він бачить, де?

Михайло дивувався, але не порушував спокою друга. А коли той ворухнувся, тихенько спитав:

— Сваміі, ти серйозно віриш у свої химери?

— Які химери, Михайле? — здивувався індус, примруживши очі. Він зняв чалму, почав розчісувати буйне волосся.— Про що ти запитуєш?

— Та боги твої? Агні, Брама, Вішну... ще якісь там, я забув...

Сваміі беззвучно засміявся. Присунувсь до Сагайдака, обняв його за плечі.

— Неук ти, друже. Не ображайся, я люблю тебе. Перш ніж критикувати щось, треба знати. Звичайно, я не вірю в таких богів, яким поклоняються неграмотні індуси. Для них Агні, Шіва, Брама — це космічні велетні з людськими обличчями, з руками, ногами, зброєю, житлами, царствами. Для мене це лише символи. Символи природних сил та стихій...

— Що за символи?

— Такі, як і в західній науці. Ви ж створили термін — магнітне поле, кванти світла, гравітація, атом, час, простір та багато інших. У нас, у східній філософії, всі ці поняття визначалися певними іменами. Сунься сюди, до стіни, я тобі коротенько розповім...

— А Гаррі? Розбудимо його?

— Не треба. Я йому іншим разом розповім... якщо захоче. Слухай же. Спочатку азбуку наших Вед...

— Я чув про них. Це релігійні гімни?

— Гімни. В них зерна індуської космогонії. Правічна натурфілософія. Вона створена багато тисячоліть тому. Крім того, це ще й чудова поезія. Хочеш — я прочитаю тобі невеликий шматочок з вступу? У вільному перекладі...

— Дуже хочу...

— Тоді слухай...

Нічого не було: ні чистого Неба,
Ні блакитної безмірі навколо Землі.
Що ж обнімало все? Що обмежувало? Що ховало?
Чи були то невимірні глибини вод?
Не було безсмертя, і смерті не було,
Не було межі між мороком і світлом.
Тільки Єдине в диханні без подиху
Було, а крім нього не існувало буття.
Панував Морок, і все було приховано
В глибинах Океану безсвітного.
Зародок, схований у Яйці,
Під подихом Агні в Природу він розгорнувся...
Хто таємницю пізнав? Хто повідомив?
Звідки все творіння багатобарвне?
Навіть боги народжені пізніше —
Хто ж скаже про велич творення?
Може, те, звідки вийшло все існуюче?
Чи Його воля все створила, чи була безмовна?
Чи знає про те Ясновидець Небесний,
Чи, може, й він нічого не знає?

Індус помовчав. Запитливо дивився на Михайла. Той здивовано похитав головою.

— Для мене дуже дивно слухати таке. Я ніколи подібного не читав. Проте відчуваю — це не попівщина. Це — наука...

— Бачиш? — вдоволено сказав Свамі.— Ти відчув. А тепер дещо про богів. Агні... Ти знаєш, як його малюють?

— А як?

— Верхи на ягняті.
— Чому?
— Ягня — символ жертви. Знаєш про це?
— Знаю. Церковний символ. Агнець...
— Саме так. Навіть співзвуччя залишилося у вашій мові. Агні — агнець. Тільки церква спотворила символи. Замість вогню лишилося бідне ягня, яке спалювали не знати навіщо. Сам вогонь — жертва...
— Не розумію...
— Поясню. Вогонь, Агні — це єдина енергія Всесвіту. Це вже європейська наука знає. Єдине Поле, основа всіх проявів Матерії. Символічно жертва Єдиного Поля, Вогню в тому, що він у всьому, він віддає себе в незліченні форми, а сам у рабстві, незримий...
— Дуже цікаво, але... дивно...
— Нічого, треба приймати й чужі форми мислення, — усміхнувся Свамі. — Отже, Агні — рушійна сила Космосу. Без нього нема руху, нема життя. А сам він — прикутий...
— Прометей! — спалахнув Михайло.— Титан, що приніс людям вогонь з неба...
— Може,— згодився індус.— Традицій багато в різних народів...
— Гаразд,— сказав Сагайдак.— Хай так. Але ж ти молишся йому, звертаєшся до нього. Він же несвідомий — твій Агні? Космічна Енергія діє несвідомо...
— Зате я дію свідомо,— відповів Свамі.— Я входжу з нею в контакт, з рікою Агні, як плавець з течією. Можна змагатися супроти течії — і тоді неминуче загинеш. Можна використати рух течії — і тоді швидше досягнеш т о г о б е р е г а...
— Якого берега? — недовірливо запитав Михайло.— Звідки ти знаєш, куди тече Агні?
— Знаю. Все дуже просто. Його течія — Єдність. Огонь єдиний для всіх. Отже, братерство, любов, правда, краса — його веління. Треба діяти так, і ти будеш в течії, домчиш до того берега. Той берег — це Новий Світ, Михайле. Де людство стане єдиним...
— А що ж... Так я згоден... Ну, ну, кажи далі. Що ж таке Вішну?
— Вішну — то і є спільність, єдина Природа, апейрон древніх греків, Праматерія. Агні — його матеріал, його посланець, виконавець. Вішну завжди згадується

в тріаді. Ще є Шіва і Брама. Брама — символ Закону Еволюції, Шіва — творець, але метод його — руйнування старого, реакційного. Шіва — революціонер, він готує, прокладає шлях для Вішну. А Вішну — рівновага, Єдиний Закон, який синтезує, поєднує революційні та еволюційні зміни, оберігає всі найкращі надбання...

— Ти згадував слово «аватар». Аватар Вішну. Що воно означає?

— Посланець Вішну,— сказав Свамі.

— Але ж Вішну не бог, ти сам пояснював! Як же він може посилати?

— Знову ж таки ти не розумієш символу. Коли виникає необхідність змін, появи нового, еволюційного, з'являється і людина чи кілька людей, які з повною відповідальністю приймають на себе тягар необхідного поштовху. Вони є ніби точкою рівноваги, на яку спирається важіль еволюції, динамічної дії Вішну...

— Не збагну, — покрутив головою Михайло.— Складна філософія.

— Не складна,— заперечив Свамі.— Треба прийняти ці поняття під новим кутом зору. Дивись на Всесвіт, як на Єдиний організм. Коли в організмі вражено якусь частку, туди мчать білокрівці-захисники. Це і є аватари єдиного організму. Вони діють в ім'я єдності, не думаючи про себе...

— Тепер збагнув,— полегшено зітхнув Михайло.— Згода... Такий символ мені зрозумілий... Спартак такий. Тарас — наш Кобзар — такий. Джордано Бруно такий...

— Їх багато — аватарів Вішну,— задумливо сказав Свамі, дивлячись у стелю.— Відомих і невідомих. Називають їх по-різному, але ними тримається планета... А тепер спати, Михайле... Пора... Вже всі поснули, а ми шепчемось...

Михайло хутко роздягнувся, підклав гімнастьорку та штани під голову, вкрився благенькою шинелькою. Потім підняв голову і, позіхаючи, зашепотів:

— Слухай, Свамі...

— Що таке? — озвався індус, виходячи з задуми.

— Ти розповідаєш такі чудеса про йогів, про ваші ідеї... А чому ж ви не досягли того, що ми... ну, в Європі?

— Чого ж ви досягли? — насмішкувато перепитав Свамі.

— Та хоча б техніка... Літаки, машини, радіо, залізниці...

— Технічна еволюція — тимчасове явище. Треба розвивати психічні сили, приховані можливості нашого єства. Людина далекого майбутнього сама в собі нестиме й радіо, і здатність передбачення, і аналітичні здібності пізнання матерії. Вона літатиме в повітрі без апарата, вона створить собі нове, тонкіше, пластичніше тіло...

— Нове тіло? — здивувався Сагайдак.— Це ти вже теє...

— Поживемо — побачимо, — загадково сказав індус.— А не доживемо — наші діти побачать... Спати, Михайле...

Минула коротка літня ніч.

Почався новий каторжний день. Над горами пройшла гроза, каменоломню заливали потоки дощу. Охоронці ховалися в будках, полонені мокли під зливою, ковзаючись, возили каміння в тачках по хистких дошках. Люди падали, розбивали коліна, руки. «Капо» лютував, палиця його не знала відпочинку. Чулися постріли. Надвечір в колоні не долічилися двох полонених. Трупи вивезли на самоскидах. На таке тут не звертали уваги, звикли. Гаррі йшов увечері пригнічений, понурий. Байдужим голосом сказав:

— Так і нас... колись...

Свамі та Михайло промовчали. Того вечора ніхто нічого не розповідав. Лежали тихо, думали тяжку думу. Потім Сагайдак непомітно пробрався до Бояка, який спав біля дверей, розворушив його. Той глипнув на хлопця заспаними очима, здивувався.

— Чого тобі?

— Сказати щось хочу,— прошепотів Михайло.

Староста позіхнув, глянув на запилену лампочку, знизав плечима. Кивнувши пальцем, пішов до дверей. В маленькому коридорчику зупинився, виглянув у щілину. Потім знизу вгору подивився підозріло на юнака.

— Чого тобі? Говори...

— Бояк, так більше не можна,— схвильовано сказав Михайло.

— Як не можна? — похмуро перепитав староста.

— Як бидло. Мовчимо, падаємо під ударами. Вмираємо. На фронті не боялися йти під кулі, а тепер...

Серце не витримує, земляче! Розумієш? Ось не стерплю, кинусь на гадів!..

— Цить, дурню! — схопивши хлопця за груди, прошипів Бояк.— Який хоробрий знайшовся! Тут всі солдати, смерті в очі дивилися! Ну кидайся, ну шльопнуть, як муху! А далі що? Тим, що живі, важче буде щось зробити!..

— Бояче! — благально видихнув Михайло.— То ви щось...

— Замри! Нічичирк! І стіни чують. Дещо є. Буду тепер і на тебе розраховувати. А як твої сусіди... союзнички?

— Як за себе ручаюсь. Залізні люди!

— Хм. Залізні! Нам живих треба, з людським серцем. Дивися, щоб не схибити! Йди, та обережно — в бараці є стукачі! Посидь на параші для певності, щоб підозри не було...

Коли Сагайдак повернувся на своє місце, індус розплющив очі, ледь чутно запитав:

— Де був?

— Говорив з старостою...

— Ну що?

— Є надія...

Рішідева замовк, більше не обзивався. Обоє довго не спали, дивлячись на сіру стелю барака, доки хвилі сну не склепили очей.

На світанку, після підйому, до приміщення зайшли солдати. Наказали Рішідеві йти за ними. Михайло тривожно подивився на товариша, занепокоєно запитав:

— Куди тебе?

— Не знаю,— сказав Свамі, зіскакуючи з нар.—Спокійно, друже. Все буде добре...

Солдати привели індуса до коменданта. В кабінеті сидів німецький офіцер з погонами оберста. Біля столу стояв чоловік у солдатській формі без погонів. Він, усміхаючись, дивився на Свамі. Рішідева здивувався — чоловік був, безумовно, індус. Він ступив крок назустріч полоненому, склавши руки, зробив традиційний східний уклін.

— Свамі Рішідева, вітаю тебе!

— Ти знаєш мене? — вражено запитав полонений.

— Знаю. Зустрічав у гімалайському ашрамі. Хто ж тебе не знає — улюбленого учня Безіменного Гуру?

— Як твоє ім'я?

— Атмананда. Зви мене так.

Рішідева тонко усміхнувся, промовчав. Потім перевів погляд на офіцера. Той з цікавістю прислухався до бесіди індусів.

— Все це прекрасно, Атмананда. Але, я сподіваюся, мене викликали не для світської бесіди?

— О ні! — схвально посміхнувся Атмананда.— Справа серйозна. Я був здивований, дізнавшися, що ти в полоні. А ще дивніше те, що ти записався в експедиційний корпус. З ким ти пішов, мудрий Рішідева? З віковими деспотами, з пихатими саксами, що століттями визискують наш народ!

— Для Атмананди занадто багато слів,— нахмурився Свамі.— Ти ж знаєш, що я далекий від демагогії. Британія, як імперія, доживає останні дні. Небезпечна не вона, а світова диктатура нових претендентів!

Атмананда метнув на офіцера вогняний погляд, стиснув тонкі фіолетові губи.

— Тоді говоритиму коротко. Чорному Ордену потрібні такі люди, як ти. Іде остання битва. Ставай у лави переможців. Ти ж йог, ти повинен стати понад всякими умовностями лжегуманізму!

— Хто ж переможець? — спокійно запитав Рішідева.

— Великий Невідомий. Він вибрав виконавцем своєї волі Німеччину і Гітлера. Хто зупинить його, коли космічні сили стають на його бік?!

Рішідева задумався. Він збагнув, що надійшов для нього вирішальний час. І не лише для нього, а й для товаришів. Нестримний Гаррі, синьоокий янкі, щирий Михайло з далекої України. Що буде з ними, якщо він загине? Обережність, обережність. Не можна зганьбити себе згодою з пітьмою, але й дратувати її передчасно...

— Сонце ллє своє проміння на Землю, щоб дарувати життя і радість усьому живому,— тихо сказав Свамі.— Навіть нікчемні комашки рухаються його силою. Суть Сонця — любов. Ваш Великий Невідомий заливає кров'ю планету, вкладає руйнівні знаряддя в руки шизофреніків і вбивць. Він — антипод Сонця.

— Це твоє останнє слово? — зловісно запитав Атмананда, і очі його стали холодними, темними.

Рішідева мовчав.

Німецький офіцер мовчки встав з-за столу, зацікавлено оглянув з усіх боків постать індуса, зупинився за спиною полоненого і, коротко розмахнувшись, ударив його кастетом по голові.

Свамі знепритомнів.

Коли він знову розплющив очі, Атмананда вже сидів біля столу, недбало розглядав свої нігті. Запримітивши, що Свамі опритомнів, він іронічно посміхнувся, похитав головою.

— Я гадав, що ти мудріший, Рішідева. Чому ти там навчився, в гімалайському ашрамі? Поринати в самадхі? Молитися? Найсвятіша молитва безсила проти реальної могутності. Пора тобі вже збагнути цю просту істину. І ти даремно відмовляєшся від моєї пропозиції. Тисячоліттями йоги проповідують наївну любов, а світ гризе горло сам собі. Досить. Великий Невідомий бере владу в свої руки. Сміття інволюції буде зметене, а ті, що залишаться, житимуть в світі порядку. Хочеш стати його воїном?

Рішідева насилу звівся з підлоги, сів, спідлоба дивлячись на підступного індуса.

— Ти забуваєш про Карму,— похмуро сказав Свамі.

— Ми творці Карми,— заперечив Атмананда.— Карма — то сила. Сила гне кармічну течію. Глянь — під силою Гітлера хитається світ.

— Він вже не раз хитався під п'ятою тиранів,— твердо відповів Рішідева.— Де вони? Де їхні імперії? Воля Еволюції змела їх. Не забувай про Атмана, про Єдиного!

— Атман! — зневажливо засміявся Атмананда.— Я взяв його ім'я собі. Атман — інертна психічна течія Всесвіту, тло, на якому вишивається візерунок розуму й волі. Атман з тим, хто сильний. Атман з нами.

— Атман з тим, хто любить,— заперечив Свамі.— Ненависть роз'єднує, вбивства й насилля породжують жахливу карму помсти, єдність знову й знову розколюється на безліч осколків. Бережіться, кощунство ще ніколи не приводило до перемоги.

— Великий Невідомий мільйони років панує на Землі,— пихато сказав індус.

— Його жерці — узурпатори знання,— відповів Рішідева.— Вони змішали чорні й світлі ниті. Люди роз-

гублені, люди не знають шляху. Поняття добра й зла переплутані, і це — апофеоз діяльності темних сил...

— Що ти з ним філософствуєш? — крикнув оберст, стукнувши кастетом об стіл.— Можна подумати, що ми в його ашрамі і прийшли вислуховувати ідіотські доктрини всесвітньої любові! Так, ми не приховуємо, нас підтримує сила Мороку! За нею — Сім Невідомих, творців Еволюції! Вся могутність Тібету, вся сила Шамбали з нами!

— Це кощунство й брехня,— сміливо відповів Свамі, дивлячись прямо в очі оберсту.— І ви це добре знаєте. Схід створив прекрасні символи. Шамбала — то Космічне Полум'яне Братерство. Ви узурпували світлі поняття. З вами огидні чаклуни Бон-по і Чорна Ложа. Бійці Шамбали змагаються нині супроти вас, вони знищать ваші легіони, і перемога суджена їм. Ви можете вбити мене. Я готовий.

— Ти не вмреш одразу,— сухо сказав офіцер.— Ти сам будеш просити смерті. Коменданте! Ви зрозуміли?

— Ми вміємо це робити, шеф! — почувся від дверей радісний голос.— Брудна коричнева гієна попросить смерті!

— Чуєш, Атмананда? — докірливо озвався Рішідева, зводячись з підлоги.— Вони тобі не скажуть у очі, але для них ти теж — брудна гієна!

Індус промовчав. На Свамі накинулись солдати, по знаку оберста виштовхали прикладами з кабінету, одвели в барак.

Коли полонені повернулися ввечері з роботи, індус сидів на нарах блідий, напружений, на скроні в нього синіла велика пляма. Сусіди знизу дивилися на Свамі, перешіптувалися. Михайло кинувся до товариша, занепокоєно спитав:

— Що? Били? За віщо?

Рішідева сидів непорушно, не відповідав. Полонені збиралися внизу, гомоніли, хвилювалися. Бояк роздратовано крикнув:

— Вечеряти, вечеряти! Нічого влаштовувати збіговисько! Не бачили, як б'ють? Кожному перепаде його порція!

Свамі ворухнувся, погляд глибоких темних очей зупинився на Михайлові. Почувся тихий голос:

— Візьміть мою вечерю. Мені не треба...

— Але, Свамі,— з болем озвався Михайло,— що сталося? Ради бога, чому ти не скажеш?

— Після вечері,— скупо сказав Рішідева.

Гаррі та Михайло відійшли. Вечеря не лізла в горло. В грудях ворушилося недобре передчуття. Після перевірки вони вилізли на нари, зібралися в кутку. Індус суворо сказав:

— Мій час настав...

— Що? — стрепенувся американець.

— Не можна втрачати жодного дня...

Рішідева розповів про все, що з ним сталося. Американець мовчав, закривши очі долонею. Михайло розводив руками.

— Свамі, я розгублений. Я, ніби дитина, поряд з цим. Нічого не збагну. Де тут правда? Де вигадка? Невже справді існує якась Чорна Ложа, магія, чаклунство?

— І дуже давно,— суворо мовив Рішідева.— Тисячоліття. Якби ти побував у Тібеті або в Індії, то переконався б! Вони приховані, втаємничені, зв'язані клятвою. Коли з'явився Гітлер, чорний окультизм зробив ставку на нього. Козир страшний, ви самі бачите!

— Абсурд,— озвався Гаррі.— Не вірю. По-моєму, все дуже просто. Гітлер поставлений концернами. Він лише маріонетка в руках великих можновладців, грошових мішків...

— Він маріонетка,— згодився індус сумовито.— Але керують ним не лише грошові мішки. Це було б дуже примітивно. Війна йде не лише між фашизмом і комунізмом, між деспотією та демократією... Бій кипить між культурою і темрявою, між красою й потворністю. За кожним поняттям стоять реальні сили, групи людей. Весь світ поділено на світлотіні. Кожен вибирає своє місце по серцю, по розуму. Згадайте, як цілеспрямовано діє Гітлер! Палить книги, руйнує музеї, храми, нищить інтелігенцію, змітає з планети цілі народи. Невже це просто так — божевільна воля параноїка, що захопив владу? Тоді який зв'язок між ним і численними колами тібетського ламства? Ще до приходу свого до влади Гітлер та його однодумці посилали експедиції до Тібету, в Гімалаї. Німеччина взяла на свій прапор древній окультний символ — свастику. В Берліні виникли цілі колонії тібетців, там живуть монахи, лами. Вони керують діями Чорного Ордену, який таємно об'єднує всіх

найкрупніших націстів, багатьох учених і політиків. Чорний Орден жадає влади над світом. Для цієї мети всі засоби дозволені. Німеччина — країна давньої культури — культивує нині реакційні окультні доктрини в сфері науки. Сплаплюжено досягнення Ейнштейна, Бора, зневажено високі ідеали Гегеля, Канта. Чого варта хоча б така ідея: Всесвіт — лише порожнина в гігантській космічній скелі. Порожнина заповнена повітрям, в центрі — вакуум, в хмарі газів плавають блискітки — зорі, сонце — невеликий світильник, земля — єдиний заселений світ. На нашу планету прийшли Великі Невідомі — розумні істоти «з-за меж», «з потойбічного світу». Силою і жорстокістю вони заведуть на планеті новий порядок, створять нову «досконалішу» расу...

— Але що це їм дає? — вражено запитав Михайло.— Магія, забобони... Що матиме від цього Чорний Орден?

— Магія — страшна сила,— серйозно відповів Свамі.— Факельні походи, мільйонні збориша, безконечний тантризм промов божевільних вождів. Це одурманює юрбу, позбавляє індивідуальності, перетворює кожного учасника тих дій в слухняну клітинку. Вступає до вияву стихія, атавізм нашого єства. Геть науку, геть освіту, геть культуру! Все дозволено! Хай живе звір! Науковій ідеї Безмежжя і нескінченної Еволюції Людини протиставлено ідеї замкнутого світу і підкорення Космічним Деспотам, воля яких — закон. Чорний Орден все розрахував. Церква себе не виправдала, вона не стримала наукового пізнання, титан розкував сам себе і повертається в свою домівку, до нескінченності. Таємні окультні об'єднання темних сил, які існують віками, простягли руку фашизму. Інтереси фінансових босів зійшлися з інтересами Чорної Ложі. Їхній план — знищити науку, знищити культуру, дати людям куций примітивний світогляд і знову створити культ жорстокого бога, Великого Невідомого, від імені якого вони правуватимуть. Це не просто бій, друзі мої! На терезах доля цілої планети, може, навіть більше, ніж планети...

— Голова йде обертом,— прошепотів Михайло.

— Не дивно,— сказав Свамі.— Чорний Орден використав для своєї мети найсвященніші символи Сходу — Шамбала, Калапа, Агарта...

— Навіщо?

— Щоб заплутати людей, щоб відштовхнути шукачів світла від ідей Еволюції. З давніх-давен в Гімалаях розповідається легенда про великих мудреців, які живуть на вершинах гір. Кажуть, що вони мають зв'язок з далекими світами, що вони інколи й самі з'являються серед людей...

— Не розумію,— озвався Гаррі.— Хто ж тоді ті, які допомагають Гітлеру? І чому вони використовують світлі поняття?

— Камуфляж! Невже не ясно? Поряд з ідеєю Світла йде ідея Тьми. В Тібеті безліч монастирів чорної віри Бон-по, Дуг-па. Всі вони об'єднані в могутній орден, зв'язані з чорним європейським окультизмом. Зачеплено все найсвятіше, найчистіше, переплутано ідеї. Зупинити процес неможливо, чорні сили повинні виявити весь свій потенціал. Зараз приходить до кінця Калі-юга, Чорна епоха. Так говорять наші індуські книги. При кінці Калі-юги, перед початком Сатья-юги, Світлої епохи, все найгидотніше виявить себе в тій чи іншій формі...

— Страшно,— сказав Михайло.— Аж не віриться...

— Свамі,— промовив Гаррі,— а може, ти перебільшуєш? У тебе фантастичне мислення, містичні уявлення...

— Факти не можуть бути містичними чи реалістичними,— строго відказав індус, поглянувши на Гаррі.— Я віддаю перевагу істині. Я не хочу заривати голову в пісок, як страус. Досить про це, друзі... Я не для того розповів, щоб сперечатися. Мені не страшно погрози німців. Я думав про вас...

— Про нас?

— Тільки. Ти не забув про свій план, Михайле?

— Ні,— прошепотів хлопець. Він глянув униз, прислухався.— Полягали. Що ти пропонуєш?..

— Не знаю. Ще не знаю. Я підтримую твій план. Зроблю все, що зможу...

— Як?

— Краще не вимовляти вголос. Покладіться на мене. Станеться так, як я сказав. Не сперечайся зі мною... Ти все 'дно не придумаєш нічого іншого. Та й часу для роздумів нема. Знищать мене — вам кінець. Я хочу, щоб цього не сталося. Ще й іншим допоможете... Спати... і тихо...

Михайло лежав, не міг заснути, в свідомості роїлися фантастичні думки. Хвилі розмаїтих почуттів заливали серце хлопця. То радість підкочувалася до душі, переповняла єство тривожним передчуттям свободи, то острах холодив-заморожував спину, малюючи картини жахливої розправи, розстрілу, переслідування. Ті уявлення поступово перейшли в сон. І в сні Михайло теж пробирався попід дротами, біг по скелях, плив через бурхливі потоки.

Пробудження було важким. Свамі не снідав, не відповідав на запитання. Лише на виході з табору він коротко кинув:

— Не забудь же, Михайле...

В каменоломні до Михайла підбіг Бояк, занепокоєно спитав:

— Що там скоїлося? «Капо» обіцяє показати цирковий номер з індусом. А це значить, що його вирішили теє... Ти скажи йому, земляче...

— Я розумію,— озвався Свамі.— Не турбуйся, старосто... Я спробую сам...

Бояк відійшов. Михайло підступив до індуса, гаряче зашепотів:

— Нападемо на «капо», вб'ємо його. Потім машиною на повному ходу крізь вахту. Можна проскочити?

— Авантюра,— сплюнув американець.— Без зброї. Хоч би автомат та пару гранат!

— Не смійте нічого робити,— суворо проказав індус.— Терпіння. Скоро наша воля. Умійте тримати себе в кулаці!

— Свамі, — знову не стримався Сагайдак. — Свамі, якщо ти володієш йогою, загіпнотизуй «капо», потім шофера...

Індус з жалем поглянув на Михайла, перевів погляд на величні, білосніжні вершини. Вдарив ломом у камінь.

— Тобі ще багато доведеться пройти, доки ти збагнеш істину, Михайле. Саме в цьому моє розходження з тими, хто хотів учора зламати мене. Вони не рахуються з волею людей. Карма кожної людини для них — плювок. Її можна роздушити, розтоптати. А перекази Шамбали, учення Калачакри понад усе ставлять свободу волі людини. Кожне насилля обернеться бумерангом. Потік понесе тих, хто мужньо стрибне у нього... О, «капо»... Беріться до тачок, я накладатиму...

«Капо», криво посміхаючись, зупинився біля Рішідеви, заклав руки за спину. Індус не звертав на нього уваги, б'ючи молотом об камінь.

— Ей, ти,— гукнув «капо»,— чому не возиш?

— Він навантажує нам,— сказав Михайло.— Ми возимо вдвох...

— Тебе не питають,— озвірів «капо», замахнувся палицею. Сагайдак скрикнув, на лобі в нього з'явилася багрова смуга, виступила кров.— Геть звідси! А ти, індуська гієна, бери тачку. Бери, бери! Чого очі витріщив?

Рішідева мовчки підійшов до тачки, зупинився. «Капо» кивнув Сагайдакові:

— Кидай каміння. Та побільше!

Михайло, витираючи долонею кров з чола, похапцем вкинув кілька каменів у тачку. Індус взявся за ручки, хотів везти.

— Стій,— гаркнув «капо».— Мало! Ще кидай! Ще! Ще! Чуєш, що кажу?

— Але ж він не повезе,— хотів заперечити Михайло.

— Ще! — осатанів німець.— Так! Тепер вези!

Рішідева насилу зрушив тачку з місця, вона колихалася на дошці, кривуляла. Всі м'язи індуса нап'ялися, обличчя посіріло. В грудях Михайла вибухало ридання. Йому хотілося кинутися до ворога, вп'ястися в горло і рвати, рвати його на шмаття, кусати, топтати ногами. Полонені, які працювали недалеко, одверталися вбік, нагнувшись, хутко довбали каміння. «Капо» йшов поряд з Свамі, реготався, помахуючи палицею. На підйомі до горбка тачка з гуркотом перекинулася, каміння розсипалося. «Капо» вилаявся і вдарив індуса по спині. Свамі не скрикнув, блискавично стрибнув убік. Палиця вдруге піднялася вгору, але не опустилася. Рішідева страшним поглядом дивився на німця. Той одступав назад, обличчя в нього нервово сіпалося, очі бігали.

— Зараз,— бурмотів він,— зараз я приведу охоронців. Ти в мене заплачеш! Ти в мене заплачеш, підла тварюко!

Він повернувся і підбігцем кинувся до конвойного поста. Свамі, важко дихаючи, наблизився до друзів. Усміхнувся болісно. Кивнув Гаррі. Торкнувся пальцями до руки Михайла.

— Все. Пора. Шукайте під тим каменем...

— Що? Що ти сказав? — скрикнув Михайло.

— Догадаєтесь. Прощайте!

Індус різко повернувся і кинувся бігом до кручі. Полонені дивилися на нього здивовано, але мовчали. Американець сумовито сказав, гірко посміхнувшись:

— Збожеволів! Його вб'ють...

Видно було, як індус вибрався на скелястий виступ і спритно почав підніматися на прямовисні скелі. Всі полонені затамували подих. Навіть не чути було ударів молотів, лише машини потихеньку гурчали. Зненацька почулося завивання сирени. Різко залящали постріли. Полонені попадали на землю.

— Лягай! — скрикнув Гаррі, ховаючись за скелю.— Вб'ють!

Михайло притаївся за каменем, схвильовано дивився на маленьку зелену постать, яка чарапкалася по стрімкій крутизні. Навколо неї здіймалися фонтанчики порохняви, вибиті з гранітних скель кулями, та Свамі не зупинявся.

Сльози заливали очі Михайла, вуста машинально шепотіли:

— Ну ще трохи, ще трішечки! Ну, Свамі... поспішай!..

Знав, що даремна його надія, знав, що індусу неможливо врятуватися, але вкладав увесь пал свого серця у безмовне моління, в той незримий захист, який серце посилало приреченому другу.

Від поста вдарив ще один кулемет, кілька автоматів. Над прямовисною стіною, де повз індус, клубочилися хмари пилюки. Та вражені полонені бачили — Свамі не падає, він наближається до верхів'я першої гряди. Ще трохи, ще одна хвилька, і тоді кулі не досягнуть нещасного втікача!

Індус сягнув руками рятівного карниза, підтягнувся на руках, став на скелі. І зненацька впав.

Михайло скрикнув, одвернувся, заплакав невтішними сльозами. Стрілянина замовкла. Біля Сагайдака почулися кроки, голос Гаррі:

— Вставай, Михай... Свамі нема...

Сагайдак підвівся, затуманеним поглядом дивився на товариша, гірко шепотів:

— Як же це, Гаррі? Як же так?

Він з острахом глянув на скелі. А може, неправда? Може, здалося? Ні, ясно видніється між камінням чалма, зелена сорочка. Над горами з криком кружляли ворони. Від контрольного поста йшов самовдоволений «капо». Порівнявшись з Сагайдаком і Гаррі, він зневажливо сказав:

— Дивіться і пам'ятайте! Так буде кожному, хто посміє тікати!

Михайло мовчки вантажив каміння. Коли «капо» одійшов, він сказав, звертаючись до Гаррі:

— Все міф... вигадка... Бідний Свамі втішав сам себе... Гуру, йога — все це примари... І ми так само загинемо. Нема як вийти з проклятої петлі...

Гаррі задумано дивився десь вбік. Потім тихо сказав:

— Що він хотів сказати? Що треба шукати під каменем?..

Михайло байдуже махнув рукою і покотив тачку до машини. Безнадія, апатія владно сповивала його серце. Останні іскри надії згасли...

Ввечері до нього прийшов староста, одвів убік, похмуро запитав:

— За що його?

— Пропонували кудись поступити,— неохоче сказав Михайло.— Не захотів...

— Славний чоловік був,— зітхнув Бояк.— Непродажний. А серед нас багато таких, що залюбки... аби запропонували...

— Слухай, земляче,— враз загорівся Сагайдак, обережно поглядаючи навсібіч— Ти не забув нашої розмови? Може, в тебе є випадково хлопці... знайомі...

— Які хлопці? — хитро примружився староста.

— Гарячі... ті, що від них камінь тріскається... Можна було б...

— Збагнув, — усміхнувся Бояк. — Вишкварка ти, хлопче. Випадково такого в мене нема... а не випадково є... Ша! Ні слова! Ти що ж — гадав, що ми будемо нидіти до смерті, не спробувавши волі? А твоєму сусідові можна довірити?

— Як собі! — схопивши Бояка за руку, радісно сказав хлопець.— Бояк, ти будь певен! Тільки скажи, коли — і тоді!..

— Все! — кивнув староста.— Ні слова більше. Сам підійду, коли треба...

Він пішов вздовж нар, перемовляючись з полоненими. Михайло підморгнув Гаррі, пропонуючи вийти надвір. Вони ходили поза бараком, тихенько розмовляли.

— Новини є? — жадібно запитав Гаррі.

Михайло ствердно кивнув головою. Непомітно оглянувшись, тихо промовив:

— Буде динаміт!

— Коли? Скоро? — скрикнув американець, сильно тиснучи руку Михайлові.

— Тихо. Не тисни так. Боляче... Ще не знаю... Нам скажуть...

Гаррі одступив від товариша, зупинився, мовчав. Дивився на повиті вечірньою млою гори, на гарячий оранжевий обрій. Очі його блищали. Може, сльози? Михайло спостерігав за ним, дивувався. Химерна істота — людина. Сповнена протиріч і несподіванок. Сьогодні Гаррі щасливий, що є можливість кинутися на страшну, ризиковану авантюру втечі. А може, пізніше, коли він доживе до старості, ця хвилина духовного безстрашшя здаватиметься йому неймовірною.

— Свамі, — сказав американець сумно. — Свамі... Ще б трохи, і він...

— Він говорив про майю,— гірко мовив Сагайдак.— А сам жив у ній. Ілюзорний світогляд, ілюзорні надії...

Гаррі намагався збагнути те, що висловив Михайло, задумливо повторив:

— Майя... Хто знає, де майя?

Вони повернулися до барака, мовчки повечеряли, лягли спати. Обидва жили подвійним життям, подвійним відчуттям: один струмінь, як і завжди, плинув у світі форм — проходила перевірка, гомоніли полонені, хтось співав тужливу пісню, десь сердилися, сварилися французи,— а фонтан суб'єктивного жадання випереджував дійсність, творив образи омріяного. Постріли, вибухи, втеча, густі ліси і обличчя рідних, близьких людей. О якби сталося!

Сон довго не приходив. Михайло лежав у напівмаренні. Йому ввижалися гори і над прірвою — труп Свамі в зеленому військовому вбранні. Над ним в'ються чорні птахи, сідають на груди, викльовують очі. Михайло хоче кинутись на вороння, прогнати його, не

дозволити терзати мертвого товариша, але м'язи не слухаються, тіло непідвладне йому. Десь з туману пливуть прозорі постаті жінок. Хто вони? Русалки чи духи гір? Видно згорьовані обличчя, струджені руки. Ні, не русалки, то матері, сестри, кохані. Ось і Михайлова мати. Він хоче впасти їй до ніг, розповісти про свій полон, але не відчуває ні рук, ні тіла.

А жінки не бачать Михайла, вони зараз оплакують солдата-індуса, мужнього кшатрія, який не побоявся смерті. Над ним з'являються постаті солдатів, тужливо схилені голови їхні, руки безсило опущені вниз. Сумно линуть звуки пісні, давньої пісні — такої знайомої, рідної. З болем запитують матері у солдатів:

— Ой ви, козаченьки, ой ви, молоденькі,
А де ж ваші списи?

Ледь вловимим зітханням котиться над горами відповідь синів, змучених полоном, ворожою неволею:

— Наші списи у ворога в стрісі,
А ми самі у лісі.

— Ой ви, козаченьки, ой ви, молоденькі,
Ой де ж ваші коні?

— Наші коні на міцній припоні,
А ми самі в неволі...

Зненацька Свамі підводиться, встає з землі, оглядається. Чути здивований голос:

— Як я довго спав... Майя оволоділа мною... Гаррі, Михайле, де ви? Чи чуєте мене?..

Розтанули постаті матерів, солдатів, з різким, зловіщим криком полинуло в небо чорне вороння. Сагайдак прокинувся весь в холодному поту. За вікном розплющував заспане око ранок, на нижніх нарах тихенько молилися старі поляки.

Михайло ще чув протяжні слова пісні, докірливий голос Свамі, він одлунював у свідомості. Що це таке? Навіщо такі жарти психіки? Людини вже нема, а її образ з'являється в снах, щоб мучити і бентежити...

Він уже не міг заснути. Незабаром встав Гаррі. Вони хутко вмилися, поснідали. До них підійшов Бояк. Неголосно промовив:

— У вашій трійці буду я. Щоб не напоротися на юду...

День видався похмурий. Над горами пливли низькі свинцеві хмари. Вони оповили снігові хребти, опускалися в долини. Полонених при вході до каменоломні посилено обшукували, змушували скидати черевики, зазирали в рот. У двох полонених знайшли невеличкі ножики, виточені з шматочків сталі. Їх при всіх нещадно шмагали шомполами. Полонені, понурившись, мовчки дивилися на екзекуцію. Після видовиська дали сигнал до праці. Загуркотіли тачки, почувся ненависний голос «капо».

Бояк подивився на кам'яний гребінь, зітхнувши, сказав:

— Лежить. Навіть поховати не можна людину...

Михайло мовчки глянув у той бік. Все, як і вчора. Чалма, зелений рукав. Сон, сон — химера божевільної свідомості...

Гаррі, який одразу відійшов до скелі, де лежали молоти й ломи, якось дивно скрикнув, потім метнувся до товариша. В його очах танцювали сині вогники божевілля чи зухвальства.

— Михай, ти казав — майя?

— Що з тобою, Гаррі? — занепокоєно спитав Михайло.— Може, ти хворий?

— Ага, щось не те! — ствердив Бояк.— Чокнутий він якийсь...

— Михай,— судорожно сказав американець.— Свамі живий...

Михайло оглянувся, взяв товариша за руку. М'яко промовив:

— Гаразд, гаразд, Гаррі. Потім поговоримо. Я розумію — тобі дуже важко...

— О диявол! — гаркнув Гаррі.— Слухай... Він написав нам... Ось тут...

Американець розтулив долоню, на ній лежав малесенький жовтий прямокутник паперу.

— Читай. Щоб ніхто не помітив...

Михайло схопив папірець, на ньому були написані слова — англійською і російською мовами. Букви розпливалися, з очей Михайла текли сльози. Як же це? Як може бути? Адже лежить труп... Лежить... А тут написано: «Друзі, залишаю два автомати, десять гранат. Захоплюйте машину, проривайтесь. Я підтримаю. Свамі».

Михайло протер очі, ще раз перечитав. Моторошна хвиля холоду хлюпнула в спину, покотила по тілу. Невже правда? А може, провокація ворогів? Щоб виявити, хто готується до втечі?..

— Що там? — прошепотів Бояк.— Я не второпаю, що сталося?

Михайло не відповів йому, підступив до Гаррі, тривожно запитав:

— Провокація?

Американець заперечливо похитав головою. Поглядом вказав на камінь.

— Все є. Два автомати. Запасні обойми. Гранати...

— А як же...

Михайло розгублено показав на гори.

— Не знаю. Факт,— відповів Гаррі.

Сагайдак повернувся до Бояка, той старанно розкладав дошки для тачок. До горбка під'їжджала машина.

— Земляче,— схвильовано озвався Михайло.— Треба починати сьогодні. Одразу...

— Що починати? — не зрозумів староста.— Поясніть, що сталося?

— Індус не вмер. Він передав зброю. Доки нас не викрили, треба прориватися...

— Так,— сказав Бояк.— Поплювавши на руки, він взявся за молот, вдарив кілька разів об камінь. Кинув молот, глибоко вдихнув повітря, почухав потилицю. Підійшов до Гаррі, схилився до каменя. Заворожено зиркнув на воронені дула автоматів.— Загорніть у френчі. Хто з вас вміє шоферувати?

— Гаррі,— сказав Михайло.

— Їдете перші. Я з вами. Гранати поділимо з товаришами. Вони прив'яжуть динаміт, буде веселіше! Давайте шуруйте тачки, а я сходжу домовлюся. Сигнал — наш напад. «Капо» беремо на себе...

Він кивнув і пішов вздовж дощок — маленький, спокійний, коренастий. Почувся його дзвінкий голос:

— Веселіше, веселіше, браття!

Михайло з Гаррі накидали шмаття на зброю, потім взялися до тачок. Накладали й возили мовчки, завзято, не дивлячись один на одного, ніби боялися, щоб заповітне, омріяне не стало знову вигадкою. Незабаром повернувся Бояк, голосно висякався, недбало сказав:

— Порядок...
— Почнемо? — аж затремтів Михайло.
— Зажди. Ця машина вже відходить, в ній повно каміння. Ось друга надходить. «Капо» — ножем. Я сам впораюсь. Ви з союзничком — шоферюгу... Ну, хлоп'ята, в три тачки. Постараємось напослідок...
Вони хутко склали зброю в тачки, обклали камінням. Серце в Михайла билося, як дзвін. Гаррі поблід, але був спокійний. Покотили тачки до машини. Бояк ішов перший. Він викидав каміння в самоскид, стрибнув до машини, щось закричав. Від сусіднього гурту оддiлився «капо», підійшов до старости. Почувся глухий зойк. «Капо» впав. Михайло блискавично стрибнув униз, спрямував автомат на шофера. Той випустив з рук сигарету, вибалушив розгублено очі, щось бурмотів.
— Лягай,— прошипів Гаррі.
Німець впав на землю. Михайло оглушив його прикладом. Біля ближніх машин уже вовтузилися полонені, Гаррі сидів у кабіні, заводив мотор.
— Сідай! — нервово сказав американець.
Бояк з Михайлом вилізли в кузов, пригнулися. Зуби в юнака цокотіли, руки тремтіли.
— Обойма напоготові? — діловито запитав староста.— Порядок! Гранатки? Ну, брат, погуляємо!
Машина рвучко рушила, одразу набрала швидкість. Бояк осудливо крикнув:
— Нервує союзничок!
За першою рушило ще три машини. Каменоломня завмерла, насторожено очікувала. Біля виїзду заворушилися вахтові, один з охоронців підняв руку.
— Гранати! — глухо сказав Бояк.
Тупо гримнули вибухи. Вахта оповилася димом. Весело різонули автоматні черги. Кілька охоронців упало, люто й злякано загавкали собаки. З приміщення вискакували німці, заторохтів кулемет. Бояк скрикнув, схопився рукою за груди, на горлі в нього розпливалася кривава пляма, він упав на дно кузова.
Гаррі вивів машину за ворота, круто розвернувся. Підскочили інші машини, з них посипалися гранати з динамітними патронами. Страшні вибухи розшматували дерев'яну будівлю. Постріли змовкли. Лише десь серед уламків чулося собаче скавчання.
З-за скель з'явилася постать в німецькій уніформі,

з автоматом в руках. Михайло підняв автомат, його зупинив знайомий рідний голос:

— Не стріляй, Михайле!

Гаррі розчинив дверцята машини, сплигнув на землю, підскочив до індуса, обняв його. Сміявся, сяючи білими зубами, тиснув у ведмежих обіймах.

— Досить, досить, Гаррі! — кричав Свамі.— В путь! Скоро погоня! На автостраду!

Він вибрався на перший самоскид, побачив мертвого Бояка. Торкнувся рукою чола й грудей. Зустрів зачудований, майже зляканий погляд Михайла. Каменоломня заклекотіла, полонені сідали на машини, виїжджали за ворота. Гаррі висунувся з кабіни, закричав:

— В гори, камради! А там — кожен вибирай свій шлях!

Машини рушили. Заспівав вітер, дихнуло холодом. Загуркотів настил моста під колесами. На повороті, вже на тім боці потоку, лячно сахалися від колони збожеволілих самоскидів корови, люди, кури.

Михайло тримався за кабіну, недовірливо поглядав на індуса. Звідки він? Як? Воскрес? Очі не можуть вірити такому, вуха противляться почутим словам, але ж він є, є! І допоміг розірвати кільце полону!

Свамі голомозий, чалми нема, вбраний у німецький френч. За вітром в'ється густий чуб, в бороді затаїлася лукава усмішечка. Він позирає на Михайла, мовчить. Нарешті юнак не витримує.

— Свамі, як же ти?

— Що?

— Адже тебе...

— Ні! Мене не вбили. Навіть не поранили. Я впав навмисне. Щоб заспокоїти їх. Якби не впав — шукали б у горах, дали б додаткову варту...

— А сьогодні? — запитав уражений Михайло.— Там же лежить...

— Лежить опудало,— засміявся індус.— Чалма, сорочка. А я здобув собі німецьке шмаття...

— А зброя?

— Багато знати хочеш,— крикнув індус.— Досить того, що сталося! Бояка жаль! Добра людина! Нічого, за друзів смерть прийняв!..

Колона вирвалася з автостради на глуху гірську дорогу. Навколо стіною стояли ялинові ліси, між деревами

повзли густі тумани. Гаррі ще трохи проїхав, зупинився над прірвою. Внизу шуміла невелика річка. Американець вийшов з кабіни. З задніх машин закричали:

— В чому справа? Чому зупинилися?

— Хто хоче — їде далі,— сказав Гаррі.— Ми не знаємо, куди веде дорога! Зустрінемо жандармів, штурмовиків — всіх поб'ють! Треба пробиратися в гори. Розділіться на групи — і в путь!

Індус з Михайлом опустили труп Бояка на землю. Однесли на узбіччя, поклали в заглибину. Обклали дерном, завалили камінням. Гаррі тим часом завів машину, спрямував її в прірву. Димлячи й розпадаючись на шмаття, самоскид з гуркотом упав на скелі. Та ж сама доля чекала й на інші машини. Полонені прощалися, зникали між скелями, в хащах лісу. Михайло, Свамі й Гаррі постояли хвилинку над останнім притулком Бояка, захопили зброю і рушили в путь — без дороги, навмання. По дорозі визначили напрямок,— допомогли покриті мохом буки,— одностайно вирішили йти на південь. Десь там Югославія, партизани, можна буде потім добратися до Батьківщини. Аби лише вижити, аби не потрапити знову в тяжку неволю...

Доки не стемніло, йшли мовчки, насторожено, тримаючи зброю напоготові. Натрапивши на струмок, брели по воді з кілометр, щоб, про всяк випадок, заплутати сліди. Скелі громадилися одна на одну, стежок не було, доводилося невпинно вишукувати проходи між камінням. В Гаррі одпала підошва черевика, Михайло допоміг прив'язати її шпагатом. Ліс рідшав, з'явився низькорослий кедровий сланник. Через нього йти було важче, чим поміж скелями. В одному місці з хащів вискочила кізка, заборсалася в покручених вітах. Американець підняв автомат, хотів стріляти. Свамі стримав його.

— Чого ти? — азартно скрикнув Гаррі.— Така здобич? Я голодний, як акула!

— Ми самі тепер здобич,— тихо мовив індус.— Прошу тебе,— не стріляй. Візьми ось хліба. Я захопив з собою...

Він вийняв з невеликої сумки цеглинку хліба, розламав пополам. Михайло жадібно гризнув, вдячно кивнув Рішідеві.

— Де взяв?

— Там, де зброю. Вночі на вахті нікого не було. Каменоломня порожня. Я пробрався туди, зняв замок з кухні. Там невеликий склад, амуніція, продукти, зброя, набої...

— Ти знав усе наперед? — поцікавився Гаррі, жуючи хліб.

— Знав,— скупо сказав Свамі.

— Пощастило тобі,— весело промовив американець.— Шквал вогню, й не поцілили. У мене серце зупинилось...

— Пощастило? — перепитав індус, якось дивно поглядаючи на друзів.— Не знаю. Від мене нічого не залежало...

— А від кого ж? — здивувався Михайло.

Свамі промовчав. Задумливо відколупнув смолистий наростень на кедровому стовбурі, понюхав. Потім пильно подивився на Сагайдака.

— Важко було? — щиро запитав він.

— Важко,— признався хлопець.— Я зовсім був упав духом. Думав — наговорив Свамі багато, а насправді...

— Знаю... Це і є найважче, зберегти віру й терпіння. Ще Будда казав, що легше знайти аскета, який їсть листя та коріння, ніж терплячого чоловіка. Люди бажають, щоб усе було, як їм здається, як вони звикли...

Американець доїв хліб, зібрав крихти з колін, з жалем поглянув на пусті долоні. Зірвав кілька листків щавлю, почав жувати. Індус усміхнувся.

— В мене ще є дві хлібини. На два дні вистачить. А там десь дістанемо... Ну що ж, пора?

Вони рушили далі. Надибавши на потічок, Михайло й Гаррі досхочу напилися прозорої води, холодної й бадьористої. Індус не пив, лише освіжив обличчя, руки.

Минувши кедрач, друзі вийшли на широку полонину. Клапті хмар пливли внизу, над ними синіло небо, сонце багряним кружалом сідало за блідо-фіолетові хребти. Над горами котилася тиша — урочиста, неможлива.

— Аж не віриться,— прошепотів Михайло.— Наче в храмі...

Постояли трохи, зачаровані феєрією природи, помовчали. Простір синів, наливався пітьмою. На сході зажевріла велика зірка, викотився на видноколо щербатий місяць.

— Трохи поспимо,— сказав Гаррі.— А на світанку далі.

Знайшли затишний закуток між високими валунами. Наносили туди трави, віток з кедрача. Прилягли — зморені, розбиті. Михайло дивився в зоряну далечінь, зітхав.

— Якщо житиму — ніколи не забуду,— сказав він.— Особливо тебе, Свамі. Неймовірно, дивно, мов чудо...

— Наївно говориш,— ласкаво відповів індус.— Яке чудо? Де ти його бачив? Те, що ми вискочили з неволі? А Бояк? Його смерть — теж чудо? Наш рятунок — чиєсь нещасгя. Нічого дарма не діється. Треба не забувати цього...

— Це страшно,— зіщулився Михайло.— Тоді жити не захочеться.

— Даремно. Кожному своє. Потік життя єдиний. Доки ти живий — неси свою хвилю до моря. І не забудь тих, які не досягли мети. Ти й за них в одвіті... А чудо? Справжнє чудо — ми самі, небо над нами. Глянь, Михайле... Що наші битви порівняно з його спокоєм? Міріади віків, незліченні легіони народів, рас, еволюцій... а над ними — вічне мовчання... Мій гуру любить небо. Він щоночі дивиться на зорі, слухає пісню водоспаду...

— Гуру,— повторив Михайло.— Чи він знає, де ти тепер? Чи знає, що сталося з тобою?

— Він врятував мене,— просто й серйозно сказав Свамі.

Михайло більше не запитував, відчувши якусь тривогу в душі. Скептичний давній настрій безповоротно зникав перед величчю зоряної ночі, перед дзвінкою тишею простору, перед глибоким поглядом темних очей індуса...

Піднялися в путь удосвіта. Йшли на південь. До сходу сонця минули кам'янистий перевал. Тут проходила вузька стежина — видно було сліди підків, кінський послід. Втікачі звернули вбік, йшли крізь зарості дерев, щоб, бува, не стрітися з ворогами. Уже на південному боці хребта, на полонині, побачили хатинку. Довго сиділи в кущах шипшини, виглядаючи, чи не вийде хто. Хатинка дивилася байдужим скляним оком, німувала.

— Я підповзу,— прошепотів нарешті Михайло.—

Може, нікого нема. Тепер літній сезон, господарі на пасовиську...

— Давай,— схвально відгукнувся американець.

Сагайдак ящіркою поплазував до житла, зазирнув у віконце. Осмілівши, шаснув у двері. Виглянув, заклично махнув рукою.

— Порожньо. Заходьте!

Втікачі сторожко вступили до хатини. Оглядали притулок. На дощатих стінах порозвішувані мисливські рушниці, сідла, збруя. На полиці — великі круглі сири, кілька головок масла. В комірчині американець знайшов з десяток копчених баранячих тушок. Зрадів, розчахнув одну, впився зубами в тягучу плоть. Половину дав Михайлові. Свамі хитав головою, усміхався.

— Звір заговорив,— озвався він.

— Хай звір,— згодився Гаррі,— аби сили прибавилось. А то вже ледве ноги тягну. А ти, Свамі, сир гризи. Сир можна тобі — правда?

Наївшись, втікачі взяли дві головки сиру, грудочку масла, три великі коржі, трохи сухарів. Михайло з жалем поглянув навколо, сказав:

— Жаль, що не знаємо адреси. Скінчиться війна — віддячив би господарям...

— Думаю, що господарі не дуже розгніваються,— сказав американець.— У них цього добра є. Крім того, ми взяли трохи. Вони зрозуміють, що ми не злодії...

До обіду йшли не спочиваючи. Хмари розійшлися, сонце припікало.

В деяких місцях втікачі бачили череди худоби. Обминали їх. Села й містечка лишалися осторонь. Коли сонце звернуло до заходу, вирішили спочити. Вибрали галявину серед ялин, над дзюркотливим потоком. Михайло й Гаррі швиденько роздяглися, обмилися в холодній воді. З насолодою бризкали райдужними краплями. Потім розрізали сир — кожному по чималому шматку. Їли з коржем, запивали водою.

Зненацька з-за скель виринув одномоторний моноплан, втікачі розгубилися, не встигли сховатися. Льотчик помітив їх, зробив крутий віраж, гучно заторохтіла кулеметна черга. Смертельний пояс обперезав землю метрів за двадцять від них. Втікачі кинулися в хащі. Літак покрутився, поторохтів і зник.

— Засікли,— злісно сказав Гаррі.— Треба ж було сісти на видному...

— Хто ж знав? — тривожно відказав Михайло.

— Поспішаймо,— промовив індус.— Чим далі відійдемо, тим краще. Доки він повідомить, доки погоня надійде...

— Погоня може бути поряд з нами,— заперечив американець.— Досить по радіо повідомити координати — і все...

— Тоді в путь...

До вечора вони пройшли кілометрів п'ятнадцять. На підйомі до нового перевалу їх уздріла погоня. Ланцюжок сіро-зелених постатей, диркаючи з автоматів, рухався з долини в гору. Михайло метнувся бігти по узбіччю, задихаючись, крикнув:

— Хутчіше, біжімо! Нас підстрелять!

Гаррі голосно вилаявся, гукнув:

— Не надривайся, Михай! Пізно поспішати! Бережи сили!..

Вони пробиралися яругами, ховаючись поза валунами. За півгодини вибралися до перевалу. Аби лиш одірватись, заплутати сліди. Собак у німців немає, не знайдуть у лісі. Та на горі втікачів чигала несподіванка, з південного боку до них наближалася інша лава ворогів. Михайло заметався, мов загнаний звір, гарячково шукаючи виходу. Їх помітили, стрілянина лунала з півночі і з півдня.

— По гребеню не вискочиш,— кусаючи нігті, сказав Гаррі.— Підстрелять... Пастка... Що скажеш, Свамі?

Індус печально подивився в небо, помовчав. Потім стиха мовив:

— Треба протриматися до ночі. Може, щось придумаємо вночі?..

— Будемо триматися,— знизав плечима американець.— Здаватися бошам не збираюсь. Шкіру здеруть з живих. Що в нас є, Михай? Три автомати... сім запасних обойм... П'ять гранат... Не дуже... А все-таки не полізуть, доки є чим стріляти...

Вороги наближалися з обох боків. Солдати перебігали від каменя до каменя, постріловали, знову бігли. Цьвохкали кулі над головою втікачів, вони зігнулися за валуном, приготували гранати. Знизу, з північної долини, почулися крики.

— До кого вони? — запитав Гаррі.

— Нам,— сказав Михайло.— Кричать, щоб здавалися. Бо гірше буде...

— Дивні люди,— тихо мовив індус, дивлячись на ворогів.— Таку силу, такі старання прикладають, щоб знищити втікачів з неволі. Цікаво, що ми їм цілком байдужі, вони нас не знають, ми — їх, і все-таки люто переслідують, йдуть на смерть, аби лиш досягти ефемерної цілі... Яка страшна майя!..

— Знову майя? — гірко сказав Сагайдак.— Дуже густа вона, Свамі! Вирвалися чудом з однієї, тепер, здається, зовсім безнадійна пастка...

— Нема безнадійного становища, Михайле,— озвався індус, задумливо глянувши на товариша.— Все залежить від нашої волі...

— Воля? — перепитав Михайло.— Якби хлопців з двадцять, та добрий станковий кулемет, може, й помогло б... А воля?..

— Кулемет не поможе,— суворо мовив індус, нахмуривши брови.— Лише воля потрібна...

Не діждавшись відповіді, переслідувачі знову почали перебіжку. Гаррі висунувся з-за валуна, прицілився, стьобнув короткою чергою з автомата. Почувся зойк, впала сіро-зелена постать, незграбно розкинувши руки.

— Є один,— азартно крикнув Гаррі.— А ви з того боку. Щоб не застукали.

Німці з півдня не дуже поспішали, там була вузька долинка, вони побоювалися йти відкрито, повзли по землі, ховаючись за найменші камінці. Смеркалося, над скелями повзли сувої туману, переслідувачі осміліли, вже чути було приглушені голоси.

— Ще чверть години, можна вискочити,— прошепотів Гаррі.— Тихесенько, по гребеню... Не помітять...

— Згода,— радісно підхопив Михайло.— Все-таки надія...

В сутінках постаті солдат стали темними, зливалися з камінням. Втікачі стріляли по всякій тіні, нервували. Знизу загули машини. Спалахнули прожектори. Сліпучі щупальці заметались по скелях, різонули по очах. Гаррі вдарив кулаком по землі, вкусив себе за палець від гніву.

— Не вийшло. Тепер не вискочиш. Як на долоні...

— Підступний ворог,— згодився Свамі.— Все перед-

бачив. Що ж, до ранку посидимо. Підождемо. Вночі вони не нападуть...

— А чого ждати? — понуро запитав Михайло.— Може, краще рвонуть туди.— Він кивнув на південний бік.— Кинемо гранати. Прорвемось. Хтось, може, залишиться живий...

— Може,— знизав плечима Гаррі.— Ти не пробіжиш сто метрів. Покладуть. Ні, хлопці, амба. Треба хоч поспати перед смертю. Ви як хочете, а я подрімаю. Почергуйте. Зате вранці покладу з десяток бошів. Доброї ночі, друзі...

Почувся свист. Десь недалеко за валуном охнув вибух, сипонуло осколками. Втікачі прилягли, зіщулились. Знову засвистіло, чмокнуло збоку, гаряча хвиля налетіла, рвонула, осліпила.

Американець одпльовувався, в рот йому набилося кам'яної потерті, на зубах скрипіло. Михайло підняв руку, на пальцях розпливалася чорна пляма.

— Гранатомет,— сказав Гаррі.— Піджарять нас... Не заснеш!..

Навколо валунів гримнуло ще кілька гранат. Внизу чувся регіт, веселі крики.

— Друзі, перейдемо в інше місце. Поповзом,— прошепотів Свамі.— Тільки не стріляти...

— Чому? — злісно запитав Михайло.— Вмирати мовчки?

— Слухайте мене,— суворо сказав індус,— вже не один раз ви переконалися...

Він перший метнувся з криївки, звиваючись в'юном, поповз поміж каменями. Гаррі з Михайлом полізли за ним. Вибухи клювали валун, де вони ховалися раніше, певно, німці не помітили їхньої втечі. Втікачі передихнули, сюди промені прожектора не сягали.

— Що ж далі? — прошепотів Сагайдак.— Ждати, доки вони намацають нас?

— Ні,— твердо мовив індус.— Ждати не можна. Друзі, прийшов час спробувати вашу мужність...

— Гадаю, вона випробувана,— буркнув американець.— Хіба ти не пересвідчився?

— Я не про те,— серйозно сказав Свамі.— Ти бачиш — ми приречені!

— До чого ж тоді мудрування?

— Є вибір!

— К чорту,— вилаявся Гаррі.— Гірко без твоїх вигадок. Кажи, що надумав, ясніше!

— Знаю, вам тяжко повірити. Ви, європейці, виховані інакше. Боїтеся містики, незвичайності, чуда! Тепер треба зважитись на таке, що буде здаватися чудом!

— Кажи, кажи, Свамі! — схвильовано мовив Сагайдак.— Хоч в пекло піду, аби вирватися з рук фашистів!

— Гаразд. Скажу. Самі бачите, що наші долі завершені. Ще хвилина, година — і смерть. Можемо вижити, прийнявши рішення жити не для себе...

— Не розумію,— глухо озвався Гаррі.— Як можна жити не для себе...

— Забути свої інтереси. Честолюбство. Егоїзм. Пиху. Діяти ради інших, ради друзів. Взяти до серця обітницю, що життя твоє вже не належить тобі, а людям...

— Будь ласка, можна взяти,— зітхнув Михайло.— І це врятує нас?

— Неодмінно. Ми врятуємось. Смерть рано чи пізно настане... може, навіть така ж катастрофічна... але набагато пізніше... Крім того, ми зуміємо багато корисного дати людям... Тільки не думайте, що можна зрадити обітницю! Клятва повинна бути чистою в серці! Гаррі, ти розумієш?

— Мені не дуже до душі те, що ти кажеш. Я волію діяти так, як підказує розум... А обітниця...

— Не красти ж ти клянешся? — з гіркотою мовив індус.— Як ви боїтеся втратити вашу недоторкану особу! Її ще треба сформувати, браття! Вибирайте — смерть або життя... ради інших!..

Слова Свамі були насичені незбагненною силою, в очах пломеніли іскри. Над валунами повис дим, в променях прожектора він звивався кривавими сувоями. Михайло відчув, як в його єство входить таємнича сила й впевненість. Справді, чому не повірити Свамі? Жити заради інших? А хіба не для такого ідеалу жили кращі герої людства? Якщо він виживе, вирветься з цього пекла, то хай його життя буде присвячене добру й правді!

— Свамі, я згоден!

— О'кей! — сказав американець.— Справді, к чорту мізерію особи! Життя — для інших!

Руки друзів стрілися, сплелися в міцному потиску,

— Слухайте мене,— радісно мовив індус.— Зараз ми вийдемо на гребінь і спокійно підемо. Потім звернемо праворуч — і в ліс. Хай німці стріляють.

— Ти здурів! — скрикнув тихенько Сагайдак.— Вони нас зметуть за хвилину!

— Вони не побачать нас,— строго сказав Свамі.— Слухай, що я сказав. Гаррі, дві гранати. Одну кинь на південний схил, другу — туди. Та кидай так, щоб не видно було звідки! Крутою дугою! Зможеш?

— Ще й як! — запевнив американець.

Він метнув гранати, широко розмахнувшись. Десь внизу хряснули вибухи, потім почулася люта лайка. Прожектори заметалися навколо злощасного валуна, посипалися гранати, шматуючи скелі.

— Вперед,— спокійно сказав Свамі.

Він підвівся на повний зріст, попрямував до гребеня. Хлопці рушили за ним. Серце завмирало, розум бунтував, клекотів, вимагав лягти на землю, втиснутися в скелю, стати непомітним. Але воля стримувала інстинкт. Треба випробувати мужність і долю! Втікачі вийшли на гребінь, ковзаючись, почали підійматися на перевал. Вогняний вихор бушував унизу, в моторошному полум'ї прожекторів метушилися постаті ворогів.

Над втікачами сяяли зорі, в безмірі пливли перламутрові хмарини, по груні котилися сиві тумани.

«Наче сон»,— подумалося Михайлові. Так буває інколи — сниться переслідування, темні потвори, людина втікає, і її не помічають. Серце завмирає від жаху, все тіло в поту, потім прокидаєшся і довго не можеш збагнути, де ти і що з тобою діється...

Може, й це сниться? Таке довге, невимовно довге марення. Коли воно скінчиться?

Ось вони вже на шпилі, Свамі впевнено повертає праворуч. Вони спускаються на південний схил, скелі ховають від них вогняне пекло, високі ялини привітно шумлять, дихають смолистим запахом.

Нерви не витримують, втікачі підбігцем віддаляються від проклятого місця. Затихає стрілянина, ледве чутно глухі вибухи. Навкруги — лапаті віття дерев, пружний килим м'якого моху. Хочеться впасти на нього, спочити! Не можна, не можна! Вперед, вперед! Дзвенить у голові, ноги тремтять від напруги, тіло затерпло, лише серце гупає, наче молот, і здається, що то воно своєю

магічною силою пориває втікачів далі й далі, до життя, до рятунку...

Йшли всю ніч, до світанку. Минули кілька потоків, три чи чотири невисокі перевали. Не спочивали, не схилялися напитися води. Прагнули одного — відійти подалі від пастки.

Коли на обрії запломеніла ніжна зірниця, Михайло не витримав. Він прихилився до холодного каменя, торкнувся щокою мокрої поверхні.

— Не можу більше, Свамі. Спочинку...

— Я теж,— зітхнув американець.— Ноги не слухаються...

— Згода,— сказав індус.— Мені здається, ми далеко одійшли. Не знайдуть...

Втікачі знайшли надійну криївку в заростях ліщини. Полягали і заснули, як вбиті. Прокинулися від захоплених трелей соловейка. Дзвінкі рулади котилися, відлунюючи по лісі, між зеленим віттям стрибали птахи, сонячні краплі падали крізь листя дерев на землю, сплітались в чарівливу симфонію.

Михайло розплющив очі. Побачив усміхнене обличчя Свамі. Тихо мовив:

— Отже, правда?

— Правда, Михайле,— сказав індус.

— Як же це вийшло? Чому вони нас не помітили? Щастя? Повезло?

— Ти дав обітницю, Михайле,— нагадав Свамі.— Ти не забув?

— Ні, не забув, друже. Але невже це допомогло? Що спільного між моїми словами і таким фантастичним випадком?

— Колись ти дійдеш до розуміння,— задумливо відповів Свамі.— А тепер потрібно лише одне — не забувати своєї обітниці. Порушиш її — минуле повернеться...

— Що ти кажеш? — здивувався Михайло.— Як воно може повернутися?

— Не ситуація,— сказав Свамі.— А збіг енергій. Брате мій, це ж дуже просто збагнути. Ти береш тягар, ти зобов'язався нести його. Ти напружуєш усі сили. Хоч і важко, а проте несеш. А коли твоя воля ослабне, і ти не захочеш нести тягаря — він роздушить тебе. Треба

нести до кінця. Треба! Хто багато взяв на себе заради інших — тому багато відкриється...

Заворушився Гаррі, солодко потягнувся. Протер очі. Широко усміхнувся, відчувши себе в небезпеці.

— Філософствуєте? — добродушно сказав він.— А мені сон який приснився! Наче ми з батьком випливаємо в океан на яхті. Буря страшенна. А ми не боїмося. Закидаємо сіті. Та не прості, а срібні сіті. І спіймали ми з батьком три риби — золотисті, якісь прозорі, грайливі. А потім — уже не риби, а прегарні дівчата. Ніби русалки або німфи якісь...

— Що кому,— промовив Михайло.— Пора снідати і в путь. По-моєму, ми десь в Югославії. Недалеко від Загреба. Можна надибати на партизанів...

Американець розкрив сумку, вийняв чималий шмат сиру, сухарі. Свамі тривожно подивився на товаришів, сказав:

— Друзі, я більше не нагадую вам. Може, незабаром ми розлучимось. Тільки не забувайте цієї ночі. Не забувайте. Життя закрутить вас, майя розкине густі тенета, далекий випадок буде здаватися неймовірним і нелогічним... а все-таки згадайте про цю ніч серйозно і не забудьте обітниці...

— О'кей! — озвався дружньо американець, поклавши долоню на плече індуса.— Я ж казав — знайду тебе в Гімалаях, Свамі, де б ти не знаходився. Ми ще зустрінемось...

— Я не забуду, Свамі,— тихо сказав Михайло.

. . . .

Через два дні втікачі зустрілися з розвідувальним загоном Народної армії Югославії...

СЛОВО ПЕРШЕ · ПАВУТИНА

Встаньте, встаньте! Чому ви дрімаєте? Що за сон для немічних, отруєних стражданнями й сумом!..
Встаньте, встаньте! Навчайтесь життя, яке приведе до миру, щоб володар смерті не скористався вашою безпечністю і, облестивши, не підкорив би вас своїй силі.
...Не втрачайте вирішальної хвилини життя: хто не втрима її, хто дасть їй вислизнути, той прирікає себе на загибель...

Гаутама

Сагайдаку снився химерний сон. Ніби він малий хлопчина і живе в рідному селі. Все навколо таке романтичне, оповите серпанком таємниці і любощів. Старезні верби з великими дуплами, куди можна заховатися під час грози, зарості дерези, де скубуться невгамовні коти й несуться нишком од господині невиховані кури, глибокі покручені глинища за селом, де можна гратися в піратів та козаків, палити цигарки з вати або кізяка і стріляти з самопалів у сірих огидних жаб-ропух.

Диво дивне. Розділилася свідомість Сагайдака вві сні. Одна зберігала дорослість, пам'ятала, що він — учений, кандидат наук, солідна людина, а інша, дитяча,— наплювала на всі ті звання й умовності, скинула шкірку поважності й стала сама собою. Хлопчик вибіг на город, вирізав товсту соняшничину, одпанахав плескату важку головку з недозрілим насінням. На тому місці з'явилася лієчка. «Це буде карбюратор»,— зрадів хлопчик. Він налив у ту заглибинку води з дощової калюжі, почмихав, забурчав, заводячи «машину», сів верхи на соняшничину і гайнув поза цариною до лісу, аж штаненята залопотіли.

Жито вклоняється до землі, шумить привітно, блакитні сокирки і волошки лукаво зоріють поміж хлібами, теж хочуть гратися. І чути їхній дружній голосок — ніжний, милодзвонний:

«Драстуй, вершнику! Куди зібрався?»

«До Місяця! — кричить гордо Михась.— А потім аж до Сонця!»

«Щасливо! — здивовано вигукують волошки й жита.— Щасливо, любий Михасю! І наше вітання Сонцю! Передай неодмінно!..»

«Передам! — вигукує хлопчик і, підскочивши вгору від повноти почуття, поривається вперед.— Іго-го-го! Др-р-р-р! Чах-чах-чах!»

Соняшничина поєднала в собі функції коня, машини й ракети. Вся сила людська в руці хлопчика. І нема йому впину, нема перешкод. Курява стелеться полем, на запиленій дорозі залишаються маленькі сліди.

Одлітали, блідли враження сну. Відсувалися в невідому глибінь свідомості. А Сагайдак все ще утримував зворушливі видива у своїй пам'яті. П'яти ще відчували сонячну теплінь битого шляху, вуха зберігали неповторний шепіт ласкавого літнього леготу...

Сагайдак розплющив очі. Звідки чарівні образи? Моє любе, зворушливе дитинство, навіщо тривожиш, для чого воскресаєш із бездонної криниці часу?

Сухо цокає годинник на столику. Нагадує про реальність. Зараз буде торохтіти. Сагайдак натиснув кнопку дзвінка. Відкинув ковдру і скочив з ліжка. Взяв гантелі, підійшов до відчиненої кватирки, ліниво зробив кілька вправ. Позіхнув. Надокучило! Безглузде заняття. От якби в селі — інша справа! Взяти б сокиру та метнутися до дривітні. Цюк-цюк! Цюк-цюк! Росте купа пахучих дровець, грають м'язи, приємна хвиля котиться по всьому тілу, бадьорить, підносить...

Він кинув гантелі в куток. Зайшов до ванни. Ткнувши вилку електробритви в розетку, трохи пошкріб підборіддя. В око впали сиві пасма над чолом. Еге, швидко насувається старість! Сьогодні — сорок п'ять. День народження. Найдуть гості, треба приймати. Гомону, безладдя на цілу добу. А що відзначати, з чого радіти? З мішків попід очима? Чи втоми, яка все частіше оволодіває тілом?

Сагайдак наблизився до дзеркала, зазирнув собі в очі. Хто ти, відбитку? Хто я? Дивна форма — тремтлива, гаряча, сповнена протиріч і бажань, немічна й вольова, наділена нетутешнім поглядом духа? Очі — прозорі вікна, розцвічені карою позолотою, хто ви — зброя душі чи оптичні приладдя біологічної машини?

Не збагнеш, не пізнаєш. Нема дитячого, безпосереднього сприймання, як у сні. Все розписано за правилами наукового аналізу, все зрегламентовано традицією інтелекту. Куди поділася студентська безкомпромісність, запальність? Звідки повзе байдужість, зневіра, ледве вловимий холодок цинізму, ніби перші прозорі кристалики крижинок на осінній воді? Коли це почалося, з якого дня чи години?..

Струсити б дивну пасивність душі, змести, як павутину з обличчя. Як? Звідки почати? Та й неохота. Неохота думати про значні зміни, неможливо витягати розум з глибокої колії, прокладеної попередником. Та й витягти його — де сили взяти? А сміливості?

Сагайдак зітхнув, покивав сам собі. Усміхнувся відбитку. Гай-гай, брате! Юродствуєш, сам перед собою граєш у прогресивного мислителя. А перед колегами... перед науковим керівником? Мовчиш, вислуховуєш тривіальні сентенції, підтакуєш, хоч знаєш, що він пень-колода. Залежність, перспектива, наукова кар'єра... Мовчи, не виправдовуйся, не будь лицеміром хоч на самоті...

Холодний струмінь води освіжив, одігнав хаотичні думки. Треба поспішати на роботу. Сьогодні останній день, завтра — відпустка. Потім — у червні — поїздка за кордон на філософський симпозіум, а в липні — захист докторської дисертації. М-да! Здорово все-таки! Доктор, а там, може, незабаром, членкор, академік... Тоді він покаже! Ні від кого не залежати — це прекрасно! Будь-яку єресь можна сказати, найсміливішу думку відстояти! Ха, журавель в небі. Ну, та побачимо. Рік буде цікавий... аби лиш не зурочити, як казала моя бабуся...

До ванни зазирнула дружина, сонно всміхнулася.

— Ти вже встав, Михасику?

— Ні, ще лежу,— скептично відказав Сагайдак.— Коли я тебе навчу не говорити фраз-паразитів?

— Ти сухар,— образилася дружина.— З парадоксальних фраз та слів складається все найцінніше в житті. Гладенькі, правильні фрази нецікаві...

— Ой Ніночко, якби ти завжди такою мудрою була,— весело вигукнув Михайло, енергійно протираючи рушником у вусі.— Чому ж ти мене гризеш за порушення традицій?

— То в житті. В побуті, в роботі ми маємо справу з людьми,— повчально сказала Ніна.— Треба шанувати їхні звички. Між воронами...

— Знаю, знаю,— перебив Михайло, виходячи в коридор.— З воронами каркай, з вовками вий, з собаками гавкай! Гаразд, будемо гавкати. Де мій сірий костюм?

— Сьогодні надінеш чорний. Одразу, щоб не перевдягатися. З роботи — і на іменини.

— Чудово. Економія в часі. Ти в мене мудрець, ти мій вождь. Дай я тебе поцілую...

Він обняв пухке, тепле тіло дружини. Воно м'яко піддавалося, звично вигиналося для поцілунку. В якусь неуявну мить десь у підсвідомості промайнуло почуття відрази до Ніни. З'явилося й зникло. Звідки, чому? І це вже не вперше...

Ніна відкинула за плечі буйний жмут жовтих кіс, глянула синіми очима на чоловіка, притулилася до нього пишними грудьми.

— Треба, щоб вечір вийшов класно,— сказала вона.— Це дуже важливо, Михасику. Дисертація гостра, треба під неї добрий фундамент...

Сагайдак, затягуючи вузол галстука, знизав плечима.

— Іменини й дисертація. Не бачу зв'язку. Я ж не викладатиму за столом суть дисертації?

— Дурнику,— проспівала Ніна.— Опоненти, керівник, друзі — всі зберуться сьогодні. Про дисертацію — ні слова. Зате лагідність господарів, шарм, ввічливість, тонкі вина, невимушена бесіда... О Михасику, всі люблять приємне життя...

— Гаразд, гаразд! Ти в мене знаєш, як треба. Давай снідати, я побіжу. Як там Андрійко — встає?

— Встає, встає! Він двійку вчора вхопив...

— За що?

— Хай сам скаже. Якусь дурницю впоров. Вчительці не сподобалось. Слухай, котику, восени візьмеш додаткових лекцій в університеті...

— Навіщо? — здивувався Михайло.— Хіба нам не досить? Триста за основну роботу, триста за лекції... Та твоя зарплатня...

— Голубчику,— погладила дружина Михайлову щоку,— треба розширювати масштаби. Ти скоро доктор, а живемо, як жебраки. Дачі нема, машини нема...

— Дачу ми щоліта наймаємо...

— Не те. Несолідно. Та й квартиру слід поміняти. Нам необхідно мінімум чотири кімнати. А то три. Та які три? Комірки...

— Люди ще в підвалах живуть...

— Кожному своє. Невже ти й мене хочеш загнати в підвал?

— Ну, досить, досить,— махнув рукою Михайло.— Візьму додаткові лекції. До того ще й книгу закінчу. Думаю, що купимо дачу...

— Лапочка моя,— замуркотіла дружина, очі в неї округлилися від зворушення.— Все буде в ажурі, лише слухайся мене.

— Слухатимусь, тільки дай мені снідати...

— Ходімо, ходімо. Вже гріється. Ось тут, на столі,— пиріжечки, грибочки мариновані. Зараз подам котлетки, картопельку. Винця налити?

— Дай півшлянки...

— «Мускат». Кримський. Непогане вино...

— М-м... Нічого... Можна пити.

— І мені дайте хильнути,— озвався, виглядаючи з сусідньої кімнати, Андрійко.

Батько глянув на його вихрясту голову, лукаві карі очі, посварився пальцем.

— Я тебе хильну. За що двійку спіймав, признавайся?

— Та...

— Що «та»?

— Вона питала мене...

— Ну?

— На скільки піднявся рівень електрифікації тепер порівняно з тисяча дев'ятсот тринадцятим роком?..

— А ти що — не знав?

— Знав. Тільки я запитав — а чому порівнюємо з тринадцятим, а не, скажімо, з кам'яним віком? Різниця буде ще значніша!..

Батько пирхнув од сміху, затулившись салфеткою.

— Боже мій! — скрикнула мати нажахано.— Це ж хуліганство! Як так можна? І це мій син? Що скажуть наші працівники, дізнавшись, що син парторга інституту висловлює такі думки?..

— Послухай, парторг,— весело озвався Михайло, жуючи ароматну котлету,— а наш Андрійко дотепний. Дотепний, сучий син!

— Дякую за комплімент, — вклонилася Ніна. — Але ж, Михасику, в нього вінегрет в голові? Недисципліноване мислення! Вчителька подумає, що ми вдома таке говоримо...

— А що я таке сказав? — ображено надув губи Андрійко, збираючи книги в портфель.— Я тільки запитав...

— Дивлячись, як запитав? — сердито крикнула мати.— В сьомому класі — і такі анархісти! Що з вас далі буде?

— А й справді — він дотепно сказав! — посміювався батько.— Знаєш, Нінулько, сучасну молодь голими руками не візьмеш. Вони вимагатимуть пояснень. Догми їм не до смаку!

— Це ж і страшно! — обурилася мати.— Сідай, лобуре, за стіл та їж. А то запізнишся!..

— Ніночко, я поспішаю,— сказав Михайло, встаючи з-за столу.— Дякую. Дай мені на таксі пару карбованців!..

— Автобусом доїдеш,— сказала строго Ніна.— На́ карбованця. Свою купимо — тоді, будь ласка...

— Мамо, й мені дай п'ятдесят копійок,— попросив Андрійко, хапаючи з сковороди гарячий млинець.

— Навіщо тобі?

— На кіно. Ви — на іменини, а я в кіно.

— Візьми. Ось ще двадцять копійок на морозиво...

Михайло цмокнув дружину в щоку, взяв на руку пильник, заглянув ще раз у дзеркало, яке стояло в коридорі, пригладив волосся. Ніна проводжала його до дверей, оббирала ледь помітні ниточки та пушинки на спині піджака.

— Так не забудь же — ресторан «Москва», зал на другому поверсі.

— Не забуду, Ніночко. З роботи — одразу ж туди...

— Відпускних не витрачай, всі мені...

— Ніночко, я хотів щось там старим одіслати. Та й поїхати днів на п'ять перед дачним сезоном. А може, разом поїдемо, га?

— Я не проти,— смачно жуючи тістечко, озвався Андрійко.— В селі славно. А дід — розумаха. І з хлопцями можна м'яча поганяти!

— Ну-ну! — обличчя в матері похолоднішало, набрало зневажливого вигляду.— Звідки у вас такі плебейські смаки? Їхати в ту помийницю...

— Ну що ти кажеш, Ніночко,— розсердився Михайло,— ну як тобі не соромно? Плебейські смаки! А я звідки? Не з села? А хліб ми їмо кожного дня не з села?

— Михасику, це демагогія,— затулила йому рот долонею жінка.— Поспішай на роботу!

— Та ні, ти зажди,— гарячкував він.— Там простір, повітря, хороші люди... І грошей зекономимо...

— І не думай. Поїдемо в Гагру. Море, екзотика. Ну як ти можеш проміняти море на якесь там село? А грошей не дам. Старі прекрасно обійдуться без твоїх подачок. Це їх ображає. Вони ще здорові, працюють, город мають. Проживуть. Вони ще й нам картоплю привозять...

— Ну, як знаєш,— зітхнув Михайло.— До зустрічі...

Він вийшов на сходи. Спускався вниз. Ніна кричала згори:

— То не забудь же — о шостій.

— Гаразд, гаразд,— невдоволено буркнув він.— Не маленький...

На вулиці поганий настрій Михайла розвіявся. Весна котила понад містом, поміж кам'яними будівлями, в очах перехожих, в голосах жвавих дівчат хвилю оновлення, радощів, нез'ясовного хвилювання. Запалювали весільні свічки вічноюні каштани, щедро даруючи дивний запах світові, людям. В небі, над шпилем Софії, поважно пливли кучеряві хмари, схожі на казкові кораблі. Дзвіниця палахкотіла рожевим блиском, вітаючись з ранковим сонцем, навіть кінь Богдана, здавалося, перебирав ногами, вібрував крутими боками в лагідному сяйві теплого дня.

Михайло взяв портфель під руку, зітхнув. Гарно як, невимовно гарно. Павутина побутових розмов, легких сварок, дріб'язковості танула, відкладалася в бездонну скриню підсвідомості. Подалі, подалі всю ту піну життя. Не помічати її, не думати про неї. Так заведено, так воно є, так у всіх, з ким він знайомий. Романтичність, тонкощі чуття, делікатність, високе поривання — мабуть, все те існує лише в уяві творців, закоханих, ідеалістів. Так, так, то ідеал людей, то умовна точка, абстрактний ідол, перед яким моляться, але якого серйозно не сприймають...

Сагайдак доїхав автобусом до автовокзалу. Там пересів на тролейбус, який довіз його до Голосіївського парку. Пішки пройшов до обсерваторії, слухаючи ярі приспівки весняного птаства.

Поміж яблунями в саду ходив дядько Яків, улюбленець всіх астрономів. Його всі приязно прозивали філософом-ідеалістом. Чи то жартома, чи всерйоз садівник вперто проповідував Творця Всесвіту і заводив з ученими єхидні суперечки. «А хто створив галактику?» — доскіпувався Яків, розгладжуючи довгу сиву бороду, що спадала йому аж до пояса. «Закони розвитку матерії діють самостійно»,— пояснювали чемно астрофізики. «Навіщо ж бог, Якове?» — «Е, не говоріть,— лукаво посміхався садівник, показуючи червонобоке запашне яблуко.— Ось гляньте на оце яблучко. Воно нібито природа його виростила, але ж облиште яблуню напризволяще — що вийде? Здичавіє, яблучка знічевіють. Треба садівника, он як! Так і Всесвіт. Залиште матерію напризволяще — вона й теє... в хаос перетвориться. Хе-хе, що скажете?» — «Ви не розумієте, дядю Якове,— пояснювали вчені,— що тут діє закон Еволюції, закон поступу, притаманний матерії».— «А хто його дав, той закон, хто встановив? — не вгавав садівник.— А хто сотворив матерію?» — «Матерія несотворима, вона вічна й єдино суща».— «Хе-хе, то у вас матерія вже на подобіє бога — вічна і єдиносуща»,— сміявся дядько Яків. Вчені не витримували диспуту на такому науковому рівні, посміхалися добродушно, махали рукою і йшли до своїх телескопів та спектроскопів. А садівник дивився їм вслід, і очі його поблискували лукавим сяйвом, і чувся добродушний сміх, який неодмінно завершала їдуча поблажлива фраза: «Мало каші їли, хе-хе!»

Ось і зараз дядько Яків привітається й запитає: «Ну як, до бога ще не добралися?» Він несе в полі крупні ягоди полуниць нового врожаю. Приязно киває пальцем.

— Михайле Кузьмовичу, доброго дня вам...

— Драстуйте, Якове...

— Кажуть, що вам сорок п'ять сьогодні?

— Правду кажуть...

— То я вітаю вас. Та ось полунички візьміте... спробуйте, дуже смачно...

— Та навіщо?

— Та на те ж саме... по щирості. Беріте... Не стісняйтеся... Ну, як воно там, до бога ще не добралися?

Сагайдак усміхнувся, спробував ягоду. Прохолодна запашна полуниця була ніжна, соковита.

— Дуже смачно, дякую вам. І за вітання, і за ягідки. Я ще не пробував у цьому році. А ще більше люблю суниці. Як поїду до матері, ото вже наїмся...

— Правда ваша,— згодився садівник.— Дух у суниці сильний. В полуниці ми роздули плід, а силу дикої ягоди втратили. Так, так. Так як же воно — куди вже добилися астрономи наші, зорегляди? Бога за бороду вхопили?

— Ще не вхопили, Якове,— жартуючи, відповів Михайло.— Та, мабуть, і не вхопимо. Який же то бог, коли його можна за бороду вхопити?

— Мудро кажете,— закивав головою садівник.— А все-таки його можна побачити.

— Як то? — поцікавився чемно Сагайдак.

— А по ділах. Як же так — ви на небо дивитесь, така велич перед вами, а ви не бачите, не розумієте, що то все великим садівником посіяно. Аякже? Все кимось зроблено...

— Ну, Якове,— весело одказав Сагайдак, смакуючи полуниці,— ваші переконання легко заперечити. То лише так здається, що в небі краса й порядок. І вибухають зорі, і виникають нові, і розлітаються на шмаття планети, от як, приміром, Фаетон. А на нашій Землі — стільки свинства всякого? А чого не натворено — і блощиць, і хижаків, і гадів, і отруйної нечисті всякої. А серед людей що діється?..

— Садівник поганий,— повчально сказав дядько Яків.— Сад хороший посаджено, а садівник п'яниця...

— Хто ж цей садівник? — поцікавився Сагайдак.

— А люди,— сказав дядько Яків.— Людині доручено ве-е-елике діло. А що — хіба не так? Цілий світ бог дав людині — твори, веселись, роби порядок, не зобиджай слабших і менших. А ми що? Га?

— Ну, це вже, Якове, казочка про Адама і Єву. Чув, чув. Спасибі. Мені пора до обсерваторії. Побесідуємо якось іншим разом...

— Ну йдіть, ідіть,— затрусив бородою садівник, приязно осміхаючись.— Шукайте, шукайте, Михайле Кузьмичу. Хе-хе-хе... Мало каші їли...

Сагайдак ішов до обсерваторії, дивувався. Як може на одній планеті вживатися поряд так багато різних світоглядів. Вже сягають астрономічні прилади на мільярди світлових років, а ще існують на островах Океанії культи предків, предковічна магія, деякі племена Африки чи Південної Америки вірять в демонів, звертаються до них, творять жертви. Та навіщо так далеко ходити — в цивілізованих країнах, в тій же Англії, є об'єднання відьом і чаклунів, які мають свої газети, книги. Вони служать чорні меси Сатані, вони віддано вірять в існування всякої чортівщини. Химерна штука — людська свідомість. От і цей дядько Яків — він добре обізнаний з досягненнями астрономії, регулярно читає всі науково-популярні журнали й книги, знає навіть про теорію відносності, а все-таки не забуває про біблію і всі наукові здобутки трактує в дусі власного світогляду. Нема нічого консервативнішого від людської свідомості...

Сагайдак зайшов до прохолодної вітальні. Назустріч йому вийшов з фотолабораторії молодший помічник Сашко Помилуйко. Він радісно привітався, показав розгорнуті віялом фотографії.

— Михайле Кузьмичу,— скрикнув Сашко радісно, простягаючи фотографії. Руде волосся їжаком, золотисто-карі очі грали сонячними зайчиками.— Михайле Кузьмичу, нам прислали з Вірменії нові знімки.

— Квазари? — схвильовано запитав Сагайдак.

— Квазари. Швидкість — п'ять шостих од променевої!

— Ого! — сказав Михайло, беручи фотографії з рук Сашка.— Десять мільярдів світлових років. Ану, побачимо!

— Можна підключити до вашої дисертації,— мовив Сашко.— А що — здорово буде!

— Не можна так — анархічно. Треба подумати...

— Подумаємо, — запевнив Сашко. — Посперечаємося...

— Хм, посперечаємося. Про що сперечатися? Ми нічого не знаємо. Лише спекуляції. Лише домисли. Тут необхідні кардинально нові ідеї. Божевільні ідеї...

— Тоді завітайте до нашого гуртка «Космос і Я». Студенти, аспіранти. Є навіть кандидати. Проте супе-

речки ведуться на студентському рівні — агресивно і безалаберно. Не забули ще студентських років?

— Ні, не забув,— усміхнувся Сагайдак, розглядаючи фотографії.— Коли-небудь завітаю. Начините мене вибухівкою. Може, й моя дисертація полетить шкереберть...

— Чого там,— схвально озвався Сашко, вдоволено потираючи шкарубкі від напильників та паяльників руки,— добра дисертація, не прибіднюйтесь. Правда, є трохи ортодоксальності, але...

— Що але? — поцікавився Михайло.— Ти доказуй, ти — по-дружньому...

— Та нічого,— заспокоїв Сашко.— Всі так роблять. Богові — боже, а кесареві — кесареве. Молебень треба одспівати...

— Це правда,— зітхнув Михайло.— Спробую переглянути. А то незручно.

— Тоді завалять. Краще хай іде так. Треба ж віддати поклін і ортодоксам?!

— А чи треба? — запитливо озвався Сагайдак.— А втім — схоластичне питання. Я пішов, подивлюся, подумаю. Так ти кажеш — «Космос і Я»? Доведеться послухати. Дякую, Сашко. А в нас щось нове є?

— Червона пляма знову активізується. Сю ніч отримано чудові спектри і фотографії. Принести?

— Зажди. Сьогодні ж іменини. Я хочу виключитись. А завтра — відпустка.

— Поздоровляю,— сердечно мовив Сашко.— Зоряного вам здоров'я. Термоядерного...

— Спасибі,— засміявся Сагайдак.— Приходь сьогодні в «Москву», вип'ємо чарчину...

— Та що ви? Мені незручно. Там всякі наші доктори та старші...

— А яке це має значення? — здивувався Сагайдак.— Ти ж мій друг? Приходь...

— Грошей нема на подарунок...

— Дурниці, ти мені приємний і так. Може, приємніший від академіків. Серед них мало божевільних. А жаль. Ну, бувай. Не забудь, о шостій. Другий поверх. Там офіціанти покажуть...

— Ну — прийду...

Сагайдак зайшов до свого кабінету, сів до столу. Розклав одержані фотографії. Скільки разів уже бачив

подібні, а й нині не може стримати хвилювання і якоїсь містичної тривоги. Серед космічного мороку, в неймовірній далині, вібрує, переливається примарним вогнем зореподібна куля. Мільярди світлових років, неуявна розумом відстань розділяє її від нашого світу. Нечувана маса, вражаюча яскравість, що дорівнює багатьом галактикам. Як можливо таке, що це за космічний феномен, який не вкладається в усталені рамки космогенезу?

Світе, світе, який ти таємничий! Деякий час вчені гадали, що можна буде описати й пояснити тебе якоюсь одною або кількома універсальними формулами. Тепер ті надії здаються сміховинними. Чим далі ми заглиблюємося в безмірність, тим складнішою виявляється Світобудова, і годі думати, що близький час принесе роз'яснення лавини космічних загадок. Навпаки — чим далі, тим могутнішає потік інформації, і вже необхідний якийсь цілком новий підхід, щоб збагнути закономірності світового розвою.

Квазари, нечуваної потужності надзоряні згущення! Вони порушують всякі допустимі теорією норми. А невпинне розбігання Метагалактики? Куди мчать міріади світів, яка сила розметала їх в неосяжність? Чим закінчиться той титанічний вибух і чи закінчиться? А може, гіпотези про появу Всесвіту з первісного Атома є лише механістична гра ума? Думка вимагає дотримання закону причинності — все, що є, повинне мати свого попередника, свою праматір. Де ж причина первісного Атома? Попереднє стискування Метагалактики в компактну масу? Отже, й наше, сучасне розбігання зміниться процесом стискування? А чого ж — діалектично, прийнятно, матеріалістично. Можна підвести теоретичну базу, провести розрахунки. А що це дає? Чи просуває думку на новий інтелектуальний щабель? Мабуть, ні. Таке спрощення космогенезу нічого не пояснює, зупиняє пошуки. Ні, розгадка десь в іншому. Може, її необхідно шукати не в безмірності Космосу, а ближче. Може, в собі, може, у видимій живій природі, яка оточує нас...

Сашко каже, щоб підключити квазари до дисертації. Легко сказати — підключити. А як? Хіба, може, в розділ «Ритміка Буття»? Попрацювати над математичним розв'язанням. М-да. Забагато динаміту. А привабливо, при-

вабливо... Єдине поле. Первісні згущення. Накопичення мас. Зростання гравітаційного потенціалу, а звідси — позитивної кривизни простору. Виникає надщільна празірка. Звичайно, не зірка в нашому розумінні, а щось немислимо компактне, де нема ні Часу, ні Простору в тривіальному розумінні. Спресований ембріон Буття. Гравітаційний колапс. Повна ізоляція. Жоден квант енергії, жоден фотон світла не може вислизнути з гравітаційної пастки такого Суперсвіту. Зате він — цей дивний світ — стає своєрідним паразитом Космосу: поглинає, смокче все, що оточує його, збільшуючи, умножуючи критичну щільність свого надречовинного Ядра. Та надходить момент, відцентрова сила переважає, в дію вступає ще невідома нам реакція вибуху (вона на багато ступенів могутніша від термоядерної реакції, або навіть повної анігіляції). Ядро розлітається увсебіч, творячи з цієї миті Час, Простір, галактики, метагалактики, даючи початок Вселенської Еволюції. Здорово! Незважаючи на вибух, позитивна кривизна Простору залишається, про це свідчить розбігання галактики. Світова сфера намагається розірвати кільце правічної гравітації. Чи станеться це коли-небудь? Станеться. Коли вичерпається енергія первісного вибуху. Тоді знову — статика, первісні згущення, стан однорідної єдності, який дає початок творенню нових Ядер Буття!

То що ж? Підключити? Скажуть, дуже спекулятивно! Вчена рада завалить, науковий керівник професор Будьласка нізащо не підтримає такої сваволі. Тільки те, що вже стверджено, що не викличе небажаних ексцесів!

Сагайдак усміхнувся. А що стверджено? Що непорушне? Сама Земля мчить у просторі, розтинаючи в своєму польоті хмари космічних туманностей, приймаючи грудьми своїми потоки космічної радіації. І ті численні промені — хто їх виміряв, хто злічив? — пронизують живу тканину земної біосфери, входять новим компонентом у мозок людей, несподіваним чинником в листя й квіти, в плоди й дерева, в тіла тварин та птахів. Яка дивовижна космічна лабораторія? Ми ще навіть не ступили на її поріг, хоч і запустили кілька десятків космічних кораблів. Землі більше потрібно космічне мислення, ніж супутники й зорельоти...

До кабінету прочинилися двері. Зазирнуло в щілину личко посильної Валі. Її хитруваті оченята осміхалися.

— Можна? — запитала вона.

— Зайди, зайди,— кивнув Сагайдак.— Що там, Валю? Якась кореспонденція?

— Лист з-за кордону. З Індії.

— З Індії? Давай сюди...

— Ось.— Валя поклала на стіл великий пакет.— Тільки, Михайле Кузьмовичу, у мене прохання...

— Що таке?

— Марки гарні. Як прочитаєте — дасте мені марки?

— Ти що — філателіст?

— Еге.

— З охотою, Валю,— розвеселився Сагайдак.— Забереш. Мені цього добра не треба. Дякую тобі...

Валя, радісно наспівуючи під ніс пісеньку, вийшла. Сагайдак взявся до пакета. Хто б це міг бути? Здається, у нього там кореспондента не було. Ага, ось тут на конверті прізвище. «Свамі Рішідева»... Рішідева?! Свамі?! Той самий?

Сагайдак відчув, як гаряча хвиля хлюпнула в його серце, потерпли руки. Не забув, згадав. Після довгої, невимовно довгої перерви! А він вже й не думав про далекі, юнацькі часи. Війна, полон, дивна втеча — все стало сном, маренням, неймовірністю. І химерні розмови в каменоломні, в бараці, і похід через гори... Наче кадри пригодницького фільму...

Сагайдак розірвав пакет. В ньому було два менші конверти і згорнутий вчетверо листок паперу. Він розгорнув його, звідти випало дві фотографії. Боже мій, хто це? Сивобородий величний патріарх у чалмі, з вогняними чорними очима — невже це Рішідева? Скільки ж йому тепер? Більше п'ятдесяти. Така прірва часу, більше ніж чверть віку. А на другій фотографії усміхнене ясноокe обличчя льотчика американської армії. Гаррі Фітцджеральд Соун. Полковник. Він мало змінився, лише глибока риса між бровами, гіркі складочки біля рота, чіткіше окреслене підборіддя.

Михайло відклав фотографії, взявся до листа. Кілька рядків англійською мовою. «Друже Михай, я виконав обіцянку, знайшов Рішідеву в Гімалаях, і ось тепер ми разом пишемо тобі. Ти не боявся фізичних бомб під

час війни — чи не злякає тебе бомба Часу? Сподіваюся на зустріч. Свамі пояснить. Обнімаю, Гаррі Ф. Соун».

Далі написано українською мовою. Чіткий, прямий почерк, стримані фрази: «Свамі Рішідева посилає щире вітання брату Михайлу. Читав я недавно в деяких українських виданнях згадки про тебе, про вашу обсерваторію. Я збагнув, що наступив час, коли ми повинні зустрітися. Ти не забув минулого? Ти, напевне, знаєш нерушимий закон Всесвіту — всяке зерно повинне зрости й дати плід.

По праву брата я нагадую тобі про обітницю. Ми прийняли її разом. В цих листах звітуємо перед тобою. Сподіваємось на взаємність. Будемо на Празькому філософському симпозіумі. Чи приїдеш ти? Було б славно. Зустріч необхідна.

Радість тобі і мир. *Свамі Рішідева*»

Тремтячими руками Михайло розрізав перший конверт. Що він згадав? Яку обітницю? Дитячу клятву серед гуркоту снарядів, перед лицем смерті? Він забув про неї. Забув чи... не хотів пам'ятати? Про що вона? Жити для інших. Жити не для себе. Романтичні слова, абстрактні поривання в світ утопій. Кожен крок, кожен подих зв'язаний з своїм тілом, з власними думками, інтересами, потребами. Чи не занадто довго затяглася далека містична гра? Чого хоче Свамі Рішідева?

На синіх листочках тонкого паперу неквапні, щирі роздуми. Розповідь про інтимне, глибинне, приховане. Нічого не притаєно, все віддається на суд брата, товариша, соратника...

«Мій брате з далекої й такої близької моєму серцю України, пробач, що так довго не кликав тебе, не писав, не нагадував. Ти був зі мною у снах, у думах. Я бачив тебе у видіннях, я посилав тобі почуття радості й бадьорості. Хотілося, щоб ти сам був садівником свого розуму. Час минув довгий, тепер можна поглянути, що ти зростив, які квіти духа розквітли на твоїй славетній землі?

Послухай же, що сталося зі мною. На фотографії явно видно невмолиму течію Часу. Але то знаки Майї — ілюзії роз'єднання. Не обманюйся тими знаками. Я визнаю лише одне мірило життя — напругу творчості, яка панує над старим, невмолимим Кроносом.

Після розлуки я повернувся до експедиційного корпусу. До кінця війни працював у госпіталі. Потім — повернувся до Індії. Моя участь у війні допомогла збагнути мені розміри світового герцю між Світлом і Пітьмою. Наша історіографія, наші підручники, політичні оглядачі та діячі ковзають над поверхнею подій, не в силі добратися до зерна світової драми. Є багато різних потоків в планетарному поступі, але найголовніший з них — поєдинок Людини і Звіра. Все інше — лише якийсь аспект однієї з цих ознак. Та про це потім — при зустрічі.

Я повернувся до рідного Ашраму. О радість зустрічі з Гуру! Чи знаєте ви, європейці, що таке Учитель Серця? Він не засудив мого вчинку, а пояснив його причини. В кожному з нас дрімають міріади потенціальних зерен минулого — доброго й злого. Ми не можемо знищити нічого в собі; ні аскетизм, ні самобичування, ні піст, ні молитви, ні інтелектуалізм, ні каяття, ні клятви, ні обіцянки — нічого не допоможе, не звільнить нас від негативного. Хай виявляється все, і чим швидше, тим краще! Останні світові події, грандіозні зіткнення різних народів — є прискорений вияв накопиченої в історичних циклах психодинамічної енергії народів. Та психодинаміка неминуче веде до сублімації, до утончення, до олюднення світу — через революції й повстання духа. Вогняну стихію неможливо стримати. Ще більш неможливо її закувати в релігійні догми й канони, в звужені символи ідолів та ортодоксальних учень.

Я був відійшов од традиційного йогістського шляху невтручання у плин проявленого, але моє поривання й було саме тим вибухом, протестом проти змертвілих традицій минулого. Індія вже не та країна, якою малювали європейці її ще недавно. Це не заснулий велетень, думка якого занурена в споглядання трансцендентного, а тіло закуте в кайдани чужинців — хитрих і підступних поневолювачів. О ні! Велика Бхарата прокинулася, пробуджена генієм Вівекананди, Рамакрішни, Ганді й Неру. Вона ще не одірвалася від багатьох умовностей минулих віків, вона ще старанно наздоганяє технізований Захід; але між двома тими ілюзорними течіями кристалізується нова сила, виявляється нова свідомість.

Індія — неповторна. Багатовікові досягнення древньої мудрості повинні дати прекрасний плід для світу у поєднанні з науковими здобутками сучасності. Багато подробиць — при зустрічі, мій брате! В листі неможливо все оповісти. Але основний настрій душі був такий, коли я осягнув становище світу: людство небувало швидко наближається до кризи. Причина її — абсолютизація одного напрямку, технічного. Все підпорядковано техніці. Навіть сама людина стала рабом техніки, маріонеткою закономірностей технічного розвою. Чуттєве, ментальне й духовне життя стало другорядним, є загроза появи на планетарній арені нової еволюції (скоріше інволюції) — еволюції швидкодіючих машин, які незабаром стануть самостійними.

Це й багато іншого змусили мене обрати певний шлях дій. Я побачив вихід. Гуру допоміг мені. А пізніше прийшла Вона. Ім'я її Ліла. Ти коли-небудь побачиш її, вона стане й твоїм другом. А втім, вона є твоїм другом — ми так багато розмовляли про тебе. Отже, Ліла прийшла, стала невіддільною від мене, від мого життя і справи. Вона просто й непомітно вказала мені на багато нових можливостей, про які я не думав. Друже Михайле, чи є в тебе Вона? Неповторна, без якої зірки здаються холодними газовими світилами, а дерева й квіти — матеріалом для наукового дослідження? Якщо є — я вітаю Її. Якщо нема — чекай, Михайле. Вона прийде неодмінно.

Гуру сказав мені, і я збагнув це пізніше, що наступне пізнання Світобудови неможливе без участі двох начал — жіночого й чоловічого. Справа не в рівноправності жінки — це робиться в багатьох країнах. Річ у наявності синтезу двох енергій різних знаків. Як без жінки не можна народити дитя, так і Новий Світ — Світ свободи й синтезу — неможливо створити без Великої Матері. Може, для тебе, Михайле, всі ці думки — лише химерна гра мислі, але для мене, для Ліли — повсякденна реальність, якою ми живемо й дихаємо.

Я обрав нову стежину в науці — взаємозв'язок всього живого й «неживого» в Природі, органічного й неорганічного. Зв'язок між людьми й тваринами, зорями й квітами, птахами й сонцем. І не лише механічний зв'язок, який легко довести, а свідомий зв'язок по закону

Єдності, який має привести в майбутті до появи цілком нової Людини.

Свідомий зв'язок!

Скеля стане тобі братом, птахи — любими друзями, далекі зірки — сестрами. Ти розмовлятимеш із деревами, ти чутимеш пісню моря, до твого слуху донесеться музика сфер, якою милувався великий Піфагор. Я мовлю не лише про музикальне сприйняття світу, яким володіли геніальні композитори. Я веду розмову про об'єктивну реальність — виникнення ознак нового співжиття, співжиття речей і явищ розділеного ще й досі світу.

Необхідні досліди — широкі, неймовірно масштабні, відмінні від традиційних пошуків. Необхідна співдружність учених різних країн. Потрібні ентузіасти. Потрібні люди, які зречуться власних потреб і забаганок, які житимуть для спільноти, для майбуття. Я знаю — ще багато людей висміє такі погляди. Для них життя — це насолода, задоволення бажань, погоня за матеріальними можливостями, честолюбні зазіхання на життя і свободу інших людей. Але справа в тому, що можна вказати, довести тим людям ілюзорність їхніх прагнень. Вони нічим не оволодівають — ні жінками, ні машинами, ні владою, ні багатством. А любов'ю тим більше!

Вони здобувають Майю. А єдина реальність — Атман — залишається поза їхнім прагненням, хоч вони несуть його в собі, хоч вони побудовані з нього, хоч вони і є — Він.

Ми не можемо здобути для себе те, що поза нами. Ми можемо усвідомити все те в собі. Пізнання — це об'єднання свідомостей. Досі наука не пізнавала. Вона накопичувала факти. Пізнати — це збагнути. Ми не знаємо ще жодної таємниці Природи. Ми користуємося ними, але не знаємо суті того двигуна, який везе нас вперед. Чи, може, назад?

Ліла і я живемо в Сіккімі, в чарівній гімалайській долині; тут наш Ашрам, наша лабораторія. У нас велика оранжерея, багато квітів. До нас літають птахи — наші друзі. Приїдь, друже Михайле, ти побачиш багато цікавого. Ти побачиш, якою стає природа, коли до неї ставляться, як до власної одухотвореної частки. Так, так! Не дивуйся! Досі наука творила для людини штучні важелі, щоб збільшити силу, прискорити розрахунки,

щоб одержати механічних слуг для розмаїтих потреб. Але чи задумалась наука про те, що вона творить нове рабство, рабство механізмів. А всяке рабство закінчується повстанням! Не повстає лише друг. Тому необхідно шукати друзів. І не лише для себе, а для них. Може, ми більше потрібні їм, молодшим братам — рослинам, тваринам,— ніж вони нам. Нам пощастило, ми вийшли до стежини інтелекту, оволоділи стихіями, прагнемо вийти у простір, розірвати кільце гравітації і причинності. Але ж ми забули про тих, які допомогли нам і допомагають донині. Тих, які є ми, тих, які дають нам енергію для мислення, речі для вжитку, вбрання й тепло, постіль і взуття. Я кажу про фауну й флору планети. Ми невіддільні від них. І ми не звільнимося самі, якщо не звільнимо їх. Ми повинні допомогти всьому живому, всьому органічному й неорганічному світові оволодіти розумом, ввійти в течію свідомої Еволюції. Якщо ми зігноруємо закон солідарності, Космос жорстоко й безжалісно відомстить нам. Навіть серед дітей перше правило всякої гри — чесність. Ми порушили це святе правило. Ми грали нечесно, порушивши рівновагу в Природі. Рівновагу між жінкою й чоловіком, рівновагу між людьми й тваринами та рослинами, між матерією й духом, між технікою й психікою, між споживанням і віддаванням. Ми занадто багато брали. Тепер наступив час віддати. А що ми віддаємо? Поглянь, друже Михайле, на ліси, на ріки, на поля, на міста — особливо на Заході. Ліси винищені, покалічені; ріки, озера засмічені; земля виснажена; простір насичений хмарами отруйних випарів тисяч і тисяч заводів, фабрик. Де ж зупинка? І хто проголосить її? Чи не буде вона катаклізмом?

Людське майбуття прекрасне, якщо людство вибере його, захоче. Парадоксально, чи не так? Щоб звернути увагу на ті можливості, які є навколо нас, які допоможуть сплітати ниті Нового Світу, потрібні — ще раз повторюю це — мужні ентузіасти, велике самозречення і розуміння ситуації. Не можна втрачати жодної хвилини. Сили руйнації не сплять. Само по собі нічого не виникне. Якщо Еволюція вела живий світ до вершин Розуму мільярди років, то зворотний шлях людство може пролетіти за одну мить. За одну жахливу, ганебну мить, коли пітьма небуття окутає нашу Землю.

Така можливість є, треба дивитися чесно в очі правді.

Вихід один — збратаний світ. Світ спільного розвою для всіх, для всього. Право Рівності, яке проголосила ваша країна півстоліття тому, є Космічне Право. Для того права Атом і Людина — рівноцінні. Різниця між ними лише у повноті вияву.

Мій брате Михайле! Дописую листа, але не прощаюся з тобою. Відчуваю, що ми стрінемося, знаю, що багато спільного буде в нас. Ти дивишся в небо зоряне, я бачу в думці Небо Нового Світу, де зорями стануть прекрасні люди. До зустрічі.

Шлю тобі серце. *Рішідева*»

Михайло дочитав листа, заплющив очі. Щоки горіли, на скронях болісно пульсувала жилка. Дійсно, бомба Часу, як писав Гаррі! Все повернулося, нічого не забуто — ні обітниці, ні юнацьких поривань, ні божевільних мрій! Він пише про самозречення, про пошуки єдності, про Нову Людину. Він запитує: «Чи є в тебе Вона?» Він навіть не називає її жінкою чи дружиною. Вона. Як прекрасно звучить. Так чи є в нього Вона? Зажди, не треба, не треба так швидко. Ще трохи пожити в полоні прекрасного. Хай потім... Пізніше...

Сагайдак розкрив листа від Соуна. Насилу розібрав розгонистий, стрімкий почерк американця.

«Любий Михай! Доля зберегла мене. Гуру Свамі правду сказав тоді, коли ми були в полоні. Чого тільки не пережив я після розлуки з тобою, а все-таки кістлява не зачепила мене. Двічі збивали в повітряних боях над Європою, з десяток куль та осколків пробили мене, а, бачиш,— живий, здоровий. І не забув нічого. Щоночі сниться наша каменоломня, ти, постріли, втеча. Пам'ятаєш, як нас застукали на перевалі? Ха-ха! Чиста містика! Йти на виду у ворога, а він не помічає! Ти знаєш — тут є над чим задуматися. Є багато незрозумілих випадків, які не вкладаються в науково обгрунтовані норми. Наприклад, я особисто був свідком, коли наш пілот упав з двокілометрової висоти без парашута. Ти розумієш — не відкрився ні основний, ні запасний. Бідолаха збирався одразу піти в рай. Від нього не повинно було лишитися навіть мокрої плями. А насправді — чортзнащо! Він був цілий-цілісінький. Навіть не знепритомнів. Не одбив ні печінки, ні нирок. Лікарі розводили

руками. Ми запитували в нього, як він почував себе в польоті. Казав, що страшенно не хотілося вмирати, і він всю енергію свідомо (ти зверни увагу — свідомо) спрямовував, щоб зупинити падіння, не розбитися. А що — може, в нього спонтанно почав діяти якийсь ще не розкритий у всіх людей орган левітації? Рішідева не заперечує такої можливості. Він навіть каже, що треба ставити в цьому напрямку експерименти.

Але мене занесло вбік. Пробач. Трохи про себе. Повернувся після війни в Штати. Став працювати на експериментальному аеродромі. Випробовував нові моделі літаків — особливо реактивних. Мені сподобалася швидкість, вона виводила з умов звичайності. Інші пілоти після випробувань поринали в потік звичайного життя — гульбища, випивка, жінки. Я не міг. І не тому, що дав обітницю, хоч це мало велике значення. Щось перевернулося в мені після війни. Я глибоко замислився над суттю життя. І не міг сприймати його легковажно, тривіально. Недавно — палаючі печі, де згоріли мільйони людей, окопи і рівнини, де впало в боях безліч прекрасних людей. А потім одразу — веселощі й розпуста, обман і продажна любов. Цинізм, страхітливий цинізм. Навіщо ж тоді померли ті, які йшли поряд з нами, живими? Хто скаже?

Кажуть — сумна необхідність. Кажуть — доля. Кажуть — жертва заради прекрасного майбутнього. Багато чого кажуть і скажуть. Але я не вірив тому. Чого над прекрасними жертвами повинні танцювати канкан ублюдки? Чому ім'ям мільйонів героїв повинні спекулювати продажні політикани?

Я усамітнився. Єдиною втіхою став простір. Пізніше зустрів Еліору. Мою Елі. Дівчину з казки, зі сну. Пам'ятаєш — я часто бачив у снах дівчат? Саме там я вибирав собі наречену! Смієшся? Не віриш? Як хочеш. А все-таки вона ніби з легенди. Скажеш, розсюсюкався Гаррі, сентименти розводить. Стрінешся з нею, сам переконаєшся. Вона дала мені чотирьох дітей. Три хлопці й дівчинка. Ростуть, гармидеру багато, котедж не витримує, але я радий, щасливий. Живу для них, живу для простору. Хочу прокласти в небо нові шляхи. Не для війни, для осмислення шляху.

Було багато небезпек. Ти знаєш: Америка — край контрастів. Я люблю вітчизну, але мене гнітить її

свавільність і жорстокість. Жаль Кеннеді — він розумів багато і бачив шляхи порятунку. Не дали довершити початого, темрява сильна.

Я відчув її силу теж. Мені пропонували деякі польоти, від яких я відмовився. Це надовго затьмарило мою кар'єру. Наплювати! Я не прагнув ні слави, ні багатства. Ти скажеш — нетиповий американець! Не я один такий. Нас багато — людей, які жадають нового, чистого, ясного життя, не засміченого прибутком і корисливістю.

Кілька років тому я перейшов працювати в НАСА. Це — управління по освоєнню космічного простору. Літаю на «Х-15». Чудова універсальна машина. Вона стане космічним десантним човном для перельоту з супутника до планет. Є перспектива, що я скоро полечу до Місяця. Ти, напевне, читав — проект «Аполлон». Живу мрією, хочу зустріти на старенькому супутнику Землі своїх радянських колег. Ось де нескінченні шляхи для розвою — безмір Космосу. Лети, добувай, відкривай! Для тебе — радість нового, для людства — дорога вдосконалення!

Я вже згадав, що найбільша радість моя — політ. Звичайно, після радощів зустрічі з сім'єю. А може, й не після... Для мене якось нероздільне те й інше. Дивлюся в очі моїх дітей — бачу небо, зорі. Лечу в тиші космічного простору — чую дзвінкий сміх дітей, задумливі, тривожні очі Елі.

Незабутні хвилини, години, коли стартую. Коли вогняна стихія виносить мій корабель у безмірність. Я фізично відчуваю тоді концентровану могутність людського духа. Ти чуєш, Михай, не пальне виводить ракети в простір, не хитра конструкція вчених,— то все лаштунки розуму. Дух клекоче за тими проявами, він розриває тягар гравітації, прагне звільнитись, здобути необмежену свободу.

Свобода! Лише її добували люди в плині Еволюції. Більше нічого! Не вогонь, не колесо, не машини, не ракети, не телескопи, не світогляди, не революції! То все віхи пошуків Свободи, жадоба Волі. Тягар гравітації міцно тримає нас на Землі. Ми завжди змагалися з ним. І в тій боротьбі мужніли, пізнавали саму себе, шукали розгадки. Вся Еволюція — то боротьба з гравітацією, з тяжінням. Вгору, вгору, вгору!

Жаль, що я не можу взяти тебе з собою в політ. Ти зрозумів би мої думки. В невагомості — особливі почуття. Інколи мені здається, що я виходжу за межі власного тіла, спостерігаю за собою з космічного простору. Я розповідав про таке явище Свамі. Він не здивувався, сказав, що це закономірно. При збільшенні швидкості ми входимо в сферу нових, тонких енергій. Інші відчуття, інші емоції. Можлива навіть поява нових тіл, виникнення невідомих раніше функцій і органів. Дивовижний час! Перед людьми — прекрасна путь. Чи вибере воно її? Ця думка тривожить всіх мислячих людей. Недаремно ж філософський симпозіум скликають під девізом: «Куди йде людина?» Куди?

Любий Михай! Хоч я тепер в Індії — прийми вітання й від моїх. Ти полюбиш їх, вони твої щирі друзі.

Пиши. Або — ще краще — їдь до Праги. Там зустрінемося.

Ти ще хочеш знати — чому я тут, в Індії?

Прочитав у науковому виданні про дивовижні досліди Свамі. Згадав про свою обіцянку. І поїхав. Переконався сам. Переказувати не буду. Все 'дно, не повіриш. Приїдеш — побачиш.

Міцно цілую. *Гаррі Ф. Соун*»

Сагайдак склав листи в конверти. Встав з-за столу. Підійшов до вікна. Стало сумно. Чому? Щось невловиме, щось незриме тривожило серце.

Довгі роки він будував — старанно, вперто, невтомно — притулок своєї душі, де відкладав усе, що здавалося йому надійним, незаперечним, порядним. Він не хапав зірок з неба, але чесно, віддано працював, чемно ставився до поглядів інших, не ставав нікому на заваді. Одружився, створив сім'ю. Все, як в інших. Як в інших... А тепер налетів вітер минулого, і тріщить недолуга споруда, і тяжко Михайлові, бо з страхом бачить, що втрачено так багато часу і можливостей. Так, він віддався коханій роботі, прагнув до зірок, але чи стала праця для нього священною, чи був він чистим, самовідданим заради Істини? Ні, він не має права цього сказати! Він змовчував там, де треба було сказати, не чув там, де треба було прислухатись, підтримував там, де треба було заперечити. І павутина байдужості покрила душу, і розум теж непомітно став покриватися сірою

пеленою. Важче стало мислити, мріяти, дерзати. Дерзати! Про таке поняття навіть соромно говорити.

Друзі, ви хочете мого сердечного звіту! Ви бажаєте знати, як я виконую обітницю? Що я скажу вам? Що напишу, що розповім при зустрічі? Десь я помилився. Десь поспішив скочити в бурхливий потік, який поніс мене в туман. А пізніше — байдужість, втома. Ви правду пишете, що без Неї неможливо стати Новою Людиною. Без коханої, без друга, без жінки, яка відчуватиме кожен ваш подих, кожен рух душі й серця.

Скажу відверто — я не зустрів її. Вже давно збагнув це, але мовчу, звик, не хочу ворушити, руйнувати звичного ритму життя. Але ж це лицемірство. І приходить відплата — вона десь недалеко, я відчуваю.

Як же це сталося? Коли?

Далекий сорок другий рік. Вибралися з полону, потрапили до югославських партизанів. Свамі й Гаррі поїхали до своїх, попрощавшись з Сагайдаком. А він залишився з партизанами. Ночував у печерах, під небом, в снігах. Ходив у рейди, дружив з хорватами, сербами, чорногорцями. Які то славні люди?! Диво дивне, як у людей в грізний час розкривається серце, виявляючи скарби душі. Прості селяни чи лісоруби показували в боях та походах таку мужність, таку щедрість духу, яка ніколи б не прокинулася в звичайний час.

Михайло любив слухати їхні пісні. Вони нагадували рідну Україну. Той же сум навівало козацьке минуле, такий же вогняний гумор та веселощі, та ж надія на майбуття. Спільні елементи вбрання, народні звичаї та прислів'я, і найголовніше — мова. Десь у сутінках історії розділилися рідні брати, розійшлися по різних землях. Та не забуло серце братерське про єдину кров, серед бурі ворожої пізнає одне одного, і брат брату руку дає на спілку незламну, яку ніхто не розірве.

Були рани, були бої. Всього було. Та скінчилася війна. І Сагайдак повернувся додому. Його заарештували — як вийшов з полону, хто допоміг, чому залишився в Югославії?

Йому не вірили. Над розповіддю про втечу з каменоломні сміялися. А потім — обурювалися впертістю. Для чого казочки? Чому нема відвертості? Відвертість полегшить покарання. За що покарання? За таємний зв'язок з іноземною агентурою. Є відомості. Краще,

щоб він признався сам. Нема в чому? Дуже сумно. Певне, він втратив у своїх мандрах на чужині останні крихти патріотизму.

Сагайдаку пощастило повідомити рідних. Йому вислали дещо з одежі, поїсти. Підтримали. Справу розбирали. Запитували в союзних державах, шукали документів. Нарешті звільнили. Дозволили їхати на Україну.

Рідне село було спалене. Половина людей знищена в час окупації, багато знайомих і товаришів не повернулося з війни. Та хати відбудовувалися, народилися нові діти. Життя брало своє...

Сагайдак поступив до університету. Хотілося здійснити стару, заповітну мрію — стати астрономом. Жив у куточку в старої жінки, платив чотириста карбованців. Вночі вставав, засвічував лампочку, полював за блощицями, роздушував їх і кидав у відро. Раненько біг на станцію, вивантажував мішки з вагонів або вугілля з платформ. Отримавши заробіток, поспішав до їдальні, наїдався на цілий день і прямував до університету. Інколи мати привозила клунок, так званий «сидір». Тоді розкошував, смакуючи разом з товаришами-однокурсниками домашню ковбасу або смажену картоплю. Всього було — холоду й голоду. Та те забулося, а залишилися в пам'яті палкі суперечки про походження Всесвіту, про далекі планети, про нові гіпотези, які потрясали фундамент сучасної фізики.

Потім аспірантура. Зустрілася Ніна. Де вони зустрілися? Здається, на якійсь вечірці в знайомих. Було весело. Було легко й невимушено. Грала музика, іскрилося в пляшках шампанське. Їх познайомили. Сині великі очі. Кучері. Живий ангел. Вони танцювали. У ангела була струнка постать і високий бюст. Вона дивилася на Сагайдака віддано й загадково. Ох, ці загадкові жіночі погляди! Сповнені таємниці й обіцянки! Вони нічого не мають за душею, нічогісінько не виконують з того, що обіцяють! Мара, піна, скоротечність ілюзорної насолоди. А потім — порожнеча. Буденщина, сіра повсякденність, пошуки нових пригод, нової «таємниці».

Ніна мала міцну хватку. Вона не обмежилася поцілунками та обіймами. Їхні стосунки оформив загс. Були привітання, весілля, медовий місяць. Чому медовий? Що за ідіотське поняття? До чого тут любов і мед? Там, де

солодощі,— кохання нема. Кохання — яке воно? Може, це якась наївна книжкова формула? Він не знає, не звідав. Він не вірив у нього, точніше, зневірився. Бо звик, звик до зручності, до павутини побуту. Крила жагучого пошуку, мрії повісив десь на кілочку байдужості. Жорстоко? А хіба не так? І навіть зорі — далекі, прекрасні світи — перетворив у знаряддя для дисертації. Ха-ха! Спробуй заперечити! Зорі і наукове звання. Ступінь доктора і Безмежність. Таємниця квазарів і висока зарплатня. «А на скільки у вашого чоловіка підвищиться зарплатня?» «О чудово! Можна буде купити нові меблі». «У вашого чоловіка чудові перспективи...»

А хлопці-космонавти літають понад Землею. Літають в мініатюрній металевій шкаралупі. І хто скаже, що їх чекає там? А геологи йдуть над гірськими потоками, і найменший камінчик може кинути їх в бурхливий потік, на скелі. А хлібороб витирає спітніле, запилене чоло, і спина в нього ниє й гуде від страшної напруги. Чи знав, чи звідав він т а к у н а п р у г у? Чи відчував себе над прірвою?

Свамі, Гаррі, що я відповім на ваші листи, на вашу відвертість? Я заплутався, як муха в павутинні. Міг і не зробив, прагнув і не досяг, мав можливості і одвернувся від них. Мав... чи, може, ні?.. Не знаю... Знаю лиш одне — я порушив юнацьку обітницю, я вибрав спокій, затишок. Мені гірко, важко, соромно...

Михайло знову підійшов до столу, сів на стілець. Писати? Оповідати про себе? Не варто. На такі чудові листи відповідати мінором. Не можна. Краще при зустрічі. Очі до очей. Серце до серця... Так буде краще...

Він взяв листочок чистого паперу. Написав адресу. «Свамі Рішідева. Дарджилінг. Сіккім. Індія».

Потім короткий текст: «Вітаю, цілую обох — Свамі, Гаррі. Нічого не забув, бомба часу вибухнула. Подробиці при зустрічі, буду на симпозіумі в Празі. *Михайло Сагайдак*»

Він натиснув кнопку дзвінка. До кабінету зайшла Валя. Вона жадібно дивилася на пакет з марками.

— Вже прочитали, Михайле Кузьмичу?

— Вже, голубонько. Візьми собі. Тільки адресу залиш.

— Ой, дякую вам! Це в мене таке поповнення колекції! Подруга вмре з заздрощів.

Сагайдак сумно усміхнувся. Ось, маєш. Навіть в такій дрібничці вже виявляється зародок ревнощів, змагання. «Моя колекція неповторна». А чому не шукати для подруги? Чому не горіти заради товариша? Бажати, щоб у нього була неповторна колекція?

— Валю, пошліть телеграму, будь ласка...

— З охотою. Куди вам?

— В Індію. За кордон, здається, дорожче?

— По п'ятдесят копійок слово. Чи по тридцять. Забула.

— Ого. Ну, нічого, зараз підемо до касира, я отримаю відпускні. П'ятнадцять карбованців вистачить... Гайда...

Сагайдак відрядив Валю на пошту, сховав гроші в кишеню, повернувся до кабінету. Заглянув Сашко, запитав:

— Ну як квазари?

— Не до квазарів,— махнув рукою Сагайдак.

— А що сталося? У вас обличчя якесь... збентежене?

— Як тобі пояснити? Минуле... Давні друзі прислали вістку, ну й... згадалося...

— Розумію,— солідно хитнув головою Сашко.— Минуле буває сумним. Ну нічого, в день народження треба відкинути сум...

— Це правда,— усміхнувся Михайло.— До біса печаль. Будемо веселитись. Знаєш — щось мені не працюється. Залишаю всі бебехи тобі, наведи порядок. А я пішов. Отже, домовились — о шостій в ресторані «Москва».

— Єсть! Буде зроблено,— сказав Сашко, підморгуючи.

Сагайдак вийшов з обсерваторії. Сонце підбилося високо, над яблунями гули-дзвеніли золоті рої бджіл. На грядці порався садівник. Михайло поволі наблизився до нього, зупинився. Яків підвів голову, приязно кивнув.

— Весняний настрій? Славна погода. Не всидиш в кабінеті. Та й правду кажучи — якась дивна наука тепер пішла. Все папери, папери. Люди сидять по коморах. Душно. А надворі — краса яка. Дух завмирає від радості. Послухайте, як співають бджоли... О, чуєте? А соловейко як заливається? То він сонце хвалить. Справжнісіньку молитву читає, не те що в церкві, за плату. Соловейко безплатно...

Сагайдак вислухав довгу тираду дядька Якова, зітхнув і сказав:

— Так, так. Це ви правду кажете. Наука дещо одійшла від живої природи. Багато теорій — мертвих і немічних. Багато вказівок, наказів. А розуміння — мало...

— Отож-бо й є,— вдоволено озвався садівник.— Не все те, що нове,— гарне...

— А от скажіть, Якове, навіщо живе людина? Для чого? Як ви мислите? Тільки по-своєму скажіть, не цитуйте біблії...

— Ха-ха, далася вам та біблія взнаки. Там багато мудрості, Михайле Кузьмичу. Проте скажу своїми словами. Людина приходить в цей світ, щоб діяти добро. Як сонце...

— Сонце?

— Еге ж, воно. Гляньте — сонце не питає, чи треба вам його променя, чи не треба. Дає — і все. А то вже твоя справа — прийняти чи не прийняти. Так і людина. Мусить давати добро, не думаючи — приймуть чи ні...

— Дивно говорите,— сказав задумливо Сагайдак.— Але ж сонце й шкоду робить. Можна одержати сонячний удар, можна спалити шкіру, пожежі бувають від сонця, засухи...

— Е, немудро говорите,— похитав докірливо головою садівник.— То вже не сонце винне. А люди. Вода може крутити турбіни, а може зруйнувати село, потопити людей. І все так. І добро теж. Добро для нерозумного, для злочинного — неприємне. Тут вже треба роздивлятися — що й куди. Не можна ж рівняти злодія чи трудящого...

— Ну що ж, може, й так. Дякую вам, до побачення...

— Ходіть здорові, бувайте...

Сагайдак вийшов на вулицю, постояв, задумавшись. Так просто? Так буденно? Жити, щоб діяти добро. Невже в цьому розгадка? А якщо твоє добро комусь здається злом — тоді вважати його злочинцем і негідником? Чи не надто прямолінійне рішення? Ні, щось не так. І далеко від єдності, про яку мріє Свамі...

Він поглянув на годинник. Пів на третю. Ще лишилося досить часу, можна погуляти. Йшов по проспекту, дивився на машини, на перехожих, на веселих весняних

дівчат. На Сагайдака поглядали цікаво, усміхалися зманливо, примружувалися таємниче. Як завжди, як завжди. Даремно, вже не вірить він, не потягнеться назустріч поклику, бо знає — нема таємниці. А все-таки серце тьохкає, і солодка млість розливається в грудях. Природа, природа... Наробила машинок, біологічних маріонеток. Ми гадаємо, що вільні, ми проповідуємо свободу волі. А де вона? Смикнула весна за мотузочку, і забуваються клятви, обіцянки, чесноти. Гігантська машина — незбагненна й парадоксальна. Навіщо їй розум, навіщо могутній людський дух? Могла обійтися інстинктами. Ні, подарувала страшний дарунок тварині, залишила напризволяще. Змагайся сам з собою! Чи можна познущатися дотепніше, жорстокіше? Космічний розум і предковічні почуття. Дух неосяжності й обмежене жалюгідне тіло. Трансцендентні поривання і фізіологія. Як сталося, що в одній істоті скупчилося стільки різних еволюцій — від амеби до мислячої істоти? Чи це вибрик Природи, неймовірна випадковість на всю Світобудову, чи, може, експеримент вищих мислячих істот? Якщо експеримент, то жорстокий. Свамі хоче сублімувати людину, збратати світ, зробити його єдиним. Ми робимо це в соціології? Чи близько фініш? Чи скоро жаданий берег рівності й братерства? А що ж казати про духовну єдність? Може, химери? Може, самозаспокоєння, благородна гра чесної мислі?

Де ж істина? Як об'єктивно розпізнати її?

Сагайдак підійшов до пивної, постояв. Випити, чи що? Припікає, треба остудитись трохи. Він став у чергу за низеньким чоловічком з червоним носом. Той озирнувся, приязно усміхнувся Сагайдаку. Вийняв з-за пазухи велику суху тараню. Понюхав.

— Угости, брате. Пиво твоє — тараня моя. Іде?

— Іде,— весело згодився Сагайдак.

Він замовив чотири бокали пива, поставив їх на дно широкого барила. Новий знайомий метушився, розривав тараню, щедро простягав Михайлові більший шматок. Пив пінистий напій, розхвалював:

— Аж з Херсона привезли. Класна таранька. Їхав мій кум туди по труби. Я й кажу — не забудь тарані. До пива — незамінна. Він таки привіз. Без тарані — яке то пиво!

Сагайдак пив, нюхав тараньку, жував червонуваті волокна, підхвалював. А п'яничка, розійшовшись, проповідував:

— Ось ти, видно по-всьому, вчений чоловік. Вчений, правда? А добрий. Розумієш мене. А жінка, жінка моя! Неграмотна ж баба, а кляне. Лає. Каже, нащо я з тобою, з іродом, зв'язалася? Все життя мучуся. А чому вона мучиться? Я ж веселий чоловік! Правда ж — веселий? От ти одразу це примітив. Не соромишся пити зі мною. Не гребуєш. А вона каже — з тобою соромно йти по вулиці. О, я їй скажу — зі мною великі люди п'ють. Вгощають мене... Ти мені кориш? Кориш — да? Ходімо до мене, я жінці покажу тебе. Скажу — дивись, дивись, сука, які в мене друззя. А ти кажеш — соромно! Я веселий чоловік... Хочеш ще тараньки?

— Дякую, не хочу. Мені вже пора. Мене чекають...

— Жаль. А то б я тебе повів до жінки. Я б їй показав... Знаєш що — дай полтиник. На тобі тараньку. Вип'єш ще пива. Вгостиш товаришів. Я не жадний — візьми...

Михайло вийняв полтиника, обміняв на тараньку. Що тут скажеш? Чесна гра. Спробуй повчати цього чоловіка, він вибатькує тебе, вилає, ще й наволоччю вважатиме. О Сваміі, Сваміі, який же ключик знайти до безлічі розмаїтих замків у душах людей, щоб привести їх до чистого людського образу?

Сагайдак почекав тролейбуса, сів у нього, доїхав до філармонії. Вільного часу залишалося дві години. Він зійшов алеями до пішохідного моста, перебрався на пляж. Прибережні піски кишіли тілами, весело щебетали діти, дівчата демонстрували стрункі засмаглі ноги, хлопці скептично розглядали їх, зневажливо оцінювали.

Михайло пройшов понад берегом, подалі від товпища, роздягнувся. З насолодою проплив до буйка й назад. Стало радісно, легко. Здавалося, вода зняла якусь павутину, освіжила, влила в тіло новий ритм. І дівчата вже стали привабливішими, цнотливішими, і хлопці серйознішими, і життя значним, сповненим смислу, і мінорні думки — вибриками підсвідомості. Може, й справді так? Треба жити вільно, весело, не задумуючись над вічними проблемами буття. Потік життя несе, несе на протязі мільярдів років. Він знає, куди нести. Адже

доніс нас від амеби до людини? Чому ж тепер розгубленість?

Одягнувшись, Михайло повернувся назад, до парку. Погулявши трохи серед юрби, попрямував до ресторану «Москва».

Ніна вже чекала його на другому поверсі. Сходилися ґості, віталися, поздоровляли з днем народження, складали в кутку подарунки. Сервізи, статуетки, якісь коробки, книги. Михайло дивився на все те з прихованим почуттям незручності, морщився. Навіщо? Для чого? Ну ще зрозуміло, коли дарують молодятам, які не мають ні кола, ні двора. Перші кроки. А в нього є квартира, досить всього. Навіщо ці гори посуду, фігурки, купа непотребу? Дурна традиція, дикунський звичай...

Ніна всім усміхалася, сяяла, як повний місяць. Михайло потискував руки докторам, кандидатам, академікам, членам-кореспондентам. Метрдотель розсаджував людей за столами, грала музика.

Ось прийшов науковий керівник Михайла професор Будьласка. Дружньо поплескує Сагайдака по плечу, суне пухку п'ятірню в долоню. Важко дихає, похрипуючи.

— Славна компанія, славна. Пху-пху... У грудях заклало, треба промочити. Сподіваюся, коньячок буде? Хе-хе. Грішний, люблю коньячок. Ну як там дисертація — одлежується? Нічого, нічого, розмочимо сьогодні трошечки. Вже недовго ждати. Добрячий подарунок на іменини — доктор наук. Це буде мій подарунок. Що? Ха-ха, не треба вдячності, я ж тебе люблю. Де там мені сісти? Мені не треба по чину, аби дівчина гарна поряд. Ха-ха. Добре, що жінка захворіла, хоч підморгну якійсь. Пху, пху, Жартую... Драстуйте, Ніночко. Ви чарівна сьогодні. Ангел. Русалка...

— Ну що ви, Саво Микитовичу, яка там русалка! Минулося...

— Нічого, нічого,— поблискував вологим поглядом професор,— ще позмагаєтесь з молодими. Хе-хе... Якби мені з пліч років двадцять, я б походив, походив! Ви, Михайле Кузьмичу, не ображайтесь — я так, по-старечому. Очі бачать, а зуб не бере! Пху, пху! Викришився мій зуб, ха-ха! Ну, де мені тут сідати — ведіть...

Ніна повела професора, всадовила на чільному місці серед поважних гостей. Михайло роблено усміхався, потискував руки, відповідав на привітання. В душі

канудило, сам собі здавався нещирим, нечесним. Не людина, а якийсь гравець у поганій провінційній виставі.

Прийшов Сашко. Ніяково — боком, попід стіною — наблизився до Сагайдака, ткнув у руки букетик незабудок. Почухмаривши руде волосся, грубувато сказав, приховуючи соромливість:

— Поздоровляю. Прийміть від щирості. Їздив за місто, назбирав...

— За це — спасибі,— розчулився Михайло, нюхаючи квіти.— Полем запахло, Свіжістю. Випещених квітів багато, а таких — нема. Ну — догодив. Молодчина ти... Іди сідай...

— А може, я піду? Га? А то — як біла ворона. Іч, який рій вчений зібрався...

— Не валяй дурня. Сам будеш вченим незабаром...

— Та справа не в званні. Костюма в мене порядного нема...

— Не будь ідіотом,— розсердився Сагайдак.— Сідай, вибирай дівчину чи жіночку до смаку, потанцюєш.

Сашко, заховавши вузлуваті руки за спину, несміливо рушив до столу. Ніна скептично оглянула його, підбігла до чоловіка.

— А ця потороча нащо? Хто його запросив?

— Я, Ніночко. Це мій помічник. Сашко...

— Ой Михасику, ти як утнеш! І нащо тобі всяких там запрошувати? Який толк з цього?

— Ніно! — тремтячим голосом прошепотів Михайло.— Ніно, що ти говориш? Як ти смієш?

Жінка зиркнула в багрове обличчя Михайла, поплескала долонею по його руці.

— Ну-ну, я пожартувала. Хай буде! Скипів одразу. Не можна слова сказати. До речі, давай сюди відпускні. Отримав?

— Отримав. Тільки ж незручно тепер...

— Чого там незручно. Резерв буде, може, переп'ють, переїдять заплановане. Не тратився?

— П'ятнадцять карбованців на телеграму.

— Збожеволів. За п'ятнадцять карбованців сотню телеграм можна послати.

— За кордон дорожче. Вченому з Індії. Старий знайомий...

— А-а! Ну це можна. Дозволяю. Може, згодиться. Що ж — почнемо. Сідай до столу...

Гості з шумом займали місця, дзенькотіла посуда, розливалися вина. Підвівся професор Будьласка, підняв бокал, наповнений шампанським, примруживши око, глянув на світло.

— Дозвольте мені... пху, пху... як старшому товаришу новонародженого Михайла... розпочати цей урочистий вечір. Президії обирати не будемо? Ні? Прийнято одноголосно. Почесну президію? В почесній президії будуть жінки — присутні й неприсутні. Що? Заперечень нема? Ха-ха, порядок денний, чи то пак, вечірній, відомий. Перший тост — за Сагайдака, за іменинника! А оскільки — пху, пху! — ніякий сагайдак не буває без стріли, то вип'ємо і за його стрілу — за божественну Ніночку.

Гості весело залементували, випили. Ніна розчервонілася, задоволено сміялася. Запрацювали щелепи, зуби. Забрязкотіли виделки, тарілки.

Підвівся академік Мисочка, геолог. Він розповів якийсь анекдот, присутні реготали, пили перцівку, аплодували. Заграв джаз. Про іменинника забули, він існував лише, як символ, як заголовок, під яким можна писати що завгодно.

Сагайдак сидів за столом з маскою посмішки, пив, майже не закушуючи. Дивився посоловілим поглядом на метушню, намагався розібратися в хаосі думок, які плуталися в свідомості. А до чого тут день народження? До чого тут він? Його професія астронома? Його зорі, що пливуть у неосяжності? Кому вони потрібні? Вони десь там, у безмірі,— чисті, полум'яні... А тут — ситі люди, химерна музика, плоский гумор і порожнеча... Порожнеча в душі... Де мисль? Де інтелект? Де результат напружених пошуків думки й чуття тисяч і тисяч людей? Колись теж галасували, танцювали біля вогнища, розбивали кістки мамута об камінь, висмоктували кров і мозок, п'яніючи від предковічної снаги тваринності. Було таке! Але ж то було під зорями, під кронами велетнів дерев, було після вдалого полювання. І не вибирали там достойних чи недостойних, а гуляли всім племенем, всім родом, славлячи уміліть мисливців, радіючи, що на довгий час голодні ночі й дні відігнані від людей стійбища.

Невже нічого не змінилося? Лише виникла плівочка культурності, створилися компоненти цивілізації:

замість печери — будинки, замість вогнища — неонові лампи, замість сирої кістки — вишукані блюда, замість звіриних шкур — нейлонові тканини!

— Що з тобою, Михасику? — шепоче на вухо Ніночка.— Чому ти звіром дивишся на людей? Вечір проходить класно, гості задоволені. Може, тобі погано? Може, занудило?.. Ти поменше пий...

— Класно, еге? — п'яно усміхнувся Михайло.— Кажеш, гості вдоволені? Це — ха-а-арашо... Хар-рашо...

— Дуже,— раділа Ніна, роблячи губи сердечком.— Хоч і витрати, зате реклама чудова. Поїдемо в Гагру, потім — Прага, потім — доктора матимеш. А там будемо думати про членкора. Ой Михасику, ти лише мене слухай, я тебе випхаю на вершину...

Ха-ха! Вона випхає на вершину. На вершину — випхає. Це здорово! Це геніально. І сяде Сагайдак на вершині, і буде рохкати по-свинячому на зорі. А може, й зорі вже йому будуть не потрібні? А нащо — коли на вершині? Геніально! А Свамі Рішідева мріє про збратаний світ. А Гаррі хоче вирватися з полону земного тяжіння. Ха-ха, смішні диваки. Не летіти, а випхатися на вершину... І всі проблеми вирішені...

Все змішалося перед очима Сагайдака. Тіні, розмаїті тіні. Нічого не вирізниш серед них. Нічого. Хіба лише очі. Чиї то очі? Здається, Сашкові. Серед павутини диму, чаду, жадібних тіл, парфумів — докірливі, строгі, золотисто-карі очі...

СЛОВО ДРУГЕ · КУДИ ЙДЕ ЛЮДИНА?

Хто у всі світи проник своєю думкою і не захоплений жодним з них, той наречеться Переможцем, бо всі світи переміг він.

Гаутама

Вони зустрілися на алеї густого саду, що оточував празький Палац конгресів. Сагайдак самотньо прогулювався поміж кущами троянд, вдихав тонкий аромат квітів, прислухався до щебетання птахів, які щасливо вовтузилися серед листя дерев. Здалеку пролунав мелодійний звук — удар гонга. То був знак, що незабаром почнеться перше засідання симпозіуму. Михайло з жалем поглянув на затишний куточок саду, повернувся, щоб рушити назад, і побачив їх...

Гаррі й Свамі стояли в кінці алеї й дивились на нього. Він задихнувся від хвилювання, не знати навіщо поправив лацкани піджака, кинувся вперед. Свамі розкрив обійми. Сагайдак відчув, як його потрясає незрима, непереможна хвиля зворушення. Здавалося — гора минулого упала на нього, ті осколки вибухнули розмаїтим полум'ям чуттів, замкнули вуста. Не було звичайних земних слів, не вистачало їх. Давні друзі взялися за руки, дивилися один одному в очі, мудра тиша мовчання пливла над ними.

Прозвучав другий гонг. Михайло витер сльози радості, одступив трохи, оглянув високу тонку постать Свамі в білому вбранні, замилувався величним обличчям, на якому контрастували сива густа борода й чорні полум'яні очі.

— Ти як бог, Свамі,— прошепотів він.

— Ти в полоні майї, друже,— м'яко заперечив індус.— Моя старенька, зморщена матінка — божество для мене. Не захоплюйся формою. У нас в Індії багато садху-розбійників, які мають богоподібну зовнішність...

— Симпозіум почався за межами Палацу,— усміхнувся Гаррі.— Давай же, Михай, глянь і на мене. На кого схожий я?

— Тепер на Джека Лондона,— сказав жартома Сагайдак, дружньо тиснучи руку американцю.— А на фотографії — супермен. Та ще й у військовому. Цивільне вбрання тобі до лиця... До речі, ви отримали мою телеграму?

— Так,— відповів індус.— А листа не було. Сподіваємось почути від тебе про все...

— Тепер? — зів'ялим голосом промовив Сагайдак.— Уже пізно... За хвилину — відкриття симпозіуму...

— Зустрінемось в перерві,— згодився індус.— Але ти посмутнів, друже. Тобі не хочеться розповідати? В тебе щось не гаразд?

— Друзі,— важко озвався Михайло.— Одверто кажу — не все добре у мене. Роздоріжжя. Знаєте, як буває в лісі — один крок зробиш в бік од стежечки... і заблукаєш... Потім никаєш серед хащі довго, довго і не відаєш, як вибратися з гущавини без провідника. Так і я...

Свамі взяв двома пальцями білосніжну квітку троянди, пригнув її, поклав на долоню. На пелюстках затремтіли райдужним блиском прозорі краплі роси.

— Дивись, Михайле. Вона не питає дороги, п'є сонячний промінь, повертає йому красу і плід. Постав кущ троянди в кімнаті, рослина повернеться до вікна, потягнеться туди, де світло...

— Якщо в кімнаті є вікно,— сумно сказав Сагайдак, дивлячись собі під ноги.— Тут складніше, Свамі. Павутина. Я вже давно заплутався в ній. Давня обітниця, яку ми приймали разом, інерція ума, біль душі... Я не знаю, як бути. З одного боку, великі можливості. З іншого — фатум...

— Фатум — для безвільних,— суворо сказав Свамі.— Карма в точному перекладі — дія. Сидиш — нікуди не вийдеш. Ідеш — неодмінно прийдеш, коли знаєш, чого прагнеш...

— Дивно,— сказав Гаррі, поклавши долоню на плече Михайла.— Ти знаєш — я гадав, що тобі легше, ніж мені. Астрофізик, небо перед тобою, неосяжність. Дух повниться радістю Я — пілот. Я зв'язаний з машинами, планами, обмеженням можливостей..

— Ти не розумієш, Гаррі,— зітхнув Михайло.—

Мова йде не про зовнішнє. Я, може, в кращому стані, ніж ви обоє. Особисте, внутрішнє...

— Не треба тепер,— сказав Свамі.— Я збагнув. Інколи краще буря, ніж тиша. Павутина — це страшно. Майже незрима, а втримує великих і сильних комах. Є крила, є прагнення, видно простір, а не можна летіти. Махаєш крилами — і на місці...

— А потім — наближається павук,— тихо докінчив Сагайдак.

— Ясно,— кивнув Гаррі.— Тепер трохи прояснилося. Вона?

— І вона,— уточнив Михайло.— Ти правду сказав, Свамі,— краще буря...

Рішідева чудним поглядом подивився на товариша, задумливо відповів:

— Це буде.

— Що?

— Буря. По закону протилежностей. Де збирається багато павутини — там жди пожежі. Потім — обітниця. Ти пам'ятаєш, що я тобі казав тоді, в горах?

— Я гадав — жарти, абстракція...

— А тепер — не гадаєш?

— Не знаю. Не певен. Це так далеко від практики...

— Помиляєшся, Михайле. І пересвідчишся в цьому. Але пора. В перервах зустрінемось. На цьому ж місці. Гаразд?

— Гаразд.

— Тоді ходімо...

Друзі розійшлися, Сагайдак знайшов свою делегацію у великому фойє палацу. Керівник академік Береговий занепокоєно оглядав своїх підзвітних, як квочка курчат, все повторював напуття:

— Дивіться ж, товариші, не давайте наплювати собі в кашу. Знаєте, як вони вміють єхидно підкинути словечко-друге? Ви теж не лізьте в кишеню за словом. Не лізьте... А з іншого боку — остерігайтесь лівацтва. Знаєте — буває заносить, заносить... хочеться покрасуватися фразою, ерудицією, незвичайною думкою! Бійтесь таких завихрень. А то слово — не горобець, вилетить — тоді виправдовуйся...

— По-моєму — нічого страшного нема,— знизав плечима Михайло.— Обмін думками. І ми виграємо, й вони. А втім, що означає — вони? Тут десятки шкіл...

— Отож-бо, отож-бо! — посварився пальцем академік.— Десятки. А наша — одна-єдина. Будемо стояти, як фортеця...

— Наука не фортеця,— заперечив Сагайдак.— Наука більше схожа на штурмове військо. Вічно в поході!..

— О, бачте,— розвів руками Береговий, докірливо оглядаючи учасників делегації.— Навіть між собою не маємо узгодженості. Як же тоді там? Товариші, я надіюсь на вашу статечність і розсудливість. Пора...

Широкі двері головного залу розчинилися, розмаїтий натовп учених та журналістів почав розтікатися по ярусах амфітеатру. Учасники симпозіуму займали місця довкола круглого стола. Михайло сів, оглянув зал. На темно-синьому склепінні мерехтіли неонові зорі, в численних нішах стін видно було строгі й задумливі обличчя древніх та сучасних учених.

«Гарно,— подумав Михайло.— Настроює на високий лад».

Запала тиша. За круглим столом встав президент Чехословацької Академії, відомий філософ Вацлав Дрда. На худорлявому аскетичному обличчі, порізаному суворими зморшками, усміхалися сині дитячі очі. Здавалося, вони почали жити окремим від тіла життям, передаючи в своєму м'якому сяйві почуття старого вченого:

— Друзі, панове, брати! Вітаю всіх вас. Різних, близьких і далеких, прихильників і супротивників. Як бачите, всі ми зібралися за круглим столом. Не для війни, не для вбивства, не для суду над єретичними ідеями. Ми маємо різні погляди на світ, на покликання людини, на перспективи поступу, та вони — не ворожі. Доказом цього є круглий стіл. Різні клітини духу людського хоч на кілька днів створюють єдиний організм. Чи не прообраз це нашого майбуття? Єдність у множинності?

За спиною президента загорівся блакитним полум'ям великий екран. Делегати схвалювали слова Дрди. Та враз поміж тими вогнями замерехтіли багрові спалахи — різкі й тривожні.

— Гості бажають заперечити,— кивнув президент.— Це добре. Одразу вимальовується порядок ведення засідання. Не доповіді, а жива бесіда всіх учасників. Чи не так?

Блакитний вибух екрана схвалив пропозицію Дрди.

— Симпозіум розпочався,— сказав вчений.— Хто

хотів заперечити мені — говоріть. Аудиторія слухає, радіостанції Праги транслюють нашу бесіду для всієї планети. Отже — «Куди йде людина?»

На екрані виникли слова: «Виступає доктор Шілке. Федеративна Республіка Німеччини».

За столом заворушився поважний, огрядний учений. Крізь пенсне холодно блиснули сірі очі. Почулися спокійні різкі слова:

— Пан Дрда з люб'язністю господаря одразу встановлює єдиний музичний ключ для всього симпозіуму. На жаль — це неможливо. Ми вчені, а факти — сувора річ. Куди ж іде Людина? В ніщо. Вона є породженням ефемерного Випадку, математичною грою Безмежності. Результат цієї гри — теж ніщо. Обгрунтовую своє переконання. Ми знаємо історію. Ми знаємо передісторію з легенд, переказів, міфів, епосу різних народів. Всюди — бій особи з групою, народу з народом, континенту з континентом, ідеї з ідеєю. Народження, недовге існування, занепад, смерть. І виникнення нового. І повторення давно пройденого в іншій формі. Ви скажете — цивілізація, могутність техніки, культура? Я запитаю вас — могутність порівняно з чим? Де взірець для співставлення? Безмежність? Їй байдуже до наших мір, вона не знає координат. Попередні покоління, їхня убогість? Але ж ознака поступу — наближення до Істини. Хіба нагромадження техніки та інформації про світ розкриває нам лик Істини?

Ми запитуємо — куди йде Людина? Я відповідаю — нікуди. З ніщо в нікуди. Коло, закляте коло серед вакууму. Небуття — єдина реальність. Вона була, є, буде, якщо можна до неї застосувати ці поняття з світу Буття. Що ж таке Буття? Частинний випадок Небуття, якась ймовірність у мороці, в тиші неіснуючого. Виникнувши, Буття одразу ж вступає в протиріччя з Небуттям. Небуття всеосяжне. Воно універсальний, вічний закон. Все те, що в протиріччі з ним,— неодмінно зникне, розтане серед океану великої Тьми. Саме тому в нашому ефемерному світі ми бачимо вічний бій. Світ незаконний, він приречений, він є піна, хвороба на неосяжному тлі Небуття. І чим швидше він зникне, тим краще для всіх нас. Тиша, спокій, Нірвана...

На екрані спалахнув напис: «Свамі Рішідева. Індія». Михайло поглянув на протилежний бік зали — там

звелася за столом висока біла постать, почулися суворі слова:

— Ви скористалися символом Сходу, вживши його недоречно. Вчені буддисти скажуть вам: хто досягнув Нірвани — спокою не має. Нірвана — вища точка піраміди земного життя, сублімація фізичного, чуттєвого й ментального життя в житті духа. Можна вважати небуттям земне життя з його хаотичністю і непослідовністю. А Нірвана — кипіння невикипаюче...

— Термінологічна різниця,— холодно сказав Шілке.

— Не тільки,— заперечив індус. В своєму апокаліптичному аналізі Буття ви ігнорували причинність...

— Поясніть...

— Небуття не може породити наслідок. Одноманітність неспроможна перейти в розмаїтість. Світ — конгломерат причин і наслідків. Він не виник з нічого, він не може зникнути в ніщо. Безупинне уточнення й еволюція — ось його шлях. Велична спіраль розуму й краси серед Безмежності — ось що таке Буття.

— Буття — роздвоєне й вороже в своїй основі,— незворушно сказав німець.— Якби воно було органічним плодом Космосу, його суттю, то в ньому не було б антагонізму.

— Природа — гармонійна,— мовив Свамі Рішідева.— Лише свобода волі порушує рівновагу. На Землі її порушують люди.

— Природа — кривава Калі,— усміхнувся іронічно Шілке.— Ви — мудреці Сходу — самі дали цей виразний символ, на який не можна дивитись без огиди. Зате він точний науково. Сваволя й самопожирання матеріальних форм, що виникли, як привид, серед неосяжності Небуття. Природа? Ви її вважаєте гармонійною? Підіть у ліс, гляньте в краплю води під мікроскопом. Всюди — пожирання, всюди торжество сили над слабістю, хитрощів над довірливістю, сваволі — над безправністю. Світ мікробів, фауна, флора — все живе доводить неспростовно цю думку. Навіть космічні тіла свідчать те саме — зіткнення галактик, вибухи планет та зірок, грандіозні небесні катаклізми. Шановний колего, високоповажні панове, не будьмо сліпцями.

— Ви добре сказали — не будьмо сліпцями. Ви бачите в природі самопоїдання, а я — жертву. Земля жертвує нам свою плоть, сонце — промені, флора — свою тканину, напоєну сонцем, людина сповнює простір хвилями творящої думки, прагнучи охопити нею безмежність. Ні, друзі, людина не породження порожнечі й небуття. Вона — дитя Вічності, вона — безсмертна. Можна говорити лише про ступені її самоусвідомлення, підйом чи дегенерацію, поступ чи занепад. Кривава Калі — то лише ілюзія, то майя, то видимість для тих, які не можуть сягнути поглядом в надра причинності. І, нарешті, залишається запитати шановного вченого: який же висновок вивести з такого світогляду? Що діяти людині?

Шілке поправив пенсне, промовчав. В залі зашуміли, зашушукали. Почувся сміх в секторі журналістів.

— Готуватись до Небуття,— серйозно сказав Шілке.— І ви даремно смієтеся! Хіба грізна безглуздість останніх епох не переконує вас в абсурдності життя? Найбільші зусилля людського генія кинуті під ноги нікчемним політиканам. Кожен з нас може сподіватися на бога чи на добру долю лише до того часу, доки не зіткнеться з катастрофою. Кожен зустрічається зі смертю наодинці. Хто скаже, яка трагедія, яка безодня розгортається перед враженим духом, коли він розгортає запону тайни і вливається в Небуття?

Німець сів. І одразу ж з'явився напис: «Моріс де Морль. Франція». Спалахнули прожектори, тонко заспівали телекамери. В променях юпітерів з'явився професор де Морль, відомий соціолог, ще молодий учений — елегантний чоловік з вишуканими манерами. Він говорив спокійно, впевнено, ніби роздумуючи:

— Колега Шілке говорив слушно. Я не прихильник розмов про космогенез, говорити про правомірність цього світу нема сенсу. Як наші клітини неспроможні визначити смислу життя людини, часткою якої вони є, так і ми не в силі пізнати причини, що породили Мегасвіт, в який ми входимо. Цей аспект аналізу доктора Шілке я залишу без відповіді. Згоджуся з ним в іншому — в оцінках абсурдності й безперспективності людського суспільства. Куди йде Людина? Я відповідаю — до самознищення. Погляньмо на сучасне становище людства тверезо, аналітично. Небувале зростання тех-

ніки, потужність енергетики, далекосяжність висновків. Чудово! А сенс? Сама людина — маріонетка власних технічних утворів. Ми автоматизуємо заводи, виробництво — і постає загроза безробіття. Хіба це не парадокс? Хіба не сміховинність? Отже, вважається нормою, коли мислиться людина в співєдності з верстатом. А коли верстат починає діяти самостійно, людина стає зайвою. І вирішується соціологічна проблема — куди подіти вільний час людей, як організувати дозвілля? Це — криза. Криза еволюції. Ми вибилися з колії природничих законів і не створили власних.

Де вихід? Не знаю. Може, нема. Ми злочинці. Погляньте на природу — вона дуже економна і порядна. Найстрашніші хижаки знають міру, хіба крім тих, які контактуються з людьми. А ми — нещадно грабуємо планету, не думаючи про наступний день. Тепер, в цю хвилину, коли ми розмовляємо про смисл життя, гримлять бої, цивілізовані держави засипають бомбами й напалмом нужденні притулки людей. На численних автострадах світу щосекунди розбиваються сотні машин, гинуть люди, лунають розпачливі передсмертні зойки. В темних трущобах великих міст прогресивно зростає злочинність. Тисячі, десятки тисяч заводів отруюють повітря Землі, безвідповідальні уряди виснажують гумус планети, видовбують дорогоцінні надра, штампуючи, штампуючи для потреб мільйонів обивателів незліченну силу абсурдних, нікчемних, непотрібних речей, витрачаючи на них розум, енергію та вміння найкращих представників роду людського.

Ми загубили шлях. Десь була можливість повернути. Тепер пізно.

Сагайдак зітхнув. Чого вони вдарилися в песимізм? Адже кожен з них має сім'ю, дітей. Отже, цілує жінку, радіє дитячим забавам, п'є вино, милується небом. Навіщо абсолютизувати негативні явища? Ось знову сяють слова на екрані. Хто це? «Гаррі Фітцджеральд Соун, астронавт. США». Чудово. Що ти скажеш, друже? Невже підтримаєш тих песимістів? Досить в житті зойків, не гоже на філософському симпозіумі співати реквієм...

Зал захвилювався, на екрані заграло блакитне море привітань. Гаррі енергійно рубнув рукою повітря, рішуче сказав:

— Знаємо — багато на планеті болю й трагедій. Знаємо — важко за потоком абсурду розгледіти смисл. Але ж, панове, нема причин для приреченості. Ви все говорите про земний плин подій, про сферу побуту й обмеженого розвою. Чому? Чому, я запитую? Наука прорубала вікно в Космос, ми — на порозі неосяжних можливостей. Хто заперечить проти них? Хто посміє? Дайте пройти перші кроки, дайте збагнути, що нас очікує там, в далеких світах. Може, мудрі, розумні брати, може, небачені форми життя, може, нечувано прекрасні відчуття, про які ми й гадати не сміємо. Краще вмерти в дорозі, ніж стогнати в розкішному палаці, краще згоріти в герці, ніж проклинати видимий світ, створений любов'ю і героїчною працею!

Під зоряним склепінням загриміли овації. Присутні не стримали емоцій, вживши старовинний засіб схвалення. Американець усміхнувся, стрівся поглядом з очима Сагайдака, стиснув долоню в кулак.

— Навіть перші польоти в захмарні висоти відкривають несподівані почуття, обіцяють здобути нові грані буття. Швидкість, нові енергії, контакти з іншими елементами Світобудови — все це прискорить людську еволюцію і виведе її з первісної домівки, де так тісно й незатишно, де нема простору для неосяжних можливостей духа!..

— Пора й нам сказати,— мовив академік Береговий.— Навернули багато всякої всячини, одразу й не розгорнеш...

Встав академік Коун, естонець. Його великі сірі очі примружились іронічно, білявий їжачок волосся переможно пломенів у сяйві юпітерів.

— Добре сказав астронавт Соун. Приєднуюсь до нього і розширю його тези. «Куди йде Людина?» — запитаєте мене. «До Істини»,— відповім я. Вона вийшла з Істини, зростає в Істині, повертається до Істини. Вона сама є Істина, що пізнає себе, свою єдність через нескінченну розмаїтість форм. Вас жахає жорстокість буття? То — тягар походу. Ніхто не виправдає жертв, їм нема ціни. Ми — жертва, ми й олтар, ми й божество. Нерозривність сущого змушує нас глибше задуматись над значенням людини й пізнання в космічному поступі. Природа підняла нас до висот трансцендентних, доручила нам зброю розуму не для вдосконалення побуту,

хоч і це необхідно на певному етапі шляху,— вона довірила нам найважливішу місію — об'єднання різних світів.

Фізика відкрила нам відносність категорій Часу й Простору. Фізика довела нам невичерпність світового вакууму. І перед враженим поглядом сучасного дослідника постає казкова перспектива: незліченні сходинки світів, серед яких видимий світ, орієнтований в тримірності, є лише одним з елементів. Де ж тут місце занепаду й песимізму? Чому нас жахає зло й соціальна недуга Землі? Хвороба не буває вічною. Людство вилікується і згодом ввійде в прекрасне братерство. Не опускати руки, а підняти молот Пізнання необхідно в грізний час небезпеки!

— Молодець, — зашепотів Береговий. — Знай наших...

Сагайдак схвально хитнув головою. Справді, добре промовив естонець. Он і Свамі подобається. Індус урочисто всміхається, прикладає долоню до грудей.

В залі пролунав голос шведського вченого Енріка Клауса. Високий і худий, він стояв свічкою над членами своєї делегації і, піднявши вгору тонкого, довгого пальця, проповідував:

— Утопія. Прекрасні мрії. Вони свідчать про добре серце ораторів. Не більше. Реальність безжалісна. Вона не знає добра і зла. Смерть — її синонім. Все, що народилося, має вмерти. Дійсність стверджує нам цей універсальний закон. Яке має значення, чого ми досягнемо — золотого віку чи залізного? Яке має значення, куди прийде Людина — до комунізму чи повернеться до кам'яного віку? Все мине, і піски завіють як споруди фараонів, так і наші хмарочоси. Доки не розв'язано загадку смерті — всі наші зусилля даремні й смішні. Краще нам гратися, як дітям, в сонячнім промені і не рвати мозок на частки, шукаючи неіснуючого шляху до Істини. Істина — смерть. Хто переможе її? Ніхто. Все, що має початок,— матиме кінець. Почалося все — Земля, Сонце, Людство. Вони матимуть і кінець. Кожен з нас наодинці стрінеться зі смертю — цією єдиною реальністю, бо кожен народився...

— Людина — частка Цілого, — заперечив Рішідева. — А Ціле не вмирає. Доки ми частки — є смерть, як

закон вічного оновлення. А коли ми осягнемо Ціле — смерті не буде. Єдина реальність — Вічне Життя...

Прозвучав гонг, зашуміла аудиторія. Почалася перерва.

Сагайдак вийшов у фойє, знайшов біля рожевої колони Свамі. Біля індуса зібралася група вчених. Високий швед тикав пальцем в груди Рішідеві.

— Ви вважаєте, що смерть не є абсолютною реальністю? Але ж, дорогий колего, кожен з нас пересвідчується в цьому!..

— Смерть занадто очевидна, щоб бути реальністю,— м'яко відповів Рішідева.

— Занадто очевидна, щоб бути реальністю? Ви говорите парадоксами.

— Закон протилежностей. Все очевидне — не реальне. Це знає наука. Сонце сходить — очевидність? А насправді — Земля обертається. Непроникливість, суцільність речовини — очевидність? А насправді речовина диференційована і плинна, і кожна її частка теж не є суцільною, а лише градацією матерії — енергії. Яка ж реальність у світі форм? Де вона? Її нема...

— Пробачте.— Швед торкнувся пальцем до білого кітеля Свамі.— Це все розумування. Ось ми з вами... не тіні ж тут дискутують про смерть і життя?

— Саме тіні,— усміхнувся індус, схрестивши руки на грудях.— Тіні нез'ясовної реальності.

— Все-таки є реальність?

— Є, але вона неосяжна. Вона — саме Безмежжя. А очевидність — то лише мінлива гра, відблиски тієї реальності.

— Гаразд, реальність є, але смерть — не реальність? Тоді ви вважаєте, що після смерті щось лишається?

— Не щось, а все,— заперечив Свамі.— Закон збереження універсальний.

— Розумію — частки тіла...

— Механістичний підхід. Я кажу про енергію. Жоден атрибут матерії не пропадає.

Сагайдак прислухався до бесіди, дивувався. Звідки у Рішідеви впевненість? Чому він розмовляє, ніби проник поглядом у світ інших реальностей? Мова його проста, докази майже звичні, але в тоні, в потоці психічної енергії, яка плине від нього,— дивовижна пере-

конливість. А швед уже почав гарячитися, з недовірою дивлячись у вродливе лице індуса.

— Діла, думи живуть у потомстві,— казав він,— тут я згоджуюсь. Але психіка? Адже психіка проявляється лише, як результат діяльності мозку!..

— Не лише. Мозку, всього тіла, а особливо електромагнітного поля, яке оточує людину. Мозок лише посередник, генератор мислення, і то тільки в нашому світі...

— А в якому ж іще?

— В безлічі. Невже ви обмежуєте Безмежжя тримірністю? Відчуваєте парадокс поєднання слів «межа» і «Безмежжя»?

— Знову абстракції. Вищі виміри, астральні, ментальні світи. Все це вигадки брамінської метафізики, єгипетського герметизму. А ми, ось як, наприклад, естонський академік Коун, підхоплюємо ті абстракції, проповідуючи багатомірність Світобудови. Наука давно розвінчала такі містичні уявлення...

— Не розвінчала, а підходить до їх розуміння... Що ви знаєте про досягнення йогів? Нічого. Індуси, вивчаючи західну науку, приймають західні ж методи. А ви, критикуючи йогічні висновки, відкидаєте їхні методи. Щоб відкинути, колего, треба вивчити, проекспериментувати.

— Так ви вважаєте, що можна серйозно вивчати незримі світи?

— А чому б і ні? Якщо вчений боїться серйозних досліджень, то він не вчений.

— Гм. Дивно. Гаразд, допустимо — для жарту — що ми, справді, живемо в багатомірності, що можна потрапити в світ, скажімо, п'яти вимірів...

— Ну?

— Як же тоді релігія?

— Не розумію! — знизав плечима Рішідева, а присутні засміялися.

— Як то не розумієте? — сердився шведський учений.— Адже це основа релігії — незримі світи?..

— Дурниці,— сказав Рішідева.— Забобон. Якраз релігія, її жерці більше всього бояться незримості і хапаються за владу земну. Яка основа ортодоксальних релігій? Вгорі — небесний правитель, церква — посередник між ним і людьми. В руках церкви — кара й нагорода. Світ побудований як химерна іграшка нерозумного

деспота, який вимагає від своїх ляльок молитов і подарунків. В цьому нема смислу й мети. Вічне блаженство або вічна мука? Лише маніакальний розум міг вигадати таке страховисько, не кажучи про те, що всі ці уявлення треба сприймати на віру...

— Ви теж не доводите свої гіпотези фактами...

— Я кличу до пошуків. Гіпотеза стверджується або заперечується науковим дослідженням. Релігія тисячоліттями обіцяла і нічого не дала, крім визиску і кривавої вакханалії. Нам потрібно не фанатиків, а учених з гострим розумом і широким серцем. Нам необхідно фотоапарати, лабораторії, електронні прилади, чутливі експериментатори, експерименти над багатомірністю, зв'язок з іншими мислячими істотами. Я певен, що релігійна олігархія впаде одразу, коли наука відкриє незримі світи експериментально. А розуміння невпинності Життя по-новому покаже смисл існування Людини в Космосі.

— Це грандіозно... але казково!

— Все виростає з казки... Пробачте, колего, мене ждуть...

Рішідева побачив Михайла, поспішив до нього, обняв за плечі. До них підійшов Гаррі. Разом вони вийшли в сад, минули говірливі групи вчених, заглибилися в алею.

— Чув? — сумовито запитав у Михайла індус.— Суперечка непросто зводиться до заперечення багатомірності. Прихильники предковічного мислення бояться всього нового. Перед Безмірністю особливо мізерними виявляться їхні убогі погляди. Звідси — песимізм.

— Правда,— сказав Гаррі.— Сили мороку бажають посіяти зневіру. Живи сьогодні, не думай про майбутнє...

— А чому? — підхопив Свамі, з любов'ю дивлячись в очі Михайлові.— Бо дума про майбутнє може зародитися лише в чистому серці. В майбутнє прагне лише той, кому є що передати нащадкам... Ну, годі про філософію. Ще наслухаємось, наговоримось. Хочемо чути про тебе, Михайле. Розповідай. Часу небагато, незабаром розлука. Але ти знай завжди — Свамі з тобою в радощах і в біді...

— І Гаррі,— додав американець, обнявши Михайла.

СЛОВО ТРЕТЄ · ВОНА

Якими темними берегами чорної ріки, через які хащі похмурого лісу, понад якими глибокими безоднями мороку Ти поспішаєш до мене, кохання моє?

Рабіндранат Тагор

Позаду Чоп — прикордонна станція. Під колесами вагона закарпатська земля. Україна. Мерехтять вогні на стелі вагона, відбиваються в люстрах. Миготять за вікном стрункі чорні ялини, виростають гори. Поїзд сповільнює ходу, важко дише. Десь недалеко перевал.

Сагайдак сам у купе. Не спиться. Враження минулих днів товпляться в свідомості, напливають, мов повінь весняна, затоплюють простір думки. Десятки голосів, облич, потоки світоглядів. Де Істина? Чому кожна людина творить свій обмежений світ? Хіба він не один? Хіба не спільне небо над нами, хіба не для всіх колоситься пшениця на полі, хіба не спільну воду п'ють усі, дишучи спільним повітрям планети?

Здається, Свамі найближче до правди. Знає, що силою Істину не нав'яжеш в свідомість. Вона повинна стати власним здобутком після тяжких і напружених пошуків. У книгах її не відшукаєш, від мудреців не почуєш — лише життєвий бій у вічному прагненні до Таємниці відкриє якусь частку неосяжної Істини.

Близько, зовсім близько схиляється над Михайлом обличчя Гаррі, привітно зоріють сині очі, задумливо заглиблені в безмір небесну. «В небі приходить розгадка, Михайле. В небі. Коли реактивний вихор винесе тебе понад хмари, коли відкриється зоряна безодня, зникає найменша іскорка страху і весь ти сповнюєшся спокоєм — великим всерозумінням. Внизу планета — маленька, затишна. І здається, що можна її взяти до грудей, обняти, приголубити. Смішними здаються з неба людські сварки, поєдинки, теорії. Спільний корабель, спільна колиска серед мовчання космічного. Кожен, хто

погляне на Землю з простору, не захоче змагатися за обмежену ціль».

Співчутливо хитає головою Свамі, прикладає руку до грудей, сумно шепоче, пливучи над Михайлом: «Не так все просто, Гаррі. Не так просто. Не міряй своїми почуттями. Механічною швидкістю не завоюєш нової етики. Підняти людство у Космос? Ти гадаєш, всі забажають цього? О, ні. Треба навчити людину літати у розумі. В дусі. Серцем ширяти над світом, щоб збагнути свою невіддільність од людства».

А з темряви насуваються строгі обличчя учених, поблискують окуляри, ніби штучні очі, розтуляються і стуляються сухі вуста, сотаючи — методично й байдуже — холодні фрази.

«Утопії, мрії — вороги науки. Вони одволікають дослідників на манівці. Замість аналізу реальности інтелектуальні сили покладаються на мурування повітряних замків. Задуми руйнуються, і, коли ілюзія розвіюється, наука виявляє, що сотні років було витрачено даремно. Мрійники — хворі маніаки. Їх треба нищити, в кращому разі — ізолювати, як психічно хворих людей».

«Мрійники — квіти Еволюції. Без мрійників людство загрузло б у багні прагматизму, міщанства і задихнулось би в смороді власних випарів».

«Краще важка очевидність і віддана праця на неї, над її покращанням, ніж поривання в світи неіснуючого. Майбутнього нема, є лише сучасне з його бідністю й багатством, з його радощами й розчаруванням, з його смертю й народженням».

«Минулого й сучасного нема. Є лише майбутнє, і ми живемо вічним наближенням до нього. Є лише здійснення, розкриття грядущого плоду. Саме тому мрійники — каталізатори майбутнього. Не жаліючи себе, вони поривають сучасників у невідомість, бо знають — лише стріла в польоті досягає мети».

Михайло заворушився, прогнав видіння. Досить, досить. Протиріччя, барикади духа. Де ж вона — єдність? На чому виникне? Безліч аргументів у обох сторін і в тих, які займають позиції посередині. Інколи здається, що над суперниками стоїть гігантська постать лукавого експериментатора і регочеться над потугами своїх маріонеток. Страшно...

Сагайдак, відкинувши ковдру, сів на лежаку. Спершись ліктями на столик, дивився у вікно. Пливли темні масиви гір, похмурі зарості ялин та смерек. Над ними хиталися зорі. Десь в глибині лісу зажевріла ватра, біля неї заметушилися тіні, осяяні багровими полисками. Потім скелі насунулися з мороку, закрили вогнище. Знову темрява, мерехтіння зірок, щетина лісу.

Не заснути. Треба вийти в коридор, прогулятись. Михайло накинув на плечі синю піжаму, відчинив двері. В проході тихо. В кінці вагона біля відчиненого вікна військовий палив цигарку. Поряд з Михайловим купе дівчина в сіренькому плащику сиділа на відкидному стільчику, дрімала, тримаючи в руках авоську з якимсь добром, замотаним в газету.

Сагайдак здивувався — чому вона тут сидить? Адже є місця. В його купе три місця вільні. Він торкнувся до плеча дівчини. Вона кинулась, лупнула зі сну злякано сірими очима.

— Що? Вам пройти? Прошу — проходьте!

— Ні, ні,— зніяковів Михайло.— Пробачте. Я хотів запитати — чому ви тут, в проході?

— Я маю квиток,— позіхнула дівчина, затуляючи рожевою долонею рота.— Мені провідниця дозволила...

— Я не про те,— зовсім розгубився Сагайдак.— Є місця в купе. Можете лягти спати...

— У мене квиток без місця,— сказала дівчина.— Не маю права...

— Але чому?

— Грошей нема,— знизала плечима дівчина.

— Але ж місця вільні? Хіба не все 'дно, де їхати — в коридорі чи в купе?

З службового відділення виглянула чорнява повна провідниця, сказала:

— Громадянине пасажир, не порушуйте закон. Прийде ревізор, штрафу не обминеш. Якщо ви такі щедрі, купіть дівчині квиток для купе...

— З радістю,— знітившись, сказав Сагайдак.— А де це можна зробити?

— В Стриї. Давайте гроші, я сама зроблю.— Провідниця покликала Сагайдака до себе, пошепки запитала: — А хто вона вам?

— Ніхто,— здивувався Михайло.— Просто жаль. Зморилася дівчина...

— Всіх не пережалієш,— строго озвалася провідниця.— Ну так я візьму. Шість карбованців. Гей ти, дівчино, іди в купе. Білизну дати?

— Не треба, що ви? — притиснувши до грудей руки, благала дівчина.— Я й так, на стільчику...

— Несіть, несіть постіль,— сказав Михайло.— Хай виспиться дівчина. Прошу вас. Як же так можна?

Сагайдак відчинив купе, впустив дівчину, ввімкнув світло. Вона оглянулась, поклала біля себе авоську, сіла на краєчок полиці. Потерла долонею втомлені повіки, винувато усміхнулася.

— Навіщо вам ця морока задля мене?

— Яка морока? Приємно щось зробити людині. Адже просто?..

— Так мій неньо казав...

— Неньо?

— Батько. Ниньки нема його. Помер. Казав: «Маєш кусень хліба— розділи його з тим, хто не має. Маєш добре слово — скажи його сумному. Маєш горе — терпи, тримай його при собі, не сій горя по землі».

— Гарно,— зачудовано сказав Михайло.— А хто він був — ваш неньо?

— Пастух. Він пас корів та ягнят на полонині. Там і помер...

Ввійшла провідниця, принесла постіль. Запитала:

— Послати?

— Ой що ви? — злякалася дівчина.— Хіба я каліка?

— Ну то спи, голубко. Дякуй долі, що є добрі люди. Я в Стриї візьму тобі квиток. На добраніч...

— Добраніч,— сказала дівчина.

Вона зняла з голови благеньку хустинку, скинула плащик. Михайло завмер, зачудований. Яка дивовижна перлина під сірим покриттям! Товсті коси, як спіле жито, чисте чоло і смутні прозорі очі — суворі й лагідні водночас. Під грубим полотном вишитої сорочки вгадується сильне струнке тіло, довга лебедина шия підтримує прегарну голівку з царською величчю.

Дівчина хутко послалася, покрила простирадло ковдрою, сіла. Невимушено, щиро простягла руку, дивилася в Михайлові очі ясно, по-дитячому.

— Дуже вдячна вам. Хочу познайомитися. Мене звати Ганнуся.

— Михайло Сагайдак. Михайло Кузьмович.

— Сагайдак,— задумливо повторила дівчина.— Чи не астрономом?

— Він самий. А ви звідки знаєте?

— Я вчилася в десятилітці. У нас був чудовий вчитель по астрономії. Він розповідав нам багато цікавого. Давав читати книги з своєї бібліотеки. Там я бачила вашу книгу. «Червоне зміщення і схематика світу». Це ж ваша?

— Моя,— сказав Сагайдак, милуючись нею.— Дуже приємно, що раптово стрічаєш молодих, які люблять астрономію...

— Ой,— смішно махнула руками Ганнуся,— нас багато. Тільки жаль, що астрономію викладають в останньому класі. Якби одразу! Так цікаво. Мій неньо був пастух, а теж казав: «Нема нічого кращого від неба зоряного. Вмиратиму під зорями. Хай моя душа полетить до них». Так і вмер, як сказав. Мати принесла перед світанком хліба з села, а його нема в колибі. Шукала, шукала — знайшла недалеко. Лежить горілиць проти неба, вівці навколо збилися в купу, жалібно мекають. Руки зложив на грудях, дивиться просто на зорі. Гарно вмер...

— Гарно вмер? — вражено запитав Михайло, не вірячи своїм вухам.

— Гарно,— спокійно повторила Ганнуся, задумливо дивлячись у вікно.— Я б теж так хотіла. Ніби заснув. Усе минуло — турботи, болі, муки, ціложиттєва крутанина. Зітхнув — і все... Він наказував, щоб не плакали за ним. Гріх, каже, плакати за померлим. Ще за злодієм, за лихим чоловіком, як помре, можна сплакнути. Бо жаль, що чоловік не зумів порядно прожити. А за трудящою людиною навіщо плакати? Одробив своє, одлюбив, пройшов важкий гостинець, треба й спочити. Так ми з мамою й зробили... Не плакали... Хоч і сумно було. Бо другого такого тата не стрінеш. Добрий тато був...

— А мама? Мама здорова ваша?

— Нема, — просто відповіла Ганнуся. — Померла тиждень тому. Я поховала її на полонині, поряд з неньом. Він так хотів, і вона заповіла. Залишилась я сама-самісінька. Голова сільради казав, аби стала секретарем. Не згодилася...

— Чому?

— Що мені технічна робота. Хочу вчитися на астронома. Люблю всесвіт. Тягне мене, хвилює. Думаю поступити до університету. Маю золоту медаль. Як гадаєте — приймуть?

— Треба здати основний предмет на п'ятірку,— усміхнувся Михайло.— Тоді приймуть без інших екзаменів... Але я можу поговорити...

— Ой що ви,— сплеснула руками Ганнуся, і очі її потемніли.— Хіба ж можна? Що сама досягну — те й буде...

— А якщо я прийматиму іспит? — розвеселився Сагайдак.— Все 'дно п'ятірку поставлю...

— А я до вас не піду,— серйозно сказала дівчина.

— Чому б то?

— Бо ви добрий...

— А хіба доброта — це погано?

— Гарно, але не завжди. Інколи доброта потурає злочинству...

— Може, й так,— зітхнув Сагайдак.— Де ж ви думаєте зупинитися?

— В Києві є в мене знайомство. Десь живе дівчина з села. Працює на будівництві. Знайду. Голові звеліла продати батьківську хату. Гроші пришле — буде на якийсь рік. Влаштуюся, не страшно. Аби вчитися...

— Не хочеться мені втрачати зв'язку з вами,— щиро сказав Михайло.— Ви така славна дівчина. Може, чимось допоможу...

— Ви теж славний,— усміхнулася Ганнуся.— Серцю не закажеш. Є потреба побачити людину — йди, двері відчиняться. Так мене навчав неньо...

— Добре навчав. І недарма,— сказав Сагайдак.— Ну, спіте... Треба спочити. Завтра поговоримо...

— Дякую вам...

Михайло вимкнув світло. Ганнуся пошаруділа в сутінках, шаснула в постіль, завмерла. Дихала тривожно, напружено. Напевне, думала про дивного зустрічного. А може, й ні? Може, є в неї зовсім інші думи, поривання. Може, є в неї коханий хлопець — веселий і сильний легінь з Верховини? А що йому до того? Чому бентежить його доля зустрічної дівчинки? Гарна? Так безліч прекрасних дівчат. Розумна? Можна знайти немало розумних жінок де завгодно. Щось невловиме,

щось незбагненне проникло в серце, захвилювало глибінь, збурило. Навіщо?

Дома ждуть його Ніна, Андрійко. Сім'я. Зручно, приємно, звично. Але чому не хвилюється душа, коли він згадує дружину? Чому?

Що з тобою, Михайле? Чи забув ти, що вже не парубок, не юнак? Чи забув, що недавно минуло тобі сорок п'ять, і розпилив ти сили по манівцях життєвих? Що тобі і їй — юній дівчині? Забудь, викинь з голови, з душі...

Не викидається, дивляться в серце серйозні сірі очі, кличуть кудись в незбагненну далечінь. Може, він лише для того й жив, щоб зустріти її? Може, все заплутане життя тільки й було лабіринтом, який треба подолати для єднання з нею?

Стій, зупинись, Михайле! Ти занадто далеко зайшов. Одна година, і ти вже розпанахав душу навпіл! Не знаєш нічого, не відаєш, не можеш бачити всієї складності того, що діється в серці дівчини. Може, то лише твій романтичний ідеал? Може, то лише твоя туга за нездійсненним коханням, вимріяним в сірій павутині буденщини? Не треба, не треба томління. Спи, спи, спи...

Приходила дрімота, забуття, але і в ній залишалося відчуття чогось невимовно приємного, чарівного, неповторного...

Коли Сагайдак прокинувся, вже було видно. Поїзд ішов по рівнині. Сонце заглядало у вікно, кидало райдугу на синю пластикову стіну. Ганнуся сиділа біля столика, вбрана, зачесана, туга коса лежала на грудях, вона перебирала її рожевими пальцями, читала щось в журналі. Дівчина помітила, що Сагайдак прокинувся, посміхнулася.

— Пізненько встаєте, Михайле Кузьмовичу. А я звикла в горах до світання схоплюватися. Гарно походити до сходу сонця, вмитися росою...

— Міська людина,— винувато сказав Михайло.— Розділена з природою. Ганнусю, вийдіть на хвильку...

— О пробачте, прошу...

Вона вийшла з купе, Сагайдак хутенько вдягнувся. Захопивши електробритву, рушник та мило, рушив до вмивальника. Вибирав на схудлих щоках щетину, приглядався сам до себе, зітхав. Гай-гай, старцюга! В чубі

половина сивини, зморшки повзуть біля очей, біля вуст, очі тьмяніють. Де тобі думати про любов?

А в глибині серця боліло щось невидиме, нило, благало: не треба того, що бажають молоді. Хоч би дивитися в очі ясні, слухати мову щиру, чути теплий подих чистої дівчини. Любов... Він не знав справжньої любові... Без бажання, без жадібних обіймів, без «права» насолоди... Просто — дивитися в очі й мовчати...

Повернувся до купе, сів проти Ганнусі. Провідниця відчинила двері, поцікавилася:

— Чай давати?

— Дайте...

Ганнуся розв'язала авоську, виклала на столик півкоржа, помідори.

— З власного городу. Парнички розвела. Тепер сусідка господарюватиме. Прошу вас...

Сагайдак подякував, узяв помідор, розрізав пополам. Запахло сонцем, городом. Посоливши половинку, з насолодою куснув. Одломив коржа, гризнув.

— М-м-м,— замукав він,— який скарб дає природа. Із землі, води й сонячних променів отаке диво...

— Правда,— радісно згодилася Ганнуся, довірливо дивлячись у щирі очі Сагайдака.— Мій неньо казав, що земля й сонце можуть дати людям все, що потрібно для радості. Бійка, війни та злочинства не від нестатків, а від сліпоти...

Провідниця принесла чай, печиво. Сагайдак поклав у склянку цукру, розмішав.

— Розкажіть мені про свого тата, Ганнусю...

Темні вії дівчини затріпотіли, потім знялися вгору, як пташині крилята, сумовитий блиск в очах пропав, в кутиках повних вуст з'явилася добра усмішка.

— Добре. Оповім. Та мало що можна сказати про нього. А може, так багато, що краще мовчати?

Михайло не відповів. Думав над її фразою. Як глибоко сказано — так багато, що краще тиша, мовчання. Небагатослівні люди землі, уміють вони терпіти, мовчати. І тримати в грозовому спокої своєму нерушиму силу. Силу сіяння і збирання, силу любові й ненависті, неторканої мудрості й співстраждання.

Не діждавшись відповіді, Ганнуся сказала:

— Вам би зустріти його — не пожаліли б. Що моя розповідь... Ну — народився в гуцульській родині, як

всі. В тісній, задимленій хатині. Кажуть, виріс красний легінь. На всю Верховину. Служив у цісарськім війську, був поранений. Потім повернувся домів, посватався до мами, почав газдувати. Та все поривало його, вергало кудись. То на Чорногору, то десь в Румунію на заробітки, то просто в ліс на кілька днів, походити в хащах...

«Нема спокою мені,— все казав він.— Ех, якби Довбуш жив, пішов би до нього». Мама плакала нишком ночами, але мовчала, жаліла його, не хотіла бентежити. Він приходив з мандрівок, брався до господарства, мовчки робив справу. А навесні знову мандрував. Та одного разу десь біля Чорногори він знайшов старого самітника. Той жив у невеликій хатині, сам собі скопав городик, тримав кіз, рубав дрова, топив узимку. З ним подружився неньо. Що вони бесідували, про що гомоніли — не відаю. Але дуже змінився тато відтоді. Вже не бігав по чужих краях, а став пастухом на полонині. Мама вела господарство, а він заробляв гроші, віддавав їй. Став спокійний, просвітлений, повний сили й внутрішнього розуміння. Дивувалися люди, дехто прозивав його мольфаром, відьмаком. Але то байки. Щось оповів йому старий самітник, щось відкрив. Незабаром він помер, а неньо відтоді так і не спускався з полонини. Пас худобу, дивився на сонце, на зорі, співав пісень. Я любила ходити влітку й навесні до тата. Він оповідав мені багато казок, показував квіточки та трави, якими можна лікувати людей. А скільки примовок знав неньо? І мову лісу та гір розумів...

— Хіба дерева мають мову? — озвався Михайло.— То казка...

— Казка,— згодилася Ганнуся, лагідно дивлячись на Михайла.— Але ж казка — то правда?

— Як то?

— А так. Все правда — і казка і реальне. Тільки в реальних творах правда груба, а в казці — ласкава правда, сердечна...

— Нове слово в літературознавстві,— засміявся Сагайдак.— Вам би за такі ідеї намилили шию...

— А це не літературознавство,— зітхнула Ганнуся, схиливши голову на руки.— Це життя. Хіба ви не бачите, як вивчали історію — є два потоки у світі: один видимий, а другий прихований. Видимий — гине, а прихований — вічно живе. Той вічний — є казка. Бачте —

де колишні господарі, царі, де їхні походи, гульбища, розкіш? Нема, вітер розвіяв, час ковтнув. А казка, пісня, примовка живе. Ні, казка — то велика правда. Тато казав мені про те й заповів найпильніше берегти в житті казку. «Де скінчилася між людьми казка, там жди занепаду й погибелі»,— казав тато...

Казка? Справді без неї немислимо жити. Ось він заблукав у реальному житті, бо зійшов з стежечки казки. Нема дива, нема легенди, нема й радощів...

— А ще казав тато,— мовила далі дівчина,— що треба всіх жаліти...

— Всіх? — перепитав Михайло.

— Всіх,— повторила Ганнуся серйозно.— І друзів, і ворогів...

— Християнська доктрина,— сказав Михайло.— Тисячоліттями знедолені підставляли щоки під удари сильних. Але що сталося від того? Покращали тирани? Стали людьми?

— Неньо не так казав,— похитала головою Ганнуся.— Людина мусить захищатися і боронити свою вітчизну. Але ворог нищить тебе з люттю, з гнівом, а ти змагайся з ним, жаліючи його. Тим ти станеш відмінний від нього. Не по люті, не по звірству своєму ти змагаєшся з ворогом, а по необхідності...

— Прекрасна філософія,— згодився Сагайдак.— Я оце їду з Праги, там був філософський симпозіум. Ваш тато вигідно відрізняється порівняно з ученими мислителями деяких країн. Знаєте, що вони кажуть? Що людство породжене випадковістю і неодмінно загине.

— Неправда,— сплеснула руками Ганнуся, і такий милий був цей її безпосередній порив, що в грудях Михайла залоскотало.— Які ж вони недобрі люди — такі філософи! Хай подивляться на матір, коли вона народить дитя. Скільки любові, скількі ніжності? А коли воно починає ходити чи розмовляти? То ж радощі невимовні. А вийдіть під зорі, послухайте музику ночі — де ж тут шукати загибелі? Безмір же над нами? А погрійтеся на сонечку, гляньте, як воно любо напоює всяку бадилиночку, кожне деревце? Яка ж випадковість? Не випадковість, а любов...

«От кого б до серця притиснув Свамі,— подумалося Михайлові.— Які перлини розсіяні по нашій землі. І не треба симпозіумів — істинна мудрість живе у серцях...»

А Ганнуся розповідала про тата, про Карпати, про своє дитинство, і Сагайдакові було любо слухати її нехитру мову, насолоджуватись м'яким, мелодійним голосом і думати, думати до болю в скронях — звідки у нього незрозуміла впевненість, що вони вже зустрічалися, що вони знають одне одного, що ця зустріч — лише одна ланка з неосяжного ланцюга радості й печалі...

Перед Києвом вони прощалися. Сагайдак складав свої речі в чемодан, сумно говорив:

— Ганнусю, невже я вас більше не побачу?

— Як захочете — побачите,— спокійно відповіла дівчина, запинаючись хустинкою.— Коли з друзями не бачитись, кого ж тоді бачити?

— Мені так багато хочеться сказати вам... Тепер я просто не можу... Ганнусю, не подумайте нічого поганого, але я мушу з вами зустрітися завтра...

— Я не можу про вас подумати погано,— мовила Ганнуся.— Ваша душа дивиться з очей. Куди прийти, Михайле Кузьмовичу?

— До святого Володимира. Вам кожен покаже.

— Знайду. А коли?

— Ну о другій, о третій дня. Щоб ви встигли зробити свої справи. А може, вам в чомусь допомогти?

— Не треба,— твердо сказала Ганнуся.— Я сама... Прийду о третій, Михайле Кузьмовичу. До Володимира. Дякую вам за все, за все...

Колеса заляскали, зацокотіли на стрілках, наближався київський вокзал, люди зашуміли, поспішали до дверей. В купе зазирнув академік Береговий, побачив Ганнусю, цмокнув пухкими губами, підморгнув Михайлові.

— Дома нарешті. В гостях добре, а дома краще. Правда, Мишо? А я й не знав, що в твоєму купе така королівна їде! М-да, справжня Марічка з пісні. Якби я був парубком, то...

Що «то», академік не доказав, його штовхнули в спину. Ганнуся мило усміхнулася йому, подала руку Сагайдаку.

— До побачення, Михайле Кузьмовичу...

— До зустрічі, Ганнусю...

Сагайдак телеграми не давав, його ніхто не зустрічав. Він доїхав на таксі до площі Богдана, розплатився

з водієм, піднявся до своєї квартири. Поставив чемодан біля вішалки, постояв на порозі. Поліровані меблі, серванти, порцеляна, блискучий паркет. Вкрадливо цокають великі дзигарі. Чому він прийшов сюди? Це його дім? Хто сказав? Війнуло чужим духом, незатишною привиділась кімната, холодною і неприємною.

Він пройшов до кабінету. Зупинився біля столу. Розкрита папка, на першій сторінці напис: «Походження Всесвіту в світлі релятивізму». Його дисертація. Незабаром захист. Звання доктора, вечірка, висока зарплатня, підвищення по службі. «По службі,— в думці повторив Сагайдак.— Яке слизьке слово». А хто допоможе піднятися в дусі? Де та дисертація?

Випливла в уяві Ганнуся. На серці полегшало. Сірі очі дивилися насторожено й тривожно. Сутінки, неясність, надія. Що це з ним? Чим закінчиться?

Він одійшов від стола, підняв трубку телефону. Викликав обсерваторію. Обізвався Сашко. Привітавшись, він радісно горлав:

— Скучили за вами! Скучили, кажу. Всі питають — коли та коли приїде? Вже й дядько Яків питав. Садівник. То як — договорились до чогось у Празі?

— Потім, Сашко, потім. Слів було багато...

— Великих слів велика сила, як писав Тарас,— кричав Сашко.— А більш нічого?

— Скажу при зустрічі. Передай шефу, що не прийду ще днів три. Дисертацію піджену, справи деякі...

— Єсть, передам. Чекаємо. Новини є цікаві... З Юпітера... Бувайте...

Михайло поклав трубку, ліг на дивані, дивився в стелю. Дивувався сам собі. Байдужими стали йому відкриття, дисертація, робота, ідеї. Ось — ввійшли в душу сірі очі, стоять непорушно, заслонили Всесвіт. Що це? Звідки їхня сила? Не тваринний же інстинкт заграв у нього? Не примітивні почуття? А втім — хто знає? І чому — примітивні? Може, це найголовніше в житті. Може, заради цього існує ціла Світобудова, щоб на її дорогах могли зустрітися розпорошені душі. Недарма ж писав Платон про розділені серця? І Рішідева — з якою любов'ю він оповідав про кохану дружину. А Гаррі?..

Ляснули двері. В коридорі почулися дріботливі кроки. Михайло звівся з дивана. Радісно зойкнула Ніна, кинула на підлогу сумку, метнулася до чоловіка. Повисла

на плечах, припала мокрими губами до його вуст. Одхилилася, сяяла прозорими емалевими очицями, раділа.

— Михасику! Нарешті. Заждалися тебе. Ну як? Ну що?

— Тільки що повернувся...

— Чому не телеграфував? Я б зустріла. Ти їсти хочеш? Зараз розігрію...

— Не дуже,— слабо протестував Михайло.

— Кажи мені,— метушилася дружина на кухні, зав'язуючи фартух на поясі.— Одна секунда. Котлети курячі, картопелька. Свіженькі помідори...

Михайло згадав Ганнусю. Йому стало недобре. Брехня, брехня. Тепер треба уникати дивитися в очі, змовчувати, фальшивити. Як це негарно, як огидно.

— Щось привіз мені? — допитувалася Ніна, перевертаючи котлети на сковороді.— Там же, мабуть, багато цікавих речей?..

— Я не ходив по магазинах,— знизав плечима Михайло.— Сувеніри з чеського скла. Для Андрійка...

— Того добра й у нас можна знайти,— невдоволено надула губи Ніна.— Ти б щось з жіночого туалету. Чехи вміють робити...

— Вибач,— сухувато сказав Михайло.— Не подумав...

— Ти ніколи про мене не думаєш. Ну, ну, не дмися. Забудемо. Сама собі куплю. Ось, будь ласка, сідай до столу. Випий вина. «Закарпатська троянда». Прекрасний букет...

Знову в уяві Михайла випливло обличчя Ганнусі. «Закарпатська троянда». Справді, квітка. Як разюче вона провела водорозділ між фальшивим і справжнім. Тепер вже неможливо жити по-старому. Неможливо грати і прикидатись.

Він недбало копирсався виделкою в котлеті, а Ніна сиділа навпроти, невгамовно говорила:

— Ти дуже змінився. Ніби схуд. І якийсь похмурий...

— Голова болить...

— Від зміни місця. Це буває. Не забувай, що через два тижні твоя дисертація. Треба класно підготуватися. Я вже організовую вечерю...

— Яку вечерю? — здивувався Сагайдак.

— А після захисту. Запросиш душ сто. Бенкет на весь Київ.

— Ще невідомо, чи схвалять...

— Не турбуйся. То — моя справа. Все буде гладко. Зате потім — я з тебе не злізу. Наступного року у нас має бути машина і дача...

— Ну знаєш... ти мені голову прогризла з тією машиною...

— Нічого, нічого, ціла твоя голова. А у нашому інституті велике відкриття...

— Що там за відкриття?

— Дивні біологічні структури під мікроскопом. Ти розумієш — вода, певні розчини, слабкий електричний струм. Виникають структури, схожі на протистів, діляться, поглинають один одного. Схоже, що підходимо до утворення штучного життя...

— Ну й що?

— Як то — ну й що? — вражено перепитала Ніна.— Що це з тобою? Тут таке епохальне відкриття...

— Багато їх було, «епохальних»,— байдуже сказав Михайло, випиваючи компот.— А який толк?

— А якого толку треба? — розсердилася жінка.— Можна буде ліпити біологічні кібернетичні системи. Так говорить керівник роботи професор Авдюшко. Може, тут ниточка до безсмертя...

— Безсмертя,— покрутив головою Михайло.— Наче папуги, повторюємо ці слова, не задумуємось, що за ним. Безсмертя чого? Уяви собі, що ти безконечно крутишся на кухні, вариш борщ, бігаєш в інститут, мрієш про машину, а як придбаєш — тоді про щось інше! Це ж збожеволіти можна, захочеться померти!

— Не збагну, яка муха тебе вкусила,— образилася Ніна, забираючи миски зі столу.— Вже й безсмертя тебе не влаштовує. Чого ж тоді ти бажаєш?

— Тиші,— сказав Михайло сумно.— Тиші й мовчання. Знаєш, інколи тиша мудріша від базікання. Ми втомилися від слів. Я їх чув у Празі досить. І вдома — теж...

— Тоді давай посідаємо поряд, дивитимемось одне одному в очі, мовчатимемо. Страшенно цікаво...

— Якби-то можна було. То — велике уміння. Не кожному дано...

— Краще б ти не їздив на симпозіум. А то наслухався всяких філософій! Поїдемо на Дніпро, покупаємось?

— Щось неохота...

В кімнату влетів Андрійко, побачив батька, радісно загоготів, обняв Михайла за шию. У Сагайдака біля серця затепліло, він поцілував сина в щоку, притиснув худе жилаве тіло до грудей. Ось та ниточка, що зв'язує його з сім'єю! Чи міцна вона? Чи витримає?

Він погладив синову вихрясту голову, відсторонився.

— Звідки влетів, як ошпарений?

— З пляжу, татку! Біжу на футбол. Людей — море!

— Психоз,— зітхнув Михайло.— Що там цікавого?

— Ти не розумієш, татку! — авторитетно сказав син.— Мамо, дай якийсь бутерброд, їсти хочу! Дякую. Там, на стадіоні,— поле бою! Дві системи. Фізичний аспект, психічний, емоційний...

— Хм. А по-моєму — тваринні інстинкти тішите. Замість гладіаторів — футбол. Кориду дозволять — бикам станете аплодувати!

— Ні, Михасику,— заперечила Ніна.— Ми в інституті фізіології вивчаємо футбол як клапан для випускання зайвої психічної енергії в час дозвілля...

— Так? — підвів брови Михайло.— Це цікаво. Це ти недурне слово сказала. Клапан. А що — схоже. Хто придумав?

— Молодий працівник. Аспірант. Готує дисертацію на таку тему...

— Не бачити йому кандидата,— усміхнувся Сагайдак.— Небажані висновки випливуть з такої теми...

— Ну, татку, адью! — сказав Андрійко, давлячись бутербродом.— Поспішаю...

— Чого ж ти мене нічого не запитаєш?

— А що ти скажеш? Я все знаю! Філософи? Не люблю! Транзистора привіз?

— Ні. Навіщо він тобі? Маєш же.

— Японського хочеться. В Празі не бачив?

— Не бачив. Не цікавився.

— А чим же ти цікавився? Бувай! А то запізнюсь...

Син вискочив у двері, загрюкав по сходах. Затихло. Михайло покрутив головою, хмикнув. Лобуряка росте. Як бадилина — без догляду, без програми. Еклектичний світогляд, хаос в голові. Головне — транзистор, футбол,

анархічне мислення, заперечення авторитету. Філософія для нього «зола», як він любить висловлюватися. А сам, як і його задерикуваті товариші, в полоні найгіршої, вулично-міщанської філософії: «Один раз живемо». Невже не переросте цього жахливого впливу, невже віддалиться, стане чужим? Очі, обличчя, тіло — рідні, теплі, бажані. А душа — в сутінках, дихає холодком, чужеіє. А може, гра? Гра в самотність, незалежність? Якби-то!

Непомітно спадав над Києвом вечір, спалахували на вулицях ліхтарі, неонові реклами. Михайло помився під душем, переодягнувся, ліг в кабінеті на дивані.

Ніна з'явилася на порозі спальні в розкішному пеньюарі, ніжно покликала:

— Йди до мене, Михасику...

— Голова болить, Ніночко. Хочу спати. Я не виспався...

Він одвернувся до стіни. Ніна кішечкою підступила ближче, вражено зазирнула в його обличчя. Гарячі перса лоскотали спину, дратували Михайла.

— Як? В перший вечір... і ти не хочеш зі мною?..

— Нездоровиться... пробач... може, грип?..

— Я тебе вилікую... посунься...

Вона ковзнула ласкою під ковдру, обняла чоловіка. В ньому прокинувся звір, заворушився, випустив кігті. Слабенький голос застороги дзвенів, ніби комар, але він був нечутний в громі й бурі предковічного почуття. Вічна жадоба і вічне невдоволення. Як це смішно, нарешті!

Пролетіла, зійшла хвиля. Стало незручно, соромно перед самим собою. Що з ним? Раніше такого не було. Адже дружина, чверть століття незабаром, як живуть разом...

Ніна муркотіла, мліла від задоволення, цілувала його в щоки, в груди. А він огидливо завмирав від тих доторків, і йому здавалося, що то хтось з кожним поцілунком ставить на його тілі, на серці, на душі мокру, слизьку печатку, яку треба було одмивати...

Нарешті вона пішла. Було сумно, безвихідно. Ніна теж не винна. Чому в нього виникає до неї неприязне почуття? За віщо? Яка є, така є. Бачили очі, що купували... Довгий час мирився, подобалося. А тепер? Зустрілася молода, чиста. Скажуть — розпутник. Хто загляне в душу? Хто проаналізує? Та й сам себе хіба він проаналізував? Відчував єдине: без Ганнусі не жити.

А як бути з нею? Вік розділяє їх. І становище. Вона розквітає, він зів'яв. Що дасть їй — безпосередній і юній? Свій трагізм, свої пошуки? Кинути в її впевнену душу зневіру, сумніви, тривогу? Загадка, безвихідь...

Знав напевне лише одне: мусить побачити її, почути чаруючий голос, пройтися поруч з нею. І більше нічого не треба. Хай вирішить доля. Хай вирішить...

Вранці Михайло старанно голився, довго вибирав біля гардероба сорочку. Дружина помітила те, здивувалася. Поспішаючи, похапцем кинула:

— Що це з тобою? Ніби до нареченої збираєшся?

Михайло щось муркнув, сердито схопив якусь картату сорочку з коротким рукавом, застібаючи гудзики, косо глянув на Ніну, пробурмотів:

— Все тобі щось ввижається...

— Чого там,— сказала жартівливо вона.— Одразу видно — сподобатися хочеш. Нічого не вийде, такого тюхтія дівчата не люблять. Сучасні крал і шукають бойових хлоп'ят. А ти — гімназист! На роботу йдеш сьогодні?

— Ні. Попрацюю над дисертацією...

— Чудово. Я дуже хвилююсь за тебе. Правда, грунт підготовлений, але знаєш — треба з блиском прочитати. Ефектно! Ну бувай!

Вона цмокнула чоловіка в щоку, вийшла. Михайло стояв біля дзеркала, боявся глянути сам собі в очі. Збрехав. Вже треба брехати. Як же так? Святе, чисте почуття, а треба приховувати, затаювати. Інші можуть, вважають це навіть необхідним, природним. Живуть подвійним життям. Він не зможе. Бо совість спалить, заклює. Краще буря, сварка, конфлікт, аби не брехня...

Він вийшов на вулицю. Опинився в людському потоці. Відчув себе, ніби листочок у вихорі. Треба подолати невмолимий потік, знайти серед хаосу інший листочок. Які сили, яка глибока чи випадкова закономірність кинула їх назустріч одне одному? Де причинність? Чи є вона? Не може не бути, бо тоді не існувало б нічого в безмірі — ні сонця, ні любові, ні совісті, ні самозречення. Найкращі людські почуття, найчудовіші творіння розуму й серця не можуть бути наслідком випадку...

Михайло спустився на фунікульорі вниз, погуляв біля річкового вокзалу, пообідав у буфеті. Потім пройшовся по набережній і вузькими покрученими алеями піднявся до пам'ятника Володимиру. Здалека побачив

тендітну постать Ганнусі. Вона стояла над кручею, спершись на парапет, роздивлялася постамент пам'ятника. В грудях Михайла ворухнулась незрима рука, здавила серце. Не знати звідки — легенько прокотилася хвиля туги. Дівчина побачила Сагайдака, ступила кілька кроків назустріч. Простягла руку, вітаючись.

— А ви мені снилися цеї ночі,— сказала просто й серйозно.

— Як? — тихо запитав він, затримуючи її гарячу руку в своїй. Потім випустив, і вони пішли понад огорожею вниз.

— Ніби я з дівчатами над Черемошем. Вечір на Івана Купала. Зоряно. А ми пускаємо вінки на воду. Знаєте — є такий звичай? Гадають на суджених. Інші вінки пристають до берега, а мій — пливе й пливе. Я за ним, я за ним, а він все далі, далі. Вже й сіл не видно, нема людей, а я все біжу. Урвища, скелі, моторошно — а вінок все пливе. І ріка невесела, каламутна, і ліс якийсь дикий. Мені страшно, і нікого попросити, щоб допоміг спіймати вінок...

— А я? Ви ж казали, що я снився?

— Потім, пізніше. В цьому сні вас не було. Потім щезла тота ріка, вінок. Далі забула, як то було — та опинилася я з вами поряд біля вогнища. Ніби теж на Івана Купала. Треба стрибнути через вогнище. Я розігналась, стрибнула. Обпекло мене, але перестрибнула. Дивлюся — а вже з цього боку вогнища темно, немає людей, безодня поза мною. А ви ще там. Я чекаю, а ви не стрибаєте. Пробуєте розігнатися, а вогонь піднявся високо, так і скаче полум'я, жбухає аж до неба. Не дає стрибнути. Ви щось кричите, вуста ворушаться, а я не чую. Хочу обійти вогнище — не можу. Ноги не слухаються, тіло мовби не моє. Стало страшно, холод покотив за спиною, я прокинулася...

Михайло промовчав. Моторошним здався йому той сон. Дівчина теж не обзивалася. Дивилася на краєвид, на людей, на дерева зосереджено, замислено.

Вони підійшли до павільйону з написом «Морозиво». Він кивнув:

— Зайдемо?

Дівчина усміхнулася, по-дитячому радо згодилася:

— Охоче. Я дуже люблю, а в селі ніколи його не буває...

Вони сіли за столик, поряд була зелена стіна живоплоту з дикого винограду. Десь грала бравурна музика. Сусіди поглядали на них, почулися слова:

— Гарна в нього донька. Схожа на батька...

Михайло відчув, як гаряча хвиля заливає обличчя. Донька. Що ж — мимохіть його поставили на місце. Треба знати співмірність. А дівчина дивилася йому в очі задумливо, ніби хотіла проникнути в потаємну глибінь душі. Повні вуста-пелюстки заворушилися, вона запитала:

— Правда — цікаво?

— Що? — не зрозумів він.

— Кажуть, що ми схожі. А насправді — ні.

— Ні,— згодився він.— Зовнішньо — ні.

— Може, внутрішньо,— сказала вона.

Михайло промовчав.

Підійшла офіціантка, прийняла замовлення. Принесла морозиво. Ганнуся їла малесенькими ковтками, смакувала, заплющувала очі.

— Ви влаштувалися? — запитав він.

— Так. Знайшла подругу. На Куренівці. Я теж поки що матиму ліжко. Тихо, одна бабуся. Я лишила там речі. Днями здаватиму документи в університет...

— Київ подобається?

— Угу. Дуже файне місто. Веселе й сердечне. А все ж Карпати кращі...

— Чому?

— Там щиріше. В місті сумно, самотньо.

— Серед мільйонів людей?

— Так. Не підійдеш до людини, не порозмовляєш з нею. Хіба що адресу розпитаєш. А по серцю — ні.

— А в горах?

— В горах кожен — твій співбесідник. Зупиниться, оповість про себе, тебе розпитає. І не лише людина — кожна бадилина, кожна квітка — твоя рідня...

Михайло слухав її милий голос, радів. Говори, говори. Дивне створіння, де ти виникло, звідки з'явилося? Може, ти мавка гірська чи донька пісень верховинських, народжена звуками флояри й трембіти, чистотою роси світанкової та запахом смереки? Говори, говори...

— Правда, я дивна?

— Як дивна, Ганнусю?

— Ну... смішна. Несучасна...

— Не знаю. Ти завжди будеш... сучасна... У всі віки...

— Не розумію...

— Ти природна, не штучна. І сто років тому була б така, і тисячу...

— Може,— згодилася вона.— Я не люблю скороминущу моду, яка так люба дівчатам. Мене то дивує. Навіщо їм парфуми, коли мають чисту шкіру, ясні очі, своє волосся, яке парфумами так швидко псується?.. А на мене вони дивляться, мов на дикунку...

— О ні,— сказав гаряче Михайло.— Це неправда. Не знаю, як дівчата, жінки, а чоловіки... навпаки...

Він поглянув на її стан. Вже знайома вишита сорочка з грубуватого полотна так вигідно вирізнялася поряд з холодними нейлонами сусідніх дівчат, які скептично поглядали на Ганнусю. Чорна спідничка з скупим візерунком гармонійно доповнювала туалет, даючи дівчині особливу принадність. На худорлявих бронзових ногах синіли простенькі босоніжки. Ганнуся помітила ледь вловимий погляд Михайла, підібгала ноги під стілець, засміялася. Він теж усміхнувся. Вони зрозуміли одне одного без слів.

— Ходімо,— сказала вона, встаючи.

— Що вам показати? — запитав він.— Музеї? Храми?

— Краще до Дніпра,— похитала вона головою.— Музеї можна відвідувати взимку. Найкращий музей — природа...

«Гарно сказала»,— подумав Михайло. Взяв її за руку, повів до спуску на Поділ.

«А що, як побачить хтось із знайомих?» — майнуло в свідомості Сагайдака. А, нехай. Яке це має значення? Тепер уже все байдуже, окрім того, як йому бути з нею. Від нього не залежить нічого. Що вона скаже — те й буде. Вона вирішить правильно, по серцю. Хай буде так. Аби тільки не фальшиво сказати, не злякати, не відштовхнути. І не приховати нічого...

— Поїдемо до гирла Десни,— мовив Михайло.— Там менше людей, гарні пляжі...

— Чудесно,— радісно заплескала вона в долоні.— Я ж іще ніколи не купалася в Дніпрі! Оце вперше. А я так мріяла. Навіть купальник придбала,— наївно додала дівчина.

Вони купили квитки на невеликий теплохід, чверть години погуляли біля вокзалу, попили газовану воду з автомата. Нарешті пролунав сигнал посадки. Незабаром вони вже милувалися краєвидами Лівобережжя. За годину теплохід доправив їх до гирла, там вони зійшли, рушили понад берегом. Зупинилися у безлюдному місці, на піщаному п'ятаку серед густої лози. Перед ними струмилася прозоро-жовта вода, в небі жалібно кричали чайки.

Ганнуся хутенько скинула спідничку, сорочку, залишилася в голубенькому ситцевому купальничку. Щасливо сказала:

— Чарівно. Наче сон...

Вона, стрибаючи на одній нозі, заплескала в долоні.

— Я ніколи не знала, що тут так добре!

— Краще, ніж у Карпатах? — усміхнувся Михайло.

— То різне,— серйозно відповіла дівчина.— Сидітиму тут — снитиму Карпатами. Опинюся на полонині, мріятиму про Дніпро...

Вона вбрела у воду, по-дівчачому невміло заборсалась серед хвиль, зняла фонтан бризок, щасливо сміялася. Михайло роздягнувся, стояв біля лози, милувався нею. Звідки рідне почуття? Чому вона така близька. Ніби справді дочка. Хочеться оберегти її, допомогти, йти поряд, заслонити від небезпеки...

— Йдіть купатися,— кричала вона.

— Хочу напитися сонця...

Вона лягла горілиць на плин, завмерла, похитуючись на хвилях. Видно було заплющені очі, маленькі перса, біляві коси. Час зупинився чи зник. Не треба його, отак би вічно — піщаний п'ятачок поміж лозами, прозоро-жовтий плин і чайки в небі. І в о н а під сонцем на хвилях...

Ганнуся перевернулася, пропливла трохи до берега, повільно вийшла на пісок, витискала воду з коси. Світло-бронзове тіло блищало, високо здіймалися груди. Михайло чудно дивився на неї, ступив назустріч. Вона мовчала, губи в неї дрижали. Він поцілував її. Ганнуся поклала мокру голову йому на груди, заплющила очі, усміхалася.

— Гарно,— прошепотіла вона.

— Я збожеволів,— сумно сказав Михайло.

— Ти любиш мене,— одказала вона ледве чутно.

— Я старий. Я одружений...
— Що мені до того. Ти мій...
— Ти будеш моєю?
— Я вже твоя. Одразу, як стріла...
— Ми одружимось?
— Ми вже одружились. Давно...
— Як? Що ти сказала?
— Не знаю... Не знаю... Мені нічого не треба... Я вже ніколи не забуду тебе... Я ждала такого легіня...

Михайло задихнувся від туги й радощів. Чому, чому не сталося цього двадцять років тому? Чому така несправедливість долі? Що він дасть, чим відплатить щирості невимовній, дарунку безцінному?

— Я теж чекав тебе. Мені було сумно й тоскно, Ганнусю. І нині — радість і сум. Чому — не збагну. Може, тому, що ти така молода...
— Кохання не знає віку,— прошепотіла Ганнуся.— Квітка юна, тільки що розпукнулася, а сонцю мільярди літ. А вони любляться. Що таке вік, Михайле?
— Я розійдуся. Ми будемо навіки з тобою...
— Не знаю... Не знаю,— печально мовила вона.
— Чому? Що з тобою? В тебе руки холодні...
— Згадався сон. Вогнище... і ти не можеш перескочити його...
— Сон — мара,— палко сказав Михайло.— Треба жити понад привидами, слухати голос життя... Чуєш, Ганнусю?
— Чую, коханий. Мовчи. Я хочу тихо постояти з тобою. Тихо...

СЛОВО ЧЕТВЕРТЕ · МАРА

Нащо мені сонце, коли воно змело твої зоряні знаки?..

Східна мудрість

Михайло встав раненько. День народжувався ясний, тихий. Вулиці зітхали віддаленим гуком одиноких машин, шелестом кроків. Сагайдак хутенько вмився, сів до столу, переглядав дисертацію, мугикаючи веселу пісню.

Заглянула Ніна. Здивувалася.

— Ти ніколи так рано не вставав. Що це з тобою?

— Хочу попрацювати. Сама знаєш — чотири дні лишилося.

— О, тоді добре. А я думаю — чого це ти такий веселий? Наче закоханий...

— В дисертацію,— невміло пожартував Михайло.— А чому ти прокинулась? Я розбудив?

— Ні. Їду в інститут.

— Що сталося?

— Експеримент. Зараз заїде за мною Лігосов...

— Що за експеримент? Епохальний? — іронічно поцікавився Михайло.

— Може, й епохальний,— пробурмотіла Ніна, обнімаючи чоловіка. На нього війнуло терпкими парфумами, розімліле тіло дружини було неприємне. Він відсторонився.

— А яка тема?

— Фізіологічна основа етики.

— Ого! Може, й любов кібернетизуєте?

— Ти ніби не сучасний учений,— стенула плечима Ніна.— Все підлягає кібернетиці. Хіба любов поза законами світу?

— Вона сама закон.

— Ну це вже щось євангельське...

— Дивно,— сказав Михайло.— Дуже дивно. Як тебе Лігосов перекував на свій лад?

— А хіба я була іншою?

— Була. Пам'ятаєш — виспівувала: «Любов — і більше нічого не треба».

— Ха-ха, згадав. Усі дівчата божевільні, коли закохуються. Та ще навесні. Грає природа, збуджує відповідні органи...

— Ніночко!..

— Що, любий? Ах, ти шокований. Ну, не буду, не буду. Ти ж у мене зорегляд, ти далекий від фізіології. Хоча, коли доходить діло... Мовчу, мовчу... Дзвінок. Здається, він...

Ніночка вийшла в коридор. Почулася приглушена розмова. В кабінет зазирнув Лігосов — керівник відділу біокібернетики Інституту фізіології. Обличчя в нього схоже на сокиру — гостре, сухе. Очі, мов швайки, біля тонких губ — насмішкуваті зморшки. Він кивнув Михайлові.

— Здоров, зоряний анахорете! Давно тебе не бачив. Скоро захист?

— За чотири дні.

— Прийду. Цікаво, якого туману ти напустиш!..

— Не більше, ніж ти. Ніночка сказала про ваші фокуси-покуси...

— Не фокуси,— засміявся Лігосов, потираючи сухі долоні, наче від холоду.— У нас — гола практика. А в тебе — пуф! — вигадки, еклектика!

— Ти правду сказав,— пожартував Михайло,— у вас — гола практика. Гола — ясно? А треба одягти її. В одежу глузду...

— От-от,— підхопив Лігосов,— це ми якраз і робитимемо!

— Чую-чую,— озвалася Ніна, з'являючись на порозі кабінету.— Вже завелися. Прошу до столу, поснідаєте. Потім — поїдемо.

— Рано,— сказав Лігосов.— Ще люди сплять, а ми кендюхи набиватимемо...

— Вино, кава,— сказала Ніна.

— Вино — можна,— усміхнувся Лігосов.— Це — завжди. Хоч вночі. Гарне вино — радість життя. І ще — мудра жінка.

— А яка вона — мудра? — перепитав Михайло, встаючи з крісла.

— Хоч би така, як твоя Ніна...

— Комплімент? — заясніла Ніна.— Прошу за мною...

— Ви ж знаєте, Ніночко, я компліментів не говорю. Це непристойно.

Перейшли до вітальні. На столі кілька пляшок вина, кофейний сервіз, фрукти. Лігосов потер долоні, понюхав цитрину.

— Чудово. Хоч ми і кібери Природи, а все-таки чудово.

— Що чудово? — запитав Михайло, розливаючи вино.

— Жити,— відповів Лігосов, піднімаючи келих. Промінь сонця пронизав фіранку, заграв у вині.— Глянь, якась банальна рідина, а чудо. Веселить серце, зігріває душу.

— Бач — серце, душа,— під'юджив Михайло, відпиваючи маленькі ковтки вина.— Ти ж кібернетик, а вживаєш метафізичні поняття...

— Нема таких понять,— сказав Лігосов.— Є чиста фізика, кібернетика. Серце — генератор енергії, насос, біохімічний трансмутатор...

— О, все-таки розширили функції серця,— єхидно озвався Михайло.— А то раніше — лише насос...

— А душа,— не звертаючи уваги на іронію господаря, вів далі Лігосов,— то є сфокусований рефлекс нашого організму...

— Не розумію...

— Чому ж? Будь-яка одрегульована машина працює весело. Так і ми. Відчуття душі — це відчуття єдиного комплексу всіх частин системи.

— Кошмар...

— Та ні,— сміявся Лігосов, наливаючи ще один келих.— То ти просто не звик до конкретного мислення. Астрономи взагалі схильні до містики. А ми — люди факту. Факт — наш бог.

— Знову бог. А всякий бог — ідол.

— Що ж — краще бог, якого можна помацати,— запевнив Лігосов.— Бог, який не маніфестує себе,— nihil, вигадка.

— А бог факту, який виявляє себе,— мара. Очевидність завжди обманює нас.

— Знаю. Але все-таки менше, ніж абстракція. В по-

вітряних замках неможливо жити. Ми віддаємо перевагу реальному будинку, хоч би й найбіднішому. От тобі й очевидність.

— Я кажу не про таку очевидність, а про філософську...

— Заплутався, брате! З тебе філософ поганий. Ти в кібернетиці ні бум-бум, краще слухай і мовчи. Мотай на вус...

— Так гидко слухати. Брешете ви все. Моделюєте мислення, почуття, хочете до інтуїції добратися. Любов запрограмувати...

— А чому б і ні? — здивувався Лігосов.— Ніночко, можна кави? Та міцнішої!

— Одну хвилину.

Ніна побігла до кухні. Лігосов узяв кілька скибочок цитрини, посипав їх цукром, з насолодою почав жувати.

— Ти, Мишко,— плямкаючи, говорив він,— ігноруєш найголовнішу закономірність світобудови...

— Яку ж це?

— Всеохоплюючу програму природи. Все запрограмовано — від атома до... ну до ангелів, якщо вони є. Ми як піддослідні кролики в лабораторії природи. Все, що не дієш,— ти дієш не своєю волею. У нас нема свободи. Злочин, добро — все це фікції...

— Ну знаєш,— обурився Михайло.— Тоді злочинець не відповідальний...

— А він і не відповідальний,— спокійно сказав Лігосов.— Перед ким йому відповідати? Бога нема, душі нема. Перед природою? Так вона байдужа й холодна. Вона машина. Меле, крутиться, січе голови, якщо вони попадають під трибки, або підносить вгору, якщо щасливець осідлає висхідні щаблі. Ми судимо злочинця не тому, що він грішний, чи що, а тому, що більшості його дія заважає. Добро, злочин — все це фікції, символи діалектичної природи...

— Ти страшна людина,— сказав Михайло, з цікавістю дивлячись на пергаментне обличчя Лігосова.— Як ти можеш жити з таким світоглядом?

— А чому б і не жити,— знизав плечима той.— Я позбавлений ілюзій. Одні вигадують бога. Інші — прекраснодушні ідеї. І ті й ті — брехуни. Закон світу — вічна боротьба. Жорстока, невблаганна. Любов і краса — лише клоунські маски злоби й потворності.

— Ти цинік, — сказав Михайло. — Ти наче пеклом породжений...

Лігосов зареготався. Ніна принесла каву, він взяв склянку, одпив, вдячно кивнув.

— Ніночко, ви чуєте, що Мишко меле? Він уже замість наукових аргументів вживає терміни з церковної метафізики! Я — породжений пеклом!

— Михасику! — докірливо сказала Ніна.

— А чого з ним церемонитись? — вже дратуючись, одказав Сагайдак.— Так же можна дійти до заперечення найсвятішого. Є абсолютне добро, є любов. Не маски жорстокої природи, а її сокровенна суть. Ти мовиш неправду. Квітка — добро. Сонячний промінь — добро. Прекрасна картина, яка захоплює глядачів,— добро...

— Сліпець,— зітхнув Лігосов.— Ягня поїдає квіти. Вовк поглинає ягня. Або людина. Сонячні промені вплітаються через фотосинтез в рослинах, через асиміляцію в тваринах, в тіло людей. І кати, й жертви породжені променями сонця. У зло вплетені, висловлюючись поетично, золоті ниті сонця. А ще точніше — нема ні зла, ні добра. Є лише машина світу — а в ній маріонетки, які грають спектакль, умовившись називати те або інше — злом чи добром...

— А совість?

— Що совість?

— Чому нам радісно, коли ми дієм добро, і негарно, коли чинимо зло?

— А Гітлер?

— Що?

— Ага,— злорадно мовив Лігосов,— ти не розумієш! Есесівці теж відчували совість? Коли палили в печах мільйони жертв? Їх мучила совість чи ні, я тебе запитую? Навпаки, вони раділи, катуючи людей. Чим поясниш?

— То не люди. То виродки. То — оболонки, справді кібернетичні машини...

— Тоді що — душа?

— Так. У них не було душі. Вони втратили її...

— Що ж це таке — душа? Що ж це таке — невловиме?

— По-моєму,— спокійно відповів Михайло,— це нагромаджена тисячоліттями в процесі суспільного життя найкраща суть людей. Вона передається через рід, через

нації, через мистецтво. Хтось нагромаджує її, передає естафету далі й далі, а хтось — відкидає. А оскільки в природі вакууму нема, то відсутність добра заповнюється його протилежністю. Отже, душа — це запас добра. Бездушна людина — це кібер без запасу добра. Хто має в собі той чудесний запас — той відчуває радість при добрій дії, той може любити, співстраждати, шукати щастя...

— Прийди до мене,— скептично сказав Лігосов.— я покажу тобі своїх пацюків. Вони знемагають од радості й щастя, натискуючи кнопку.

— Яку кнопку? — здивувався Михайло.

— Кнопку добра,— злорадно пожартував Лігосов.— Ми з Ніночкою якраз моделюємо всі твої метафізичні почуття. Знаходимо в пацючому мозку локалізовані центри насолоди, радості, вживляємо електроди. Пацюк замикає контакт, відчуває радість. І ти його вже не одірвеш від тієї кнопки. Він не буде їсти, пити, він вмре біля кнопки, натискаючи її. Своєрідний релігійний фанатик. Отак-то, друже. Світ — це гігантська лабораторія для пацючої радості. Або печалі. Одні шукають кнопку, інші знайшли, насолоджуються, відпихають інших. Оце й уся філософія!..

— Іди ти к...— Михайло почервонів од гніву.— Якби це не при Ніні, я б тобі в морду дав. Ваш інститут треба висадити в повітря!

— За віщо? — невинно запитав Лігосов.— За правду? За те, що ми звільняємо людей від павутини фальші? Гай-гай, Мишку, ти безнадійно хворий. Я тебе днями поведу в анатомічний театр, там у мене є чудові експонати, я тебе вилікую. Ніночко, пора. Дякую за вино. Чудовий напій. Мишку, гуд бай!

— Дивися ж, готуйся,— схилившись над Михайлом, проспівала Ніна.— А я все, що слід, зроблю. До побачення...

Лігосов і Ніна вийшли. Михайло сидів за столом сам, понурий, засмучений. Здавалося, ніби його обплювали, обгидили чимось липким, смердючим. Боже мій, куди вони ведуть науку? Який апофеоз готують людям? Прекрасні досягнення людського генія — для ненависницької, холодної теорії. А втім — чому він турбується? То лише хитання маятника. Не всі ж кібернетики такі, як Лігосов...

Ганнусю, ластівко моя! Ти своїм поглядом, щирою мовою руйнуєш отакий потворний світогляд. Непотрібно слів, мудрувань, ерудиції. Ласка очей, мовчазне розуміння, і навіщо докази, навіщо формули й авторитети?..

Робота не клеїлась. Михайло облишив рукопис дисертації, вийшов на вулицю. Незабаром побачення. Досить тривоги та роздумів, треба вирішувати. Сказати Ніні, вона збагне. А ні — хай як хоче. Він не бажає жити двоїстим життям. Пацюча радість? Ні, це не для нього. Він бажає повноти людської любові. Або горя — але горя людського. Він не буде натискувати кнопку, щоб здобути солодке облудне відчуття. Хай вони самі заглиблюються у світ химер, хай вірять потворним теоріям, хай мурують незриму в'язницю для свого духа. Він воліє вмерти на свободі. З нею і на життя, і на загин. Не страшно. Бо без неї — навіщо щось діяти? Коли, може, все життя пройдено заради зустрічі?..

Ганнусі біля пам'ятника Володимирові не було. Михайло здивувався. Вона обіцяла, що буде о дванадцятій. Вже п'ять хвилин на першу. Може, затрималася? Трамвай з Куренівки йде довго, не розрахувала.

Він походив навколо пам'ятника, підібрав кілька колючих їжачків — падалок з каштанів. Змайстрував іграшкового дракона з трьома ногами. Усміхнувся. Можна подарувати Ганнусі — вона зрадіє. Любить такі дрібнички, захоплюється ними щиро.

Минуло ще десять хвилин. Михайло занепокоївся, поглянув на годинник, прислухався. Ні, не зупинився. Отже, вона запізнюється. Якийсь високий тонкий юнак з прищуватим обличчям нахабно підморгнув, недбало сказав:

— Тут не часы виноваты. Дело сложнее.

Михайло глипнув на нього гнівно, юнак загиготів дурним голосом, одійшов.

Минуло ще кілька хвилин. Її не було.

Михайло пробіг понад металевою загорожею. Може, забула, де домовлялися? Так ні, сказано ж — на тому самому місці. Може, час переплутала? Може, не дванадцята, а перша? Або друга? Ні, здається — дванадцята...

Він дочекався першої години. Другої.

Знав, що вона вже не прийде. Проте ждав. Тупо дивився на дніпровський плин, на людський мурашник

на пляжі, безліч разів перечитував написи на п'єдесталі пам'ятника.

Нема. Ніби й не було. Що сталося? Може, захворіла? А він навіть прізвища її не знає, не запитав, де зупинилася. Як знайти, як запитати? Ходити попід будівлею університету, чекати, доки стрінеться? Хто зна, коли вона там буде. А може, передумала? Та й поїхала додому?

Чи можливе таке? Вона може так вчинити — щось не сподобалося, спалахнула туга за горами, не втрималася... А втім — дурниці. Могла б попрощатися з ним. Адже домовилися. Вона не істеричка. Серйозна дівчина. Хіба, може, інше... Подумала про його сім'ю... Про неминучий клопіт... Про людський поговір... Пожаліла його... Вона чиста, чесна — вирішила одрізати зненацька, щоб не боліло, щоб не мучитись... Мабуть, що так...

Він дочекався до п'ятої години. Поволеньки пішов геть. Зустрівся хтось знайомий, привітався, заклопотано глянув йому в обличчя:

— Що це з вами, Михайле Кузьмовичу? Чи не захворіли? Мов з хреста зняті...

Він щось буркнув, не розпізнавши, хто його питає, про що. Йшов тротуаром безтямно, бездумно, розглядаючи каштанового дракончика. Постояв біля будинку міліції, подумав. Може, запитати? Не дай бог, сталося нещастя — тоді лише вони скажуть...

Михайло несміливо ввійшов до вітальні. Його зустрів черговий управління — чемний, підтягнутий.

— Чого бажаєте?

— Дівчина зникла,— хвилюючись, сказав Сагайдак.

— Яка дівчина? — усміхнувся черговий.— Прошу сідати. Та ви не хвилюйтесь. Знайома? Наречена? Сестра?

— Знайома. І навіть більше. Домовлялися зустрітися... не прийшла...

Черговий весело засміявся, присунув до себе аркушик паперу, вийняв кулькову ручку з кітеля.

— Це ще не біда, друже. Не прийшла сьогодні — завтра прийде. Мало що може трапитися...

— Вона не тутешня. З Карпат,— сказав Михайло.

— Он як,— серйозно мовив черговий.— Тоді справді... А чому ви не одвідаєте її, де вона зупинилася?

— Не знаю, не запитав. Сам себе картаю...

— Абітурієнтка, чи що?

— Так. В університет поступає. Чудова дівчина. Майбутній астроном. Я Сагайдак. Може, чули?

— Читав,— зрадів черговий.— Дуже радий познайомитися. Люблю космонавтику, астрономію. Я вам допоможу. Як її прізвище?

— Не знаю,— розгублено розвів руками Сагайдак.— Не запитав...

— Ну як же так можна? — докірливо запитав черговий.

— Звати Ганнусею...

— Ганнуся... Ганна чи Анна? А може, Галина?

— Мабуть, Анна. Втім не знаю...

— А з якого села?

— Десь на Верховині...

— Ну, знаєте, це вже як у пісні — «напиши куданибудь». Ми навіть з повними даними інколи місяцями шукаємо людей. А тут — Ганнуся...

— Що ж робити? — з тривогою запитав Сагайдак.

— Заждіть. Може, вона з'явиться. Адже адресу вашу знає?

— Знає.

— То й гаразд. А я слідкуватиму. Перевірю. Якщо матиму відомості — повідомлю. Залиште адресу. Ось тут. Дякую. До побачення. Дуже радий...

На другий день Михайло пішов до університету. Ходив серед товпища абітурієнтів, дивився. Ганнусі не було. Додому листа від неї чи якоїсь вістки теж не приходило.

Він вийшов на роботу. В обсерваторії йому зраділи, Будьласка бідкався:

— Що це з вами? Кістяк. Вас Ніночка не годує? Я їй догану винесу. Перед захистом треба бути в формі, в силі...

— Нездужається,— скупо озвався Сагайдак.

— Відпускаю вас,— сказав Будьласка.— Відпускаю до захисту. Спочиньте, погуляйте. Можете в «Кукушечці» посидіти. Хе-хе. З зозулечкою якоюсь. Поможе, поможе. Як рукою зніме втому, хандру. Ну, ну, не гнівайтеся. Пуританин — знаю...

Михайло поїхав увечері на Куренівку. Знав, що це безглуздо, а все-таки ходив покрученими вулицями, розпитував людей, никав попід ворітьми, лаяв сам себе в думці. Може, вона не хоче з ним зустрічатися? Може,

був перший порив, а потім... Вона юна, все життя попереду... Зустрінеться хлопець, рівня їй. Без муки, без клопоту. А так — що їй зі мною? Павутина, плутанина...

Повернувшись додому, Михайло зачинився в кабінеті, не пускав нікого. На запитання Ніни одмовчувався. Сидів за столом, стиснувши долонями скроні, тамував тупий біль, що шматував мозок, холодив душу. Хто вона, чому ввійшла так глибоко в його життя? Запалила вогонь, що виріс в пожежу. Сама зникла, а пожежа бушує, охопила виднокрай. Як віднайти спокій, рівновагу?..

Вранці заїхав Лігосов. Безцеремонно схопив Михайла за рукав піджака, потяг за собою.

— Поїхали. Не пожалкуєш...

— Що там у тебе? Пацюки?— скривився Сагайдак.— Мене заканудить од них. Милуйся сам ними...

— Боїшся? — сміявся, поблискуючи золотим зубом, Лігосов.— Боїшся втратити свої ілюзії? Хто до мене приходить, той, справді, брате, стає зрячим. Можу над дверима повісити давній пекельний лозунг... Як там у древніх? «Хто сюди заходить — хай попрощається з надією». Ха-ха! Що ж поробиш — істина жахлива. Але я віддаю перевагу істині. Святій правдоньці...

— Женю,— сказав, пильно дивлячись на товариша, Сагайдак,— а мені інколи здається, що це ти боїшся...

— Чого? — іронічно поцікавився Лігосов.

— Боїшся втратити ілюзію своєї «правди». Тремтиш, що, може, завтра чи позавтра кібернетичний світогляд полетить шкереберть, наука відкриє нові перспективи, і перед розумом відкриється безодня! Що — хіба не так? А відкинути твій куций світогляд — тоді ти виявишся жебраком, голеньким королем...

— А ти ще й кусаєшся? — здивувався Лігосов.— Нічого, я не ображаюся. В тебе в голівці рожевий туман. Це буває. Навіть у великих учених. Я завжди дивувався, чому це в багатьох геніїв (я не про тебе, тобі ще далеко до генія!) — чому це, я кажу, в багатьох геніїв дивний нахил до надмірного абстрагування, до містики.. Ейнштейн, Кант, Гегель, Спіноза, Бруно! Ти хоч і не Ейнштейн, але з тієї ж породи. Не проти, щоб десь там за матерією Світовий Розум приліпити! Ха-ха! Хіба неправда? Містична закваска. Звідки таке? Дивно. Мені

здається, що це від переповнення інформацією. Інформації багато — а синтезу, розуміння її нема... Нема, голубчику! Тоді залишається що? Домисли, братику ти мій!

— Домисли? — скептично запитав Михайло.— Що ж воно таке з кібернетичної точки зору?

— А пошуки відповіді. Безсистемні. Методом проб: так — ні, так — ні. Доки надійде точна відповідь — знаєш, скільки містифікацій перейде через твою бідолашну машинку? Ого-го!

— Самовпевнений антропосе! — пожартував Сагайдак.— А ти що ж — не шукаєш? Ти став кібернетичним богом — всезнаючим?

— Я знайшов,— серйозно відповів Лігосов.— Давно знайшов єдино правильну відповідь: світ — машина. Звичайно, не якась там примітивна механістична модель, наша матінка Природа потрудилася довгенько, чималенько вузликів нав'язала за квадрильйони років існування... але розв'яжемо! Котеня, граючись з клубком, теж накрутить такого з нитками, що не дай боже! А все ж таки в тій плутанині нічого містичного нема. Вузли. Хай і найскладніші, але звичайнісінькі тривіальні вузли. І не вигадувати доктрини треба над ними, а розплутувати. Ха-ха! Розплутувати, Михасю, а для цього треба терпіння і почуття реалізму.

— Звідки ж вона взялася, ця твоя машина? — роздратовано перебив Сагайдак.— Де той кібернетик, який дав їй програму? Може, знов уявляти якогось мегаінженера, боженьку, що грається з Всесвітом, як котеня з клубком?

— Навіщо ж? — ліниво осміхнувся Лігосов.— Обійдемося. Безмежжя — це, брате ти мій, складна штука. Спонтанно в ньому може виникнути всяка чортівня. Часу і Вічності вдосталь, матеріалу теж. Сліпа гра стихій та сил, є ймовірність будь-яких поєднань, вузликів. Один з тих вузликів — ми, наша Галактика, наша Земля, твій покірний слуга, такий метафізик, як ти...

— Знаєш що? Я не хочу продовжувати, а то голова починає боліти...

— Тоді поїхали. Не пожалкуєш...

— Я ж тобі сказав — на пацюків дивитися не буду. Я поважаю все-таки людей, і твої пацючі експерименти... не переконають мене! Слухай, Женю, ти відчепиш-

ся од мене? Не грай Мефістофеля двадцятого сторіччя. Я тобі не Фауст. Цілуйся з своїми пацюками, а мене залиш з моїми, як кажеш, «містифікаціями».

— Які там пацюки. Маю чудовий експонат. Він тобі дещо відкриє. Не станеш сперечатися зі мною...

— Не розумію.

— От я й хочу, щоб ти зрозумів. Чудовий психологічний етюд. Їдьмо. Ненадовго. Машина чекає.

Сагайдак знехотя згодився. Вони під'їхали до Інституту фізіології. Ввійшли в фойє, почали опускатися в підвал.

— Ти мене в шкуродерню ведеш, чи що? — похмуро пожартував Сагайдак.

— Майже,— в тон йому відповів Лігосов.— В камеру анабіозу. Я давно чекав такого експоната. Нарешті здобув. Клінічна смерть, замороження...

— Навіщо це тобі? — здивувався Михайло, поглядаючи на ряди овальних дверцят у стіні.

— Заготовки,— скупо пояснив Лігосов, одмикаючи двері.— Заходь. Навчимося виводити з клінічної смерті — воскресимо. Збагнув? Ось поглянь — краля. Молода, прегарна, раз — і нема! Удар авто, прямо під серце. Ось тобі й глузд, і радість, і душа. Все тут — в цій крижинці. Вмикаю...

Він клацнув вимикачем, спалахнула під бетонним склепінням газосвітна трубка, осяяла прозорий купол над анабіозною ванною. Михайло, затамувавши подих, підступив ближче, зазирнув під покриття. Майнула чорна блискавиця, затьмарила свідомість. Ганнусю!!

Стояв скам'янілий, непорушний, а Лігосов, нічого не помічаючи, спокійно пояснював:

— Ти позавчора закипів, обурився. В морду хотів мені затопити. А за що? Ось тобі ілюстрація. Який глузд в природі? Якась наволоч живе, а отака краса — гине. Я сухар, а теж схвилювався, як побачив. Божественний експонат. Досить глянути на неї, і всяка романтична каламуть, як павутина, облітає. Ось так. Невідомо навіть, хто вона. Документів не було, ніхто не звернувся. З моргу подзвонили мені — вони знають, що цікавлюсь такими екземплярами, придатними для дослідів. Може, мине півста-сто років, її оживлять...

Слова Лігосова глухо булькотіли десь у віддаленні. Перед Михайлом була лише вона. Вона чи ні? Голісінь-

ка, як народжена дитина, з безпомічно випростаними вздовж тіла руками. Вспокоєне обличчя, мудра усмішка біля вуст. «Інші вінки пристають до берега, а мій пливе та й пливе. Я за ним, я за ним, а він все далі»,— почулося Михайлові. Гостре лезо впилося в серце. Він застогнав, упав на холодну цементову підлогу. Лігосов замовк, кинувся його піднімати. Посадив на стілець, метушився, бурмотів:

— Що це з тобою? Ну, Мишку, я не знав, що ти така панночка! Ніколи б не привів...

— Ганнуся,— прошепотів Михайло.— Це Ганнуся...

— Як? Ти знаєш її?

— Знав... Чекав... Вона не прийшла... Женю, ти розумієш мене... Женю, навіщо таке безглуздя?..

Михайло напівлежав у кріслі з заплющеними очима, а Лігосов, розгублено потираючи шорстку щетину на щоці, бурмотів:

— Так. Справді... Халепа... Жаль... Що ж діяти?.. Мишку, йдемо звідси. Тут тобі не можна. Ходімо, голубчику...

Він погасив лампу, вивів Сагайдака з підвалу, зачинився з ним в кабінеті. Посадив товариша на диван, сам ходив туди й сюди од вікна до дверей. Михайло тупо дивився поперед себе, губи в нього посиніли, руки дрібно тремтіли, з очей пливли скупі сльози — безмовні й страшні.

— Як же тепер? — розводив руками Лігосов.— Хм. Ніна. Ти. Хто ж вона? Втім — розумію. Буває... Раптом — нещастя. Трагедія. Гримаса диявола. А ти казав — краса. Що ж тепер? Дисертація. Треба заспокоїтися. Завтра ж захист, а ти — мертвяк...

— Поховати б її, Женю,— прошепотів Михайло.— Як людину...

— Не можна,— заперечив Лігосов, похитавши головою.— Вона інвентаризована...

— Що ти сказав? — жахнувся Михайло.

— Те, що чув. Ти ж не маленький. Нам її передали з моргу, як екземпляр для анабіозу. Вона заінвентаризована під певним номером. Державна власність. Якби родичі з'явилися,— інша справа...

— Я її заберу,— понуро мовив Михайло.

— Не маєш права. Які докази? Прізвища не знаєш. Звідки вона — не знаєш. Чи, може, знаєш?

— Ні.

— От бач. Та й навіщо тобі похорони? Ніна, начальство. Дізнаються, випливе. Не треба. Потім — може, справді, колись її оживлять? Га? Таку кралю оживлять. Хай лежить. А в землю — черви з'їдять... Стій, куди ти?

Сагайдак встав, пішов до дверей. Його нудило, паморочилось в голові. Біля порога він зупинився, жалібно скривився, кивнув.

— Не віддавай її... нікому... Чуєш, Женю?

— Чую, Мишку. Ти, слухай,— тримай себе в руках. Захист же... Життя ж не зупинилося... Розумію — важко... Але будь мужчиною... Я прийду завтра, послухаю...

Михайло вийшов з інституту, поплентався, не відаючи куди й навіщо. Щезали звуки, німо в просторі. Люди — як тіні. Розмахують руками, щось роблять, кудись поспішають. Навіщо? Для чого?

В небі проклав білу смугу реактивний літак. Стрілою заглибився в блакить. Навіщо? Куди? Падають на асфальт каштани, розбивають живу плоть об мертве байдуже покриття вулиці. Так і вона. Так і вона... Розбилася, зникла, нема... Лежить дитяча худенька постать... Нерухома... Мовчазна... А де ж Ганнуся? «Квітка юна, а сонцю мільярди літ, а вони — люблються». Де квітка? Обсипалися пелюстки на землю, втоптані в бруд, роздушені каблуком долі. Де квітка, де її краса?..

Суворі й непорушні очі Рішідеви зазирають в душу, чути беззвучний голос: «Мудрі не сумують. Мудрі не відзначають смерті чи народження. Хіба перелічиш всі хвилі в океані? Хіба передивишся всі осколки єдиного дзеркала?»

Свамі, не можу стримати плачу серця. Я не мудрий, я не осягнув спокою, який дає розуміння єдності. Що мені від розумування? Зникла моя одна-єдина квітка, найкраща у Всесвіті. Її вже нема, не б у д е. Чуєш, Свамі? Може, східна філософія скаже, що вона прийде в іншій подобі, перевтілиться в іншій жінці, в грядущі віки. Що мені до того? Скільки ще шляхів треба пройти, щоб знову зустріти її серед вселенського мороку? А знайду — може, знову втрачу, не втримаю, ніби сніжинку в теплих долонях?

Гаррі мовчить, дивиться в небо. Очі сині сумні, печальні. Він нічого не скаже. Він знає — слова даремні...

Шелестять листям сірі каштани. Сонно хлюпає в закутий каменем берег попеляста дніпровська хвиля.

Криваве сонце сідає за обрій. На небі хмари, як плями крові. Захід конає. Важко сперся на хрест Володимир, задумався. Спалахнули в сутінках ліхтарі, жевріють тьмяними жаринами.

Михайло ввійшов до квартири нишком, хотів пройти в кабінет. Ніна уздріла, щось сказала. Він не почув; похитуючись, пішов до себе, ліг. Андрійко залементував про своє, наболіле — батько слабо махнув рукою, син одійшов, ображено засопів. Ніна схилилась над чоловіком, приклала долоню до чола. Що вона хоче? Дисертація? Гаразд, гаразд. Він готовий, дай спокій. Що з ним? Не знає, депресія, треба спочинку, самотності...

Знемога склепила повіки. Замерехтіли якісь образи. Продзвенів ніжний сміх. Ганнуся. Стрибає на піщаному березі, витрушує воду з вуха, підбігає до нього, заглядає в очі. Дивиться довго-довго, не змигне. «Якби можна було отак навіки».— «Хочеш?» — «Хочу, Ганнусю».— «А чому ж ніхто не описує такого кохання? Стрічалися і розлучалися. Іван і Марічка. Ромео й Джульєтта. Ізіда й Озіріс. Орфей та Еврідіка. Що тут, Михайле? Чому така страшна закономірність? Невже неможливе на Землі кохання?» — «Кохання можливе. Адже ми покохались. Та важке воно тут. Так було. Так є. Так не мусить бути...» — «Не мусить»,— сумно шепоче Ганнуся. Плюскоче хвиля, чайки стогнуть, квилять над Дніпром, креслять небо тривожними, ламаними лініями...

Ніч минала. Без сну, без відпочинку. Змучений Михайло раненько вийшов на вулицю, походив попід каштанами. Постояв біля Софії, притулившись чолом до холодного каменя. Очі мов піском засипані. Ноги гудуть од утоми. Як він прочитає дисертацію?

Повернувся додому, зайшов до кухні. Знайшов пляшку «Столичної». Налив склянку по вінця, випив. Вогняна хвиля прокотилася по тілу, засудомила. Він зморщився. Все попливло перед очима. Ніна зазирнула до кухні, в розрізі нічної сорочки колихалися повні груди.

— Що це з тобою? Свято якесь відзначаєш?

— А тобі що? Не маю права?

— Дивина. Попросив би, я щось приготую. По-людському. А то ніби п'яничка. Фе, Михасику. На тебе не схоже. Сьогодні захист, а ти...

— Дай спокій. Я не спав цілу ніч. Голова — як чавун...

Пішов у кабінет, впав на диван, провалився в сон. Невдовзі Ніна розштовхала, подала чашечку кави.

— Випий, проясниться...

Він байдуже випив, віддав чашечку. Згаслим поглядом провів по її постаті. Вона злякано дивилася на нього.

— Що це з тобою сталося? Грип? Так ні, нема гарячки. Михасику, може, лікаря викликати?

— Не треба... Минеться...

— Тоді збирайся. Пора йти. Люди ж зійдуться, чекатимуть... Я тобі допоможу...

Ніна принесла чорний костюм — ідеально випрасуваний. Вбрався, постояв перед дзеркалом, дивився під ноги. Дружина бігала навкіл, здмухувала неіснуючі пушинки, поправляла щось.

— Як бог. Михасику, ти повинен вчинити фурор. Пам'ятай, там будуть жінки. Не забудь віддати належне вченій раді, керівникові...

Він мовчав. Слова Ніни не доходили до свідомості, гасли в просторі. Папки, діаграми. Все це зібрала Ніна. Взяла його під руку, повела... Вони під'їхали до університету, знайшли там опонентів.

Михайло вітався з кимось, комусь потискував руки, усміхався. А в підсвідомості вперто ворушилася думка: «Навіщо, навіщо, навіщо? Доктор наук? Навіщо? Високе становище? Навіщо? Для кого? Йому непотрібно. Ніна обійдеться без звання. Андрійко? Хай пробиває сам шлях у житті. Не хочу, не хочу, не бажаю...»

А руки машинально розвішували діаграми, малюнки. Збиралися члени вченої ради, займали місця. Гомоніла аудиторія. Перемовлялися між собою опоненти та учений керівник Будьласка. Пильно дивився з кутка приміщення на Михайла Лігосов — очі мов скляні, між бровами зморшка. Певне, він добре розуміє стан Сагайдака.

Ніна підійшла до чоловіка, прошепотіла:

— Дзвонила в ресторан. Там все готово.

— Що готово? — байдуже запитав Михайло.

— Бенкет. Ти що — спиш? Бадьорись, Михасику. Сто двадцять душ буде на бенкеті. Весь цвіт...

Він одвернувся. Будьласка дав знак. Можна починати. Аудиторія замовкла, очікувала. Михайло провів

поглядом по схемах, по мальованих галактиках, туманностях, зоряних роях, системах. Все те здалося йому таким мізерним і бідним, плоским і школярським. Що він їм скаже — цим поважним ученим? Повторить їхні ж думки? А вони за добре зубріння присвоять йому гучне звання...

— Вельмишановна учена радо! Шановні опоненти! Друзі! Відколи пралюдина стала людиною мислячою — homo sapiens — всі покоління прагнули розгадати таємницю світобудови. Паралельно суспільному поступові йшов розвій космологічних доктрин. Від уявлень про небо на залізних стовпах до теорії відносності, від Землі, що тримається на черепасі, до Метагалактики, що розлітається в безмір, породжена Праатомом.

Світова схематика, походження Всесвіту в світлі релятивізму,— вів далі Сагайдак.— Ключ до цього нам дає теорія відносності. Що ж, побачимо, коли відкриємо тим ключем двері Пізнання? Ось я виходжу вночі на вулицю, в поле, під зоряне небо, дивлюся, захоплююся величчю неосяжності. Пишаюся знанням, яке дало мені розуміння неймовірних глибин Космосу. Я — нікчемна пилинка, коли порівняти мене з масштабами Світобудови, але розумом своїм зазираю в невимірні глибини Часу... в той страхітливий момент, в ту апокаліптичну мить, коли була розірвана Єдність...

Ніночка з жахом дивиться на Михайла, робить застережливі жести, науковий керівник з подивом переглядає сторінки автореферата, не може знайти того, що раптом почав говорити Сагайдак. А дисертант, злорадно закусивши вудила здорового глузду, вже розпанахує навпіл тканину врівноваженості і не бачить нічого — ні облич, ні діаграм, ні дружини, ні вченої ради. Орган звучить у Безмірності, б'є болісними акордами в його серце, грає величний Реквієм на смерть Ганнусі. Чуєте? Її нема! Цілого світу нема! Це більше, ніж галактика, значніше, ніж всі галактики безмежності!

— Друзі! Осколки Єдиного Поля породили безліч світів. І всі вони замкнуті, ізольовані. Чому? Просто! Дуже просто! Сучасна наука дала прекрасну відповідь. Вона створила чудову ідею гравітаційного колапсу. Замкнутий світ. Ні фотона, ні атома, ні звуку... так, так, ні словечка не проникне з тієї гравітаційної пастки! Ось тут, поряд з нами, існує безліч інших світів, але

вони — незримі. То ж наші брати, то частки тієї Праєдності, а з'єднатися — не можна!

— Михайле Кузьмовичу, — прошепотів професор Будьласка,— навіщо так багато кучерявості. Сухіше, точніше...

— Кучерявості? — визвірився на керівника Михайло.— В мене серце кров'ю обливається. Для мене це не красива фраза, а найголовніша проблема буття. Чому розбивається єдність? Чому, я вас запитую? Маємо гострий розум, зазираємо в невимірні глибини Космосу, і це чудово, геніально! Та враз — автомашина налітає на мене, вбиває, я падаю. Вмираю...

— Михайле Кузьмовичу,— прошелестіло зловісне попередження професора Будьласки.— Ви ухилилися...

Ніна ламає руки, робить якісь судорожні жести Лігосов, здивовано перезираються члени вченої ради. А Михайло, розпалюючись, веде далі, стиснувши кулак і стукаючи ним у груди:

— Я вмираю. І лежить мій холодний труп у морзі або ще десь — самотній, одрізаний від життя. Що тоді станеться з Метагалактикою, з полум'яними зорями? Чи існують вони, чи, може, гаснуть, падають в безодню разом зі мною? Що мені до світової схематики, коли моя любов, моя туга, моє захоплення згасло разом зі смертю тіла? Що мені до того, вельмишановні члени вченої ради?..

Аудиторія завирувала. Будьласка схвильовано крикнув:

— Захист не відбудеться. Дисертант захворів. Ніно, невже ви не бачили, в якому він стані? Лікаря, негайно лікаря...

— Я не хворий! — люто крикнув Михайло, вимахуючи паличкою-вказівкою.— Це ви хворі! Понавигадували всяких доктрин, а людське серце прочитати не вмієте! Лицеміри, ошуканці! Геть!

Ніна повисла на руках в чоловіка, ззаду підбіг Лігосов, обурено зашепотів:

— Ти збожеволів! Істерична баба! Ніночко, допоможіть мені!..

Розгублена юрба, гнівні обличчя учених. Що йому до того? Вінок пливе по темній-темній річці, серед моторошних скель, і Ганнуся не може наздогнати його. Ось головне, а не схематика Всесвіту.

Лігосов з Ніною вели Михайла додому. Дружина ненависно шепотіла, ніби випльовувала отруйні слова:

— Боже мій, все зруйнував! З ним щось сталося! Збожеволів! Пропали всі плани, бенкет на сто двадцять чоловік. А гроші ж заплачено, назад не повернеш! Які збитки, який сором!

— Мишку,— сердито сказав Лігосов,— я все прекрасно розумію. Але ти сволота. Сволота і неврастенік. Чуєш?

— Іди ти к чорту,— визвірився Михайло, тручаючи його.— Чого ти від мене хочеш?

— Сходи до лікаря. Або я тебе одвезу. Полікуйся трохи. Минеться. Захист перенесуть на інший день...

— Я домовлюся,— благально сказала Ніна.— Михасику, поїдемо до психіатра. В тебе щось не гаразд...

— Божевільного з мене хочете зробити? — з тихою люттю запитав Сагайдак.— Не вийде. Самі йдіть в Кирилівку. Там ваше місце. А я більше не хочу грати комедії. Захисту не буде. Так і знайте...

— Тоді я розведуся з тобою,— верескнула Ніна.— Йди, куди хочеш! Мені набридли твої вибрики, сентиментальний істеризм, твоя ідіотська депресія! Не хочу!

— От і все,— враз зупинився Михайло. Він якось знітився, ніби став менший на зріст, погляд погас.— Ти сама сказала. Я йду, куди хочу. Женю, повідом в обсерваторію... Я не вийду на роботу. Відпустка за власний рахунок. Не можу. Ну... сам поясниш...

— Куди ж ти?

— До матері... Побуду в селі... Не можу інакше, Женю...

Ніна спідлоба дивилася на чоловіка, мовчала. Михайло круто повернувся, не попрощавшись, рушив до фунікульора. Спустився до річкового вокзалу, взяв квиток на теплохід, який зупинявся біля рідного села.

Так, тільки так. До рідних сердець, до простору, до волі. Може, там знайдеться ласка, заспокоєння, може, там вщухне буря і настане благословенна тиша. Мамо, поспішаю до тебе... Розрай, дай надію... А не даси — навіщо тоді мені жити? Навіщо сонце, коли вмерла моя квітка — одна-єдина в неосяжному Безмірі?..

СЛОВО П'ЯТЕ · ВЕСІЛЛЯ

Ой горе, горе, нещасна доля.
Виорала дівчина мисленьками поле;
Чорними очима та й заволочила,
Дрібненькими слізоньками все поле змочила.

Ой помагай Біг, ти, несуджений друже!
Будь здорова, серденько, тож любилися дуже.
Любилися, кохалися, а матуся й не знала;
А тепер розійшлися, як темненька хмара.

З народних пісень

Теплохід минув мости, Жуків острів. Пропливли буйні луки, лози, човни рибалок, намети на берегах. З півдня вставали кучеряві темно-сині хмари, від них до землі снувалися сірі пасма дощу. Яскраво спалахнула розірвана дуга веселки. Михайло сидів на носі теплохода, дивився на райдугу, на пінисту гриву хвиль, на імлисту далину. М'яке поєднання барв і звуків літнього дня заспокоювало, згасло напруження сутички, думка входила в усталене річище. Але холод лишався. Крига в душі. Розтануло чи вмерло сердечне ставлення до подій і явищ, інтелект загострився й нещадно зривав запону з віри в життєвий глузд.

Всі народжуються. Всі вмирають. Це правда. Один раніше, інший пізніше. Найбільше горе забувається. Найбільша радість минає. І не лишається нічого — ні радощів, ні горя. Хіба лише спогад. А потім і спогад тане. Минають віки, тисячоліття. Минають цикли геологічних зрушень. З'являються й зникають в мороці небуття міріади тварин, мислячих істот. Мов піна під днищем теплохода. Як бульбашки від крапель дощу на воді...

Лігосов у чомусь правий. Ми брешемо самі собі. Ми вигадуємо смисл життя, щоб убити страх перед неосяжністю, якій байдуже до наших мук і страждань, радощів і надій. Вона просто не помічає нас, як слон не бачить, не може бачити мокриць, яких чавить ногами в своїй важкій ході до певної мети. Чи є смисл у Вічності? Цього ми не знаємо і ніколи не зможемо дізнатися. Ми — піна під ногами Безміру, ми — бризки від великого пахтання Єдиного Життя.

Михайло загострював мозок, вибирав з надрів свідомості найболючіші, найпекучіші визначення, щоб не лишити надії, щоб не обдурювати самого себе знову й знову. Людина, людство. Заради них діється все прекрасне й огидне на планеті. І те й інше — обман. Нема ні людини, ні людства. Ми бачимо це, знаємо, і все-таки хочемо обману, самообману, аби побути хоч хвилину в наркотичному чаду ілюзії. Церкви, ідеї, доктрини — скільки їх. Всі обіцяють, втішають. І нічого не дають. Лише скороминущі блага для адептів та проповідників, які, може, ще нещасніші за своїх підлеглих, бо обманюються честолюбною фікцією влади, якої не мають. О страшна мара! Майя, ілюзія, як говорив Свамі! До якої ж межі доходить її сила?

Людина вмирає, віддає своє життя на олтар громадського життя, і їй обіцяно, що життя її не пропаде даремно, що воно наблизить жаданий час загального звільнення й добробуту. І це — обман! Не можна досягти недосяжного, не можна безодню прагнення наповнити здійсненнями, навіть найзначнішими. Бо смерть приходить і все забирає з собою — величність і нікчемність, славу й ганьбу, багатство й бідність. Все — в людині, а вона — ефемера, піна в безмірному океані Вічності. І людство — теж химера, бо воно роз'єднане. Нема людства, є хаотичне сплетіння осіб, сімей, народів, націй. Кожен вигадує особистого бога, прагнучи поставити його вище всіх інших.

Фантастичні мрії?.. Сподівання на те, що наука Грядущого воскресить всіх нас із небуття, поверне до відчуття й усвідомлення? Це нерозумно й неспівмірно. Що таке ми для Майбутнього? Слід копита на березі Безмежжя, де проїхав на коні життя вершник, ім'я якому — Таємниця. Смішно й гірко...

Той піщаний п'ятачок поміж лозами над Десною, де вона поклала голову мені на груди,— для мене Всесвіт і найвище досягнення. Нащо мені галактики, нащо мені дивовижні форми інших світів, далекі химерні істоти, велетенські планети, страшні квазари, безодні молочних шляхів. Нащо воно мені? Дайте мені силу повернути час, ще раз поглянути в очі Ганнусі. Заберіте від мене все — звання, вміння моє, освіту, службове становище. Я хочу бути пастухом, як її тато... або лісорубом чи бокорашем. Ми б з нею сиділи на полонині, дивилися

в небо, тримали б руку в руці. І не треба нічого... Нічого... Проте, й це брехня... Минуло б життя, і знову — невблаганна смерть. Розлука. Я перший чи вона. Все одно. Туга, безглуздість.

Забути все. Затулити запоною. Інтелект — занадто болісний дарунок буття. І до того ж безглуздий. Досить було б мавпі стрибати по деревах, вистачило б з неї інстинкту. Якомусь хвостатому Адаму закортіло дізнатися щось про зірки? Маєш проклятий дарунок з дерева Зла й Добра. Будь як бог. А вірніше, як жебрак, що має в торбині безцінний діамант, а йде по пісках пустелі. Навколо ні краплі води, щоб втишити спрагу. Лише міражі на обрії та чорні смерчі розпуки...

Може, щезнути з цього світу? Одсікти химерну пуповину життя? Спокій, тиша, небуття... Ні, не можна. Я можу припинити лише те, що сам розпочав. Життя моє вже не належить мені. Воно пов'язане незримими ланками з життям інших людей. Треба йти далі, віддати борг іншим. Борг матері, батьку, дитині, товаришам. Втекти з поля життя — це дезертирство. Солдати не втікають з поля бою. Треба пройти до кінця...

А своє, близьке... хай воно буде в недосяжній глибині серця... Я закрию його, поховаю...

Драстуйте, луки мої кохані! Давно я не бачив вас. Чи пам'ятаєте мене?

Кладка кинута з теплохода на піщану кручу. Михайло зійшов по ній на луг. За ним шкандибала старенька бабуся з двома великими клунками через плече. Сагайдак допоміг їй перейти на берег. Теплохід посигналив, відчалив. Весело завуркотівши моторами, поплив далі, вниз по Дніпру.

— Може, допомогти вам, бабо? — запитав Михайло.

— Чого там? Донесу,— прошамкала бабуся.— Піддай, синашу...

— Та ні, я все ж таки молодший од вас. Незручно. Буду йти поруч, а в руках — нічого...

— То й що. Ви, молоді, звичні ходити порожняком. А ми — як воли. Здавна зучені. Як нема на плечах поклажі — аж дивно. Ну та коли такий поштивий — неси. Спаси біг тебе, синашу. Ти, може, тутешній?

— Тутешній, бабо.

— Чи не Сагайдаків?

— Еге ж. Михайло...

— Отож я бачу — твар наче батькова. В гості, чи що?

— Та так...

— Ага. А чого ж без чамайдана? Хіба не надовго?

— Не знаю. Як складеться,— неохоче відповів Михайло. Він широко ступав по траві, толочив квіти, збивав кашку з високих стеблин щавлю. Бабуся дріботіла поруч, не одставала, гомоніла про своє.

— А я оце сиділа-сиділа на припічку, думаю — дай поїду до Києва. Одне діло, що ще раз Київ побачу, давно не була, а друге — хлібця м'якенького куплю...

— А хіба в селі нема?

— Та привозять з району, продають. Тільки такий глевкий, що можна собак ним вціляти. А в Києві — м'якенький. Зуби в мене повипадали. Двійко залишилося, от я й не вгризу. А київський хлібець іде добре. Можна й яснами товкти. Колись, як було борошенце, сама пекла. В печі. Найбільше любила пекти житній хліб. Пахучий, ніздрюватий. Твоя мати Мокрина теж добрий хліб пекла. Я позичала в неї. Давно це було, до війни...

— А тепер чого ж не печуть?

— А зледачіли. Легше в сільмазі купити. Та й борошно не в кожного є. Звикли — нічого. А воно, як подивлюся я, щось не туди йде...

— Як не туди?

— А так. Наче й техніка, радіво, телевізори всякі, а чогось нема. Сидять вечорами коло мигалки тієї, витріщать очі, дивляться. І старі й малі. А колись було — з вечора аж до раночку пісні понад селом котяться. З одного кінця один гурт дівчат та хлопців виспівує, а з того — другий. Чуєш — вже третій обізвався. Ще краще. Аж серце мре — так гарно. Зіроньки сяють, місяць пливе в небі, сади цвітуть. Старим людям — і то хочеться постояти на вигоні, згадати жениханнячко та милуваннячко. Гарно було, гарно, що й казати... Або вечорниці... Зберуться в коло та всякі історії розповідають одне одному — страшні чи веселі. Бувальщини або казки. А тепер позабували...

— А клуб? Клуб же є в селі?

— А що клуб? Підеш — глянеш. Кіно крутять там через день. Танці. Поплюють насінням один одному в очі, подригаються, погалайкають. Пісні якісь не наші. Дівчата наче кошенята обсмоктані — ні коси, ні виду, ні

постави. Вертляві, пусті. І батьки подивляться, подивляться, кажуть: може, так і треба? Старе минуло, нове йде. А що воно — нове? Ну машини прудко ходять, щось вивезти там чи привезти — хутчіше, правда. Письменні всі стали — правда. Читають, про зорі знають. Таке мале, ще з яйця не вилізло, а вже воно тебе навчає, так і ріже, так і ріже — що, де, як воно! Наука, нічого не скажеш. Але ж увечері не почуєш над селом пісні. А чого? Бо горло оте коло контори реве і вдень і вночі. Реве й реве, аж спати не дає. Соловейка не чути. Ну в хаті — інше діло. А посеред села — нащо воно?..

— Це правда, бабо, захопилися ми технікою. Старого теж не треба вихваляти, було там багато дурного — і п'янства, і забобонів, і темряви...

— Було, було, Михайле Кузьмовичу,— закивала головою баба.— Але ж і доброго багато було...

— Про пісню — це ви точно сказали. Пісню забувають. Хіба в самодіяльності співають, де вона є. А так — тиша вечорами. Я теж звернув увагу...

— Отож-бо. Старші пам'ятають, могли б передати молодим. Так ті зневажають, не хочуть. А гарно ж? Хоч би й весілля. Колись було — обвінчаються, поспівають, повеселяться кілька днів підряд. І молодятам приємно, і людям — свято. Запам'ятається на все життя. А ниньки молоді й не знають весільних пісень... Ну ось тут мені повертати... Давай клунки, спаси біг тебе, синашу...

— Нема за що, бабо Килино. Вас же Килиною звати?

— Килиною,— вдоволено закивала баба, надіваючи клунки на плече.— Не забув. Я ж тобі двоюрідна баба. Твій дід Левко мені двоюрідний брат. Так що ми — рідня. Заходь, як матимеш охоту. Чарочкою пригощу, малосольним гурочком...

— Прийду, бабо, як час випаде...

— Ну йди здоров...

Баба пошкандибала поміж осокорами до подвір'я крайньої від річки хати. Михайло, поминувши ряди осель, що стояли понад лугами, пішов далі. Рідна хата визирала вже з-за густого саду, за нею зеленіла крона соснового лісу. На тин вискочив зозулястий півень з мерехтливим хвостом, голосно закукурікав, ніби вітав гостя. Михайло усміхнувся; важко вгрузаючи в пісок,

підійшов до перелазу, постояв, дивлячись на димок, що курівся з димаря.

Що сказати батькам? Чи варто бентежити їх, оповідати все, що з ним діється? Може, це поселить в їхні душі сум і тривогу за сином? Все було гаразд, а потім — нате вам, старенькі, милуйтеся, до чого ваш синок докотився. На старі плечі звалив свій тягар, не витримав. Ні, не слід говорити. Обминути те, що сталося. Так, втомився, перенапруга, треба трохи спочити на природі. Менше буде запитань, треба зберегти спокій батьків...

Пройшов по межі, розгортаючи соняшники. Важкі плескаті голови хиталися, вдарялися в груди Михайлові, шурхотіло під ногами гарбузиння, басовито гули джмелі над городом, привабливо червоніли помідори між зеленим бадиллям. З картоплиння вискочила ряба кішка, дременула до ганку. Заскрипіли східці, на порозі з'явилася постать. Знайома, рідна. Затепліло під серцем, сльози підкотилися до очей. Михайло стримався, усміхнувся, одхилив молоденьку вишеньку, яка заступала йому хату, тихо покликав:

— Мамо, добридень...

— Ой, хто це? — сполошилася мати. Побачила сина, махнула руками, ніби соколиця крильми, поспішила назустріч.— Мишко приїхав! Ой боже ж мій, так негадано! Хоч би повідомив — зустріли б!

— А нащо? Так краще...

Мати обняла його, зморшкувата щока її пахла чебрецем і грибами. Сині очі були ясні, як і завжди, тільки брови та коси побіліли, наче сповило їх осіннє бабине літо. Син тримав матір за руку, шорстка долоня її була гаряча, негнучка. Пішли до ганку.

— Ходімо ж до хати. Ти ж, мабуть, зголоднів?

— Та ні, ні, дай надивитися на тебе...

— Ще надивишся,— щасливо відказувала мати.— А чого ж сам? Чому ж без своїх?

— Вона не хоче в село,— спохмурнів Михайло.— Каже, чого в тій ямі сидіти?..

— Ага. Ну а синок, Андрійко? Я скучила за ним...

— Не пускає. Каже, перейматиме всякі селянські звички, мову їхню...

— Уже й мова селянська,— сумовито сказала мати.— А хліба не цурається нашого? Мабуть, що ні... Ну та бог

з нею. А як же ти? У відпустку? Чому ж без нічого? Наче од гіллі одірвався... Може, проїздом?

— Не знаю. Втомився, захотілося спочити у тебе...

— То й добренько, Мишку, добренько зробив. І батько радий буде. Ми ж тебе вже цілий вік не бачили. Та й рідня вся згадує — де та де Мишко? Як став астрономом, так і не показує носа в село. Спротивилося йому, чи що? Кажу, справи всякі зоряні затримують. А вони посміхаються та головами кивають: запанів, мабуть, бо зорі тут ще кращі, які там в городі зорі — дим та кіптява...

Михайло сів на ганку, не одпускаючи руки материної, мовчав, ласкаво дивився їй в очі. Вона зітхнула, прошепотіла:

— Важко тобі, сину. Знаю, бачу...

— Важко, мамо,— похилив голову син.

— Маєш добру роботу, маєш хату, сім'ю, а щастя нема...

— Немає, мамо...

— Бо дружина не до пари. Не до серця. Тут вже хоч в'яжи, хоч крути крутенем,— не буде доброго снопа з жита й кукілю. Засмітить кукіль добре зерно...

— Правда твоя...

— Я й одразу бачила, та мовчала. Бо що б помоглося? Ти б не послухав. А тепер — пізно. Син, сім'я...

— Яка там сім'я, мамо. Так — одна видимість.

Він подумав, поглянув на промінці зморщок біля вуст материних, одважився і палко сказав:

— Зустрів недавно я дівчину. Полюбив її дуже. Ой матусю, якби ти бачила її... Вона б тобі припала до серця. І вона мене полюбила.

— Так чого ж...

— Нема її, мамо,— понуро сказав Михайло.— Померла. Машина збила...

В його очах заблищали сльози. Мати гладила долонею синову руку, мовчала, наче прислухалася до чогось нечутного. І Михайлові було легко від того мовчання.

— Не судилося,— прошепотіла мати.— Та тільки ти, Мишку, не сумуй. Не плач. Добрих людей треба піснею згадувати, любим словом. Земля їй пухом...

— Навіть того вона не матиме, мамо. І не можу я бути веселим, коли її нема. Це все 'дно, що квітці веселитися в льоху без сонця. Які серед пітьми веселощі...

— Бережися, Мишку, такого почуття. Зав'язано тобі світ, можна дійти до божевілля...

— Так є, мамо. Стараюся бути спокійним, але що вдію, коли сум гризе серце...

— Може, стрінеться інша...

— Ніколи,— гаряче заперечив син.— Досить з мене Ніни. Розійдуся, житиму сам. А тієї Ганнусі — не можу забути. До смерті...

Знову тиша. Жалісливий погляд матері. Десь під стріхою зацвірінькали горобці, підійшов кіт, задер хвоста, потерся біля ніг. Михайло погладив його. Кіт зрадів, вигнувся, знеможено заплющив очі.

Мати схопилася, занепокоєно сказала:

— То я ж побіжу в кузню, батькові скажу. Та родичів покличемо, повечеряємо. Гаразд?

— Хай буде,— сказав Михайло.— Клич, я посиджу на ганку...

Михайло посидів на ганку, послухав цвірінчання горобців, подивився на метушню курей, які билися між собою біля коритця з якоюсь товченею. Нічого не змінилося. Лише для тебе — трагедія. А всі інші — не помітять. Мати посумує, втішить, розрає, щоб не печалився. Все тече, все минає. Вони — селяни — звикли за віки до смерті й розлуки. Для них це — як схід сонця і захід. Народився, помер. Поплакали, пом'янули, потанцювали, випили, закусили. Побажали царства небесного. А мені — незабутнє. Не переплачу, не переп'ю, не пересумую.

Кури гребуться в смітті, як греблися тисячоліття тому, дозрівають соняшники, наливаються сонцем яблука, сміються десь за тином діти, татакають з дерев'яних кулеметів. Поки що з дерев'яних... Що їм до того, що десь у підвалі лежить крижинка, яку звали колись Ганнусею? Що всьому світові до того?

Він підвівся з ганку, зігнувшись у дверях, ввійшов до хати. Призахідне сонце золотило сволок, образи в кутку. На сволоку під вирізаним хрестом вирізнявся напис: «25 іюня 1905 року». Давненько будувалася хата. А ще тримається, привітно дивиться на світ чималенькими вікнами. Щаслива, бо виростила чотири покоління, захистила від негод, дала притулок.

Михайло глянув на ікони. Христос в терновім вінку дивився в небо, великі краплі крові котилися по обличчю,

він не міг збагнути, за віщо така наруга над ним? «Батьку, батьку, навіщо мене залишив?» Що означає страшна фраза? Що побачив син в останню смертну хвилину? Може, бездонну порожнечу над собою? Може, прірву, перед якою жахнувся дух сина людського?

Мати божа тулить до лона, пригортає дитя, їй тісно в золочених шатах, їй дивно, навіщо це її — жінку теслі — вбрали в химерні царські убори? Корона, золото, парча. Їй до лиця просте полотно, вишита сорочка, барвиста хустка. Взяти синка за руку, серп в другій руці, та — на поле, до широкого лану життя. Хвилюються хліба, зоріють волошки поміж колосками, вітер грається з вусатими ячменями, складає легенду про сина людського...

Михайло постояв перед іконами, задумавшись. Мати зберігає давню традицію. Молиться чи ні? Кого вона бачить за мальованими ликами? Про що їй каже суворий сивий Саваоф? Може, в тому образі дивиться на неї батько її, або дід, або пращур? І дякує вона рідні предковічній за життя і турботи, за любов свою і горе, за все те неповторне й химерне, що передали їй предки з минулих віків через лона матерів божих — матерів людських. Куди веде той шлях? Де скінчиться?

Скрипнули двері. В хату всунувся батько, грюкаючи важкими чобітьми. Війнуло неповторним запахом кузні — вугільним димком. Обнялися батько з сином — просто, щиро.

— Пробач, я прямо з кузні, не вмивався. Руки чорні...

— Що руки, тату? Їхня чорнота ясніша за деяку чистоту...

— По-книжному говорити навчився,— усміхнувся батько, смикнувши сивого вуса.— А проте — правду сказав. Ну, сідай, вип'ємо, розкажеш, як та що. Зараз родичі прийдуть — дядько Харко, тітки, ще хтось там з сусідів. Зажди, я тільки руки одшарую — бач, як вугіль в'ївся...

Батько вийшов з хати, зупинився біля вмивальника, взяв великий шмат господарського мила, почав милити вузлуваті руки. Михайло став на ганку, дивився на його похилу постать. Постарів коваль Кузьма, постарів. І понижчав. Колись був славний козарлюга, ставний, високий. Чорний вус, карі очі, кучерявий чуб. Як проходив вулицею — тини тріщали. Добра ж бо пара комусь

судилася! От і зітхали дівчата, червоніли, коли падав на них погляд молодого коваленка.

Вибрав Кузьма мовчазну дівку Мокрину. Поселився у батьківській хаті край села, став ковалювати. А як з'явився колгосп — пішов у колгоспну кузню. Скільки того залізяччя перейшло через його руки? Хто полічить?

Батько скінчив умивання, втерся рушником. У хвіртку вбігла мати, несучи четвертину горілки. Передала батькові.

— Неси, став на столі. Я розпалю примус під комином, посмажу яєченьку та вишкварок. А холодець у мене є, з линів. Добрий холодець. Та гурочків нашукаю, помідорчиків. Добра закуска буде. Там люди йдуть, хай заходять до хати. А я — зараз...

Вона шаснула на город, зігнулася над гудиною, вишукувала огірки. На подвір'я зайшов сусід Клим з жінкою. Вони поздоровкалися з Михайлом, почали питати про погоду в Києві, про ціни на картоплю, на м'ясо. Батько одніс четвертину в хату, запросив гостей. Вернулася з городу мати, висипала з пелени десятків два тугеньких огірочків на лаву. Хутенько розпалила примус, поставила сковороду. Зашипіло синє полум'я, зашкварчало сало. Мати почала бити в сковороду яйця.

Прийшов дядько Харко, мірошник. Зняв сірий піджак, пожартував:

— Що не одягай — все 'дно біле буде. Так я вже в одному піджаку ходжу. Як умру, витрусите мене — підвода борошна набереться...

— Таке скажеш,— мовила мати, помішуючи яєчню.— Аж страшно слухати...

— Чого там страшно? — сміявся Харко, пригладжуючи руді патли.— Ну де ти там, Михайле? Йди сюди, почоломкаємося. Не одцурався ще рідні?

— Як бачите,— відповів Михайло, вітаючись з дядьком.

— Нічого, славний козарлюга. Тільки змарнів. Змарнів, брате! Чого б то? Мо', зірки так засушують?

— Зірки ж не дівчата,— жартував Клим.

— Клопоти,— неохоче сказав Михайло.

Мати пильно глянула на сина, заметушилася біля столу, примовляючи:

— Ну то сідайте та повечеряємо. Кузьма, ти ж виставляй там чарки. Мишку, сідай на покуті. От добре,

ось і кума Марина йде. Прошу вас, якраз вчасно. Мишко ж приїхав...

Приходили ще люди, дядьки, тітки, сестри та двоюрідні брати. Сідали довкола широкого дідівського стола. Дивилися на Михайла, оцінювали, прислухалися.

Меркли барви дня. Сутеніло. Грав багрянцем захід. Батько ввімкнув електричну лампочку. Заіскрилися в тому сяйві шати богів, замерехтів у четвертині сивий первак, заблищали принадні помідори. Старий коваль почав розливати в чарки. Запанувала урочиста тиша.

— Мокрино, йди ж до столу. Чого ти там, в кочергах?

— Та, може ж, подати що...

— Все є,— загукали гості.— Матір до сина. Мокрино, не огинайся. Вип'єш з усіма...

— Ну, будьмо,— сказав батько.

— Щоб не остання,— додав сусіда Клим, сяючи повним червоним видом.— З добрими людьми випити — і не треба нічого!

— За Михайла,— мовив дядько Харко, дмухаючи на чарку.— За його зоряну науку!

— Та за матір, що виростила такого сина,— озвалася кума Марина, повертаючи кругловиде обличчя до Мокрини.— І наше село прославиться ученими. Не тільки гречкосії, а й он які люди виросли!

— Таке скажеш! — докірливо мовив коваль.— Хіба гречкосії — злодії, чи що? Годують же всіх гречкосії!

— Так-то воно так, а все ж гречкосіїв багато, а учених мало. Ти, Кузьма, не прибіднюйся, син у тебе славний!

— Хіба він один? Багато з села учителів, та інженерів, та механіків. І поет є, і в міністерство он Варфоломеїв Симон добрався!

— То вип'ємо ж,— забідкалася мати,— а то засперечалися, аж руки потерпнуть!

— Солодша буде,— засміявся Харко.— Будьмо!

Випили. Захрумтіли огірки на зубах. Смачно зачавкали щелепи, перемелюючи помідори, холодець, яєчню. Налили по другій. Випили, пом'янувши далеких і близьких покійних родичів, царство їм небесне. Ніс у Клима набряк, налився бурячковою синявою. Він підняв товстого пальця вгору, одкашлявся і сказав:

— Ти оце, Марино, сказала — царство небесне! А де воно, те царство? Пусте слово, еге ж!

— Так примовляли діди, батьки,— чемно відповіла кума Марина, обтираючи краєчком хустки губи.— Так і нам заповіли. А воно таки і є. Кудись же дівається душа людська після смерті?

— Яка там душа? — зареготався Клим.— Пара, дим. Ху — і нема. Що таке людина? Все 'дно, як кабан. Зарізали, здох, нема. Так і ми. Спустив дух, впав, закопали. Черви з'їдять. Оце тільки й нашого — четвертина на столі, горілка в ній. Ото наша душа. Ха-ха-ха! Пий, гуляй — тільки й нашого. Як ти гадаєш, Михайле! Правда ж? Ти учений чоловік, скажи!

Присутні гості обурилися, напали на Клима, жінки почали його соромити.

— Як це так — людину з свинею порівнювати? — сплеснула руками кума Марина.— Де ж таки — то звір, а то божа душа!

— Однаково,— захоплено ревів Клим, наливаючи нову чарку.— Розріж кабана, точно все, як в людини: кишки, серце, печінка!

— Тоді сиди в сажку,— сердито сказала жінка Клима, смикаючи його за рукав.— Раз однаково, що свиня, що людина,— лізь в свинюшник і хрюкай!

Гості зареготалися. А Клим, перехиливши ще чарку, теж гиготів разом з ними.

— А я не проти, га-га-га! Аби мені їсти носили. Носитимеш, га? Пійла якогось, дерті замішаєш. А то в колгосп ходити, трудодні ви-виробляти! Надокучає. Готовий лежати в сажку, жінко! Га-га-га!

— Так з тебе толку нема! Ні на сало, ні на чоботи!

Родичі іржали від захоплення, а Михайлові було невесело. Чимсь нагадував Клим Лігосова, він ніби був його погіршеним виданням, кривою копією. Невже така жорстока, гола правда? Фізіологічний апарат, машина, що поглинає їжу, сито гикає від задоволення, спить і потім вмирає від старості або нещасного випадку? Чому ж тоді така розмаїтість? З одного боку, психіка, яка дорівнює шимпанзе, а з іншого — невимовно тонка духовна квітка, яка розквітла на тому ж самому людському древі. Страшна, проклята загадка!

Випита горілка, міцна й пекуча, вдарила в мозок, моторошно-солодкою хвилею прокотилася до ніг. Повернулася назад. Гойднулася лампа, обличчя гостей. Клим, тикаючи пальцем через стіл в груди Михайлові, репетував, бризкав слиною.

— Ні, ти скажи... скажи! Прав я чи ні! Прав чи ні?

— Неправда, є душа в людини,— твердо сказав Михайло.— Яка це людина — без душі? Бездушними звуть дуже поганих людей, злих...

— Слово!.. Слово!.. Ти до діла скажи, до діла! Я сам читав брошуру, сам читав... Чорним по білому написано — нема душі... Га? А «душа» — то слово... Еге, ти мене не спіймаєш! Га-га-га!

— Ніщо не пропадає,— сказав Михайло.— Все передається далі й далі. Добро і зло, наука, знання. Так і ми залишимося в ділах наших, в дітях...

— Еге, таке ми чули! Так то ж не душа!..

— Душа,— вперто заперечив Михайло.— А все інше щезає. Живе тільки пісня, казка, знання...

— Де воно в чорта живе! — гукнув Клим.— Колись он які були козаки! Самому луциперу в очі плювали, татарві та ляхам страху наганяли, а їхні діти — самогон дудлять та всякі, як їх — твісти викобенюють! Га-га-га! От тобі й живе!..

— Правду каже Михайло, в пісні народна душа,— розчулено озвався дядько Харко.— Заспіваймо нашої, старовинної. Мокрино, починай, а ми — підтягнемо...

Мати одкашлялась, тихесенько, проникливо заспівала, тримаючись рукою за щоку:

Повій, вітре буйнесенький,
Та з глибокого яру...

Посмутніли обличчя гостей, схилилися додолу голови.

Ой прибудь, прибудь, моя миленька,
Та з далекого краю.

Ой та як мені повівати —
Яри глибокії;

Ой та як мені прибувати —
Краї далекії.

Хилітеся, густі лози,
Та куди вітер віє;

Ой дивітеся, карі очі,
Відки милий їде.

Хилилися густі лози
Та вже перестали;

Дивилися карі очі
Та й плакати стали...

Туга стисла серце Михайла безжалісною рукою. Покотилися сльози з очей. Життя моє, Ганнусю, чому так рано пішла від мене? Навіщо покинула серед пустки, під порожнім небом?..

Він налив собі велику огранену склянку перваку, випив, аж забило дух. Мати смикнула за сорочку, благально прошепотіла:

— Не треба, синочку... Синочку, не треба...

— Хай п'є, Мокрино! — басом заревів Клим, бликаючи налитими кров'ю очицями.— Тільки й нашого! Хай п'є! Учений чи товчений — га-га-га! — всі люблять горілку... бо вона, голубонька, гріє душу... чи то пак, нема душі! Заплутався я, ну та біс з ним! Наливай і мені. Та горілку жінкам не давай, хай їм... ик!.. наливка! Пісню, кумонько! Пісню!

Кума Марина охоче поклала ложку і почала виводити високим дзвінким голосом:

Віє вітер, віє буйний,
Дуба нагинає.
Сидить козак на могилі
Та й вітра питає:

«Скажи, вітре, скажи, буйний,
Де козацька доля?
Де надія, де гетьмани,
Де слава і воля?»

Йому вітер одвічає:
«Знаю, козак, знаю.
Твоя доля козацькая
В зеленому гаю...»

Перед очима Михайла пливли розмаїті кола, але він ще тримався річища свідомості, намагався піймати думку пісні. Віками, десятками віків плине сумна скарга лицарів... Шукачів... Де вона — доля? Де знайти її? Чи є вона? А може, лиш міраж, насмішка над бідними ляльками, створеними для гри примхливою природою?

«...Затоптана, заорана
Сірими волами...»
Схиливсь козак та й заплакав
Дрібними сльозами...

А чоловічі баси гнівно скаржилися, дорікали покійним матерям і пращурам:

Породила мене мати
В зеленому просі,
Дала мені гірку долю,
Горюю я й досі.

Породила мене мати
В зеленому житі,
Дала мені злую долю,
Тяжко з нею жити...

Сусіда Клим з дзенькотом поставив склянку на стіл, безтурботно підхопив драматичну мелодію:

Повезу я свою долю
На торг продавати,
Ніхто долі не купує,
Нічим торгувати.

Гей, повезу я свою долю
Із торгу додому
Та й ударю свою долю
Об піл головою...

«Так, так,— дзенькнуло в затьмареній свідомості Михайла.— Об піл головою. Щоб нікому не дошкуляти, щоб нікого не мучити. І одразу все стане на своє місце. Тиша. Барвінок виросте на горбку. Співатимуть пташки. Ха-ха. Сентименти. А все ж таки... гарно... І природу можна... обдурити... обвести навколо пальця.. Ха-ха-ха...»

Михайло підвівся, вийшов з-за столу. Гості не звертали на нього уваги, співали іншої пісні. Тільки мати наздогнала сина в сінях, благально прошепотіла:

— Тримайся, Мишку. Не можна ж так...

— Як, мамо?

— Я ж бачу. Ти сам не свій. Вона тебе зурочила. Ще з світу згубить...

— Хай згубить, мамо... Що мені до того?..

— У тебе син є, Мишку... Та й сам ти не старий...

— Мамо... ти мудра в мене... ти найрідніша моя...— Михайло важко впав на лавочку, притягнув до себе матір.— Але що я подію з собою? Нецікаво мені без неї...

Для себе? Нащо мені для себе? Син? Він ближче до матері... Не пропаде... Ви — вже самі добудете...

— Що ти таке мовиш, синочку? — лякалася мати.— Наче, не дай бог, надумав щось погане...

— Та ні... ще не надумав... Може, надумаю...

— Одведи й заступи,— перехрестилася мати.— Навіть не думай, викинь таку думку з голови. Як любив її, то не можеш накласти руки на себе. Яка ж то любов, коли вона веде до згуби страшної?..

— А знаєш... ти правду сказала... Гарно, сказала, мамо... Любов для життя... А яке життя... коли її нема? Страшно й дивно...

— Глянь на небо, синочку... Глянь, які зорі... Аж серце мре...

Михайло звів очі вгору. Мерехтливе вогнище далеких світів увійшло в душу, мов цілющий бальзам. Безладні мислі розпорошилися, примовкли, неспівмірні й нікчемні перед величчю неба. Мати з сином сиділи мовчки, прислухалися до вселенської тиші, а в те тривожне мовчання вривалися запальні голоси:

— Ні, ти скажи мені, скажи, не викручуйся... де він — бог? Понавигадували, начіпляли... а де він? Хто його бачив?

— Людина — бог,— глухо відказав коваль.— Все в ній. І світло, і ніч. А що — неправду кажу? Людина й мурує і руйнує. Ти мені не заперечуй, Клим.— Ти — любиш базікати багато. Не кип'ятись, а слухай. Я оцими руками гори залізяччя перекував. Скільки косарок та комбайнів чи плугів од мене пішло на поля...

— Так ти хто — бог? — хрипко засміявся Клим.— Творець?

— Бог,— з гідністю відповів коваль.— А хто руйнує, вбиває — чорт. Найбільший бог, я тобі скажу, це — хлібороб, сіяч. Вийде навесні в поле, сійне жменю зерна в ріллю, а восени — засіки ломляться. Ого, ще й який бог — людина. Богіша од усіх богів!..

В хаті замовкли, певне, оцінюючи філософію старого Кузьми. А мати поворухнулася, прошепотіла:

— Гарно батько сказав. Та все ж таки перебільшує. Дуже багато в людях ще поганого, дрібного. І не стільки поганого, як дрібного. Нікчемного. Я люблю дивитися на зорі. Ти, мабуть, од мене любов ту перейняв. Вийду,

гляну... і здається мені все земне таким мізерним, неважливим...

— А що ж важливе, мамо?..

— Огонь... Зірки, сонце — все горить, палає... все небо в огні... А ми так... мокрі якісь... чадимо. Ото життя... Якби так жити — в огні... Може, колись і ми станемо зірками. Бабуся моя — ти її знаєш — колись мені таку казку розповідала... Що праведні люди стають зірками, щоб світити іншим, тим, які ще не піднялися вгору...

— Ти що... віриш у безсмертя?..

— Не знаю... я малописьменна. Тобі видніше... А все ж таки задумуюсь часто: а де я була, як мене не було?

— Химерне... запитання...

— Чому ж... ще як дівкою була, все отак було замислюся і цілий вечір думаю. Аж голова болить. Вже мені потім учитель один казав, що я дурне питаю... а воно знов і знову крутиться: де я буду, як мене не буде?..

— Ти теж туди, мамо... Філософи... всіх віків... мудрують над тими запитаннями... Пробач, матусю, мені погано... я прогуляюся... Піду в ліс...

— Дивися ж, синку, не заблудися...

— Ха-ха... та я тут всі виходи знаю... навпомацки розшукаю дорогу...

— Не дуже хвалися... Нові посадки, кущі, багато чого змінилося... А ти ще напідпитку...

Михайло, похитуючись, зійшов з ганку, помахав рукою, рушив до воріт.

— Нічого... я все знаю... голова чиста... тільки ноги важкі, як свинцеві... трохи просвіжуся...

Вийшов за обійстя, минув горби. Голоси п'яних гостей тихішали, десь вили собаки. Пружні лози хльоскали по обличчю, з-під ніг духовито пахтів чепчик. Хиталися зорі в небі, танцювали якийсь грайливий танець. Михайло зупинився, глибоко зітхнув. В роті гидко смерділо самогоном. Він сплюнув, схилився до землі, вирвав, намацавши в пітьмі пучку чепчику, пожував. Терпкі стебла холодили піднебіння, язик. Він сів на горбку. Потім ліг, розкидавши руки, горілиць.

Красо моя невимовна! Навіщо ти? Маниш, обіцяєш, заспокоюєш. Може, є розгадка? В чому ж вона? Скажи... Для кого ти убралася в зоряні вінки, в шати пахучі?..

Нічна волога пронизує кості. Встати б. Не хочеться. Руки й ноги неслухняні. Склеплюються очі. Приємно, страшно. Крізь примружені вії мерехтить зоряне колесо. Обертається. І здається Михайлові, що він прикутий до неосяжності, серед безодні. Нема кого покликати, нема на кого сподіватися. Хто розкує, хто розіб'є кайдани, коли він сам — закатований і кат? Кричи, гукай — лише космічна безодня іронічно відгукується на відповідь...

Тужливо, тяжко, невимовно тривожно...

Грає серед пітьми веселка, наближається. Хто це? Невже ще є жива душа серед безмежжя? Невже є?

Він розплющив очі. Під сосною стоїть Ганнуся. Вбрана в темно-синю сукню, помережану зірками. Вінок з білих лілей на чолі, китиці калини. Личко усміхнене, лагідне. Тільки очі сумні.

Михайло не здивувався. Серце болісно затріпотіло, та в свідомості майнула думка: «Як же це? Вона ж там, у похмурому підвалі».

— Ти жива, Ганнусю? — тихенько озвався він.

— Жива, коханий,— кивнула Ганнуся.

— Де ти тепер?

— У нас великий сад. І багато-багато квітів. Нас восьмеро дівчат. Ми доглядаємо квіти. Скільки не йди — все квіти, квіти, червоні маки. А людей не видно. Я сумую за людьми.

— Ти до мене прийшла, Ганнусю? Ти пожаліла мене?

— Я винна перед тобою, коханий,— схиливши голову, мовила Ганнуся.— Не прийшла тоді. Ти дуже мучився. Пробач мені. Вставай, Михайле, підемо вінчатися. Вже й дружки мої чекають. Одгуляємо наше весілля.

— Ходімо,— згодився Михайло. Легко підвівся з горбка, поплив над землею, взяв Ганнусю за прозору руку. Дівчина затріпотіла, в очах її спалахнуло щастя. Вони разом рушили понад лозами до густого лісу...

Поміж деревами переливається жар-цвітом папороть, кидає срібні полиски на трави, на кущі терну й глоду. Ліс мовчазний, ніби зачарований. А ось і галявина. Посередині — багаття. Довкола стоять семеро високих дівчат, всі в білому. Золоті коси тугими хвилями спадають на тонкий стан, вії у всіх опущені, очей не видно. Тихо, беззвучно горить полум'я, іскри не скачуть з нього,

і від того Михайлові стає моторошно. Та ось дівчина промовляє до Ганнусі:

— Подруженько, чи вже ви готові до весілля?

— Готові,— дзвенить голос Ганнусі.

Дівчина втоплює глибокий страшний погляд в Михайла, пронизує його наскрізь.

— Чи любиш Ганнусю?

— Люблю,— помертвілими губами шепоче Михайло.

— Чи міцно, чи навіки?

— Навіки, дівчино. Глянь в серце моє, коли можеш бачити...

— Бачу,— вже лагідніше мовила дівчина і усміхнулася ледь помітно.— Добре, козаче. А чи повінчаєшся з нею?

— Хочу вінчатися.

— А ти, Ганнусю, чи кохаєш його?

— Кохаю, сестро.

— Навіки?

— Навіки, назавжди, подружки мої.

— Будеш вінчатися?

— Буду. Я готова, сестри мої.

— Станьте посеред вогнища,— наказала дівчина.

Ганнуся глянула на Михайла. Він якусь мить сумнівався, острах пронизав серце. Як же так? Вогонь спопелить їх, яке ж це вінчання?

— Не бійся,— суворо мовила дівчина.— Ти сказав, що кохаєш її віковою любов'ю. Вічне не боїться вогню. Певний себе, козаче? То йди сміливо...

Полум'я охоплює молодих. Тепло, приємно. Темними привидами стоїть стовічний ліс, колихаються казкові дівчата. Одна з них починає співати тоненьким тихим голосом:

Ганнусю, наша дівонько,
Покажи нам своє личенько...

А дівчата дружно підхоплюють:

Дай же нам надивитися,
Щоб було чим похвалитися...

А Ганнуся, не випускаючи руки Михайла, відгукується на заклик сестер щирим речитативом:

Сестри мої, лебідоньки,
Ой вам не буде обидоньки,

Личко моє для вас відкрите
Тільки серденько кров'ю облите...

Задумалася старша дівчина, склала руки на грудях, тужливо запитує:

Чому серце гризе скорбота?
Ой від чого твоя турбота?
Від роботи, чи від кохання,
Чи від недовгого дівування?

Мала я, сестри, любу годину,
Та загубила туди стежину.
Ой заберіте люту розпуку,
Щоб я не мала з милим розлуки...

— Ім'ям любові поєдную Михайла і Ганнусю,— урочисто сказала дівчина, а подружки радісно повторили її слова і захоплено додали:

— На віки вічні! На віки вічні!

— Поцілуйтеся,— мовила дівчина.— Ви тепер нерозлучні. У всіх світах, у всіх світах.

Посипалися зорі з неба, наче пелюстки квіток, засяяли на плечах, на косах, на віях Ганнусі. Михайло схилився до вуст дружини, хотів поцілувати. Вона пройшла крізь нього, мов хмаринка. Він лячно повернувся за нею. Ганнуся засміялася, попливла над галявиною в колі сестер. Він кинувся слідом за нею, щоб наздогнати, обняти, відчути живе, тепле тіло.

Здалека чувся регіт, змикалися глухою стіною дерева, папороті, згасало світло, пропали зорі.

Тиша. Морок. Небуття.

Задубіли руки. Не ворухнуться ноги.

Боляче в грудях.

— Сину, синочку! Що ж це з тобою? Ой боже мій, та він же зовсім захолов!

— Тихо, стара, не кричи! Скоріше несіть додому та в кожух! Не треба було стільки йому пити!

Хитаються сосни, поскрипує пісок, побивається мати, як ранена пташина. Зазирає в обличчя. Михайло всміхається, шепоче:

— А я... обвінчався, матусю...

— Що ти кажеш, синочку? Ой, зурочила вона тебе, зав'язала світ! Ой синочку мій безталанний! Що ж буде з тобою?

— Все добре, мамо... Вона моя... Нас вінчали дівчата біля вогнища...

— Марить,— почувся похмурий батьків голос.— Треба б лікаря.

— Де його тут візьмеш? Фершал — та й той п'яниця. Треба до Києва везти, Кузьмо! Біжи до голови, хай дає машину. Ой боже ж мій, отака халепа! Це я винна, бачила, що він негодящий, а пустила...

— Годі, стара, побиватися. Не поможе. Я побіжу за машиною, а ти закип'яти молоко та з медом дай йому. Трохи одійде!

— Ой, мед же тут не поможе!..

Гаряче молоко капає на губи, на груди. Михайло відсторонюється, усміхається матері.

— Не треба... я не хворий... я щасливий... Вона прийшла до мене... тепер вона — моя... на віки вічні... на віки вічні...

Розкривається безодня. Не втриматись, не зупинитись. Летить в неї все — свідомість, серце, тіло. Лиховісне падіння. Коли воно скінчиться? Ні зірок, ні вогню, ні голосу.

Німо. Глухота.

Небуття.

Прокинувся, прийшов до тями Сагайдак на київській квартирі. З вікна долинали звичні звуки вулиці, блищав на сонці ситим листком різак. Крізь причинені двері чулися голоси. Один з них належав Ніні. Вона схвильовано говорила:

— Я вже давно за ним помічала. Щось починає говорити не те. Вічні протести. Те йому не так і те не так. Потім пити почав. Завалив дисертацію. Тепер — маєте. Поїхав до матері, напився. Пішов гуляти в ліс. Заснув там. Земля сира, ну й... Кажуть, марив, галюцинації якісь йому ввижалися. Треба підлікувати, докторе. Пропадає людина. З обсерваторії все дзвонять. Що та що?

— Гаразд,— озвався м'який чоловічий голос.— Так одразу я нічого не можу сказати. Треба забрати до лікарні. Подивлюся, огляну. Заспокойтеся. Все може бути в житті. Вік наш такий розбурханий, серце не витримує, інтелект руйнується...

— Інші ж витримують,— невдоволено сказала Ніна.

— Бубон витримує,— заперечив чоловічий голос.— А скрипка псується. Не всі організми однакові. Психі-

ка — тонка штука. Беру його, спробуємо поставити на ноги...

— Ой докторе, я вас озолочу. Буду вдячна на все життя.

— Вдячність — чудово,— скупо сказав лікар.— А золотити мене — ні до чого. Краще я буду в натуральному вигляді.

— Ну це я так... фігурально...

— Я так і подумав,— серйозно відповів голос.

Двері до кабінету відчинилися. Михайло заплющив очі. Краще не дивитися на неї тепер, не розмовляти. Хай везуть, куди хочуть, роблять, що бажають. Все байдуже. Вона приходила, вона є, вона чекає його серед червоних маків. Вона і семеро білих сестер...

Знову забуття. Гомін людей. Погойдування на носилках. Машина. Куди його везуть? Мабуть, в Павловську лікарню. Вважають, що збожеволів. Ну й хай. Всі потроху божевільні. Він божевільний з любові. Хай вони думають, що лікують його. А він знатиме своє. Ждатиме Ганнусю темними ночами. Вона знову прийде. І ніякі стіни не втримають їх, вони попливуть над землею, понад Дніпром, понад луками, до похмурого лісу, де на галявині чекають білі посестри...

Скрипить підлога. Білі стіни. Нікого нема поруч. Він сам. Спокій. Тиша.

Десь кричать люди. Голосно, люто. Потім жалібно плаче хтось. Виє вовком. Знову тиша.

Темрява. Не хочеться вийти з неї. Ждати, ждати. Може, прилине. Може, поведе серед темних дерев до вогню, на вінчання...

Білою примарою пропливла санітарка. Поставила тацю з їжею на тумбочці. Щось говорила, вмовляла. Михайло не слухав.

Вона пішла.

Час зупинився. Думки кружляли у вузькій спіралі, ніби в ополонці. Все минуло. Тріснув глузд колишнього життя, розсипався на дрібні черепки. Не збереш. А збереш — нащо ті шматки? Краще ліпити нову посудину. Нову — нема з ким. В цьому житті — нема. А в тому? Лише в тому. Червоні маки. Сади. І вісім посестер. Він буде їм братом. Затишно, любо.

Що скажуть друзі? А, пусте. Скажуть, що нема іншого світу. Скажуть, що він учений і треба йому

повернутися до тверезого мислення. Скажуть — полікуйся. Він промовчить. Він збереже таємницю для себе. Червоні маки. І між ними Ганнуся. В ній цілий світ. І навіть більше. Не треба квазарів, не треба наднових зірок. Взяти за руку й плинути понад садами. Білі, білі сади. І блакитні очі над ними...

Прошелестіли кроки. Думки — врозтіч. Затаїлися.

Хто це?

Хтось у білому. Лікар? Грива сивого волосся, довгі козацькі вуса, худе аскетичне обличчя. Добрі, втомлені очі з-під волохатих брів.

Він сів на стілець. Дивиться, мовчить. Побачивши розплющені очі Михайла, вітається.

— Добридень...

— Драстуйте,— прошепотів Сагайдак.

— Чому не їли?

— Не хочеться...

— Треба...

— Може, й не треба,— зітхнув Михайло.— Мені добре й так...

— Познайомимось,— сказав лікар лагідно.— Вас я знаю, Михайле Кузьмовичу. А мене звати Григорієм. Григорій Васильович Сокіл. Лікар...

— Психіатр? — ущипливо запитав Михайло.

— Психіатр,— спокійно відповів Сокіл.— І психолог. І невропатолог. Ви ображені, що сюди потрапили?

— Ні, чого ж,— знизав плечима Михайло, одвертаючись.— Раз божевільний — куди ж іще...

— Хто вам сказав, що ви божевільний? — строго запитав Сокіл.— Не смійте думати про такі дурниці...

— Чув. Жінка казала...

— На чому вона грунтується?

— Нібито я галюцинації бачив... А це неправда! Неправда!

— Що неправда?

— Що я галюцинант. Я насправді бачив її...

— Кого?

— Ганнусю. Як от вас...

Брови Сокола насунулися ще нижче на очі, здригнулися вуса. Він помовчав, коротко мовив:

— Далі. Далі...

— А далі вона зникла. Я біг за нею, шукав. Не знайшов. Потім мене взяли. Привезли сюди. Лікарю...

Я відчував її руку, я чув пісні весільні її сестер. Вона розповідала мені про той світ, де вони живуть. Там червоні маки, сади. Яка ж галюцинація? Те відчуття яскравіше від цього. Якщо там ілюзія, то чому цей світ не ілюзія. Майя, як казав мені мій друг індус...

— Ви маєте друга в Індії? — пожвавився лікар.

— Маю,— сухо відповів Михайло.— Але чому ви нічого не скажете? Звідки вона прийшла? Чому така реальна? І я радів її появі, і мені не потрібно нічого, аби бачити її, відчувати... Якщо це божевілля, то хай буде так вічно. Аби з нею... Слухайте, лікарю! Багато віків люди вірили в потойбічні світи. Ми скептично відкинули їхні погляди. А може, зробили помилку? Хто заглядає в ту щілинку — ми вважаємо божевіллям. І людина потрапляє сюди. І наступають патологічні зміни. Дисгармонія між реальністю й оточенням...

— Ви мислите цілком нормально,— сказав лікар, розгладивши вуса.— Розкажіть мені все. Все, все, що було перед нашою зустріччю. Це дуже важливо. Якщо, звичайно, довіряєте мені. Подумайте...

— Я розповім, лікарю. У вас щире обличчя...

Сокіл сидів нерухомо годину. Чи дві? Закам'янів, пив серцем чужий біль, гнітив мозок чужим неспокоєм, розплутував павутину складного світовідчуття.

Вислухавши Сагайдака, він сказав — тихо, розважливо:

— Друже, ви цілком здорова людина. Єдина ваша вада, якщо це вада,— надзвичайна вразливість і незвичайна уява. В майбутньому, коли світ стане гармонійним, такі якості будуть благословенням. А в нашу епоху чутливі організми горять, як свічки. Я давно працюю лікарем, бачу, як під молотом протиріч розплющуються тонкі душі. Ми входимо в нову епоху. Навала вражень, лавина інформації, а форма, мозок, свідомість — старі. Вони відстають. Зіткнення ідеологій. Наукових, релігійних, мистецьких. Розкрилась безодня Космосу. Конечне ввійшло в конфлікт з безконечним. Поняття смерті, як остаточного знищення, вже не задовольняє людину, тим більше, що супроти цього повстає закон збереження. Нового визначення нема — старе ненаукове, інфантильне. Віковічні загадки Буття. Не ви перший, не ви останній. Тим більше, що домішалося особисте.

Я розумію вас, друже. Така втрата не відшкодується нічим...

— Бачте... Ви самі сказали — невідшкодовна втрата...

— Якщо вона насправді безповоротна,— серйозно сказав лідар.— А якщо ні?

— Не треба загадок,— тихо попросив Михайло.— Я втомився від гри. Благаю вас, говоріть...

— Формул вам не дам готових,— мовив Сокіл, зітхнувши.— Та, проте, можу розповісти про себе дещо. Я теж пройшов той шлях, на який ви ступили...

— Ви?

— Так. Хочете — розповім. Вам буде цікаво. Може, ця розповідь стане відповіддю на ваше шукання...

СЛОВО ШОСТЕ · ЧАША АМРІТИ

> **Зустрівся світлий Ангел з темним.**
> **І сказав Ангел:**
> **— Гіркі слуги твої.**
> **Усміхнувся темний, відповів:**
> **— Мої гіркі, а твої — кислі.**
> **Обидва ми повинні шукати солодкого.**
> **Похилив голову Ангел, бо не міг показати, де його слуги не прокисли.**
>
> *Східна казка*

Я народився на Чернігівщині, над Десною. Невелике затишне сільце, луки, ліси. Батько — дрібний дворянин Василь Сокіл. Він був більше схожий на селянина, ніж на аристократа. Жили ми небагато, але батько дав мені широку освіту. Ще змалку запросив для мене гувернантку, з нею я вивчав англійську, французьку, німецьку мови. Далі — гімназія, медичний факультет Петербурзького університету.

Потім — вихор Жовтня...

Я не зумів одразу вибрати правильну стежку. Зопалу кинувся в протилежний бік. І довго не міг виборсатися з багна контрреволюції, знайти мужність або випадок, щоб порвати з Колчаком, куди мене штовхнула доля.

Так минав час.

Та прийшла катастрофа. Армія Колчака була розгромлена. Окремі загони розлетілися врізнобіч, жорстоко мстячи за свою ганьбу беззахисному населенню.

Я з невеликим штабним загоном опинився в передгір'ях Алтаю. Там нас наздогнав партизанський загін. Закипів бій. Козаки охоронної сотні розбіглися. Невелика група офіцерів люто одстрілювалася, ховаючись за скелями. Кільце партизанів змикалося. Жалібно іржучи, падали під кулями коні, впряжені в підводи. Я впав біля колеса, затуливши обличчя, тупо ждав фіналу. Хтось поруч зі мною люто закричав, щось упало, глухо гримнуло. Мене обпекло біля вуха. Задзвеніло в голові. Накотилася пітьма...

Опритомнів я на підводі. Пахло сіно, цокали копита, наді мною похитувалися яскраві зірки, пропливали темні високі дерева.

«Живий,— подумав я радісно.— Ще живий...»

Почувся глухий старечий голос:

— Дуже ти жаліслива, Ксеню. Хто він тобі?..

— Ближній,— відізвався мелодійний жіночий голос.— Ближній, батя...

— Не дурій,— строго задзвенів голос чоловіка.— Може, він і не православний...

— То й що? — наполягала жінка.— Хіба не бачиш — людина в біді. Треба допомогти.

— А я хіба що? — зітхнув чоловік.— Веземо ж. Я тільки кажу, що до добра не доведе твоя жалість. Ось так...

Жінка не обзивалася. Я теж мовчав. У моєму серці струмилася ніжність до незнайомки, яка врятувала мене.

Війна, пожежі, смерть лишалися позаду. Вони здавалися сном, марою. Може, їх і не було.

Хитаються зірки, пахне солодким кінським потом, заспокійливо цокотять оковані колеса по кам'янистому шляху...

Мене привезли в далеке гірське село Мульту. З північного боку по долині протікала грізна Катунь. Під сонцем блищали снігові бліки, над ними клубочилися хмари. Густою щетиною стояли модринні та кедрові ліси, долини квітували, сповнювали повітря ніжними запахами.

Село було кержацьке. В ньому жили старовіри, предки яких ще за Петра втекли до цих благословенних країв, щоб зберегти двоперсне знамення й батьківську віру від церковної сваволі.

Я поселився в невеликій охайній хатинці. Пахло смолистим деревом, на вікні стояв чималий ящик з густою м'ятою, вазони з великими рожевими квітами. Біля мого лежака — широкий ослін. На ньому щоранку я знаходив глечик запашного молока, пухкий хліб, тарілку з медом. За дверима часто чулися приглушені голоси, але до кімнати удень ніхто не заходив. А вранці знову я бачив на ослоні їжу, намацував на руках та на чолі свіжі пов'язки з тонкого полотна.

Незабаром одужав. Дуже кортіло побачити свою рятівницю, та вона не приходила. За вікном зеленіли віти модрини, стукали в шибку ласкавими м'якенькими пальцями, кликали в широкий світ.

Я вже підходив до вікна, тримаючись за стіну. Видно було ліс, блакитні зубці гір на обрії, білопінний потік недалеко від хати. Серед квітуючих трав паслися корови, гралися діти. Мені хотілося до них, бажалося дії.

Одного разу до кімнати ввійшов літній бородатий чолов'яга, сивий, коренастий, у простій полотняній одежі, в чоботях. За ним стояла висока струнка дівчина в довгій чорній сукні. Вона була гладенько зачесана, на груди спадала змією товстелезна руса коса. Сірі очі дивилися тривожно-дивно, вона не зводила погляду з мого обличчя. Чоловік, погладивши бороду, привітався, в синіх прозорих очах причаїлася настороженість.

— Ну що ж,— озвався він.— Хто будеш, з якого роду-племені? Я — Афанасій Григорович Лебідь. Це моя донька Ксеня...

Я назвав себе, подякував за рятунок.

— Богові дякуй,— скупо сказав господар.— Та ще ось їй — Ксені. Я, правду кажучи, не дуже охочий втручатися в отакі справи. Білі, червоні — хто вас розбере? Брат на брата — хіба це діло? Кров, ворожнеча, пекло. Не може бути добра з того. Не може...

— Не наша справа розбиратися в тому, батя,— владно сказала дочка.— Зробити добро — інша справа. Сказано ж: «Хто думає, що бога любить, а брата свого ненавидить,— лож єсть».

Батько невдоволено покрутив головою, але в очах його майнули іскорки гордості. Він зиркнув на мене, кивнув бородою.

— Чув? Письменна. Начиталася. Ну та гаразд! Ближче до діла. Ти, Григорію Васильовичу, людина вчена, розумієш... Не можна тобі тут бути. Хто, що? У нас тут строго, на нашій сім'ї ще не було поголосу. Будь готовий. Вночі одвезу тебе до Усть-Кана. Там вже сам влаштуєшся, куди, як...

Він зітхнув, потупцював на місці, вийшов. Ксеня, сумовито глянувши на мене, попрямувала за ним.

Я лежав самотній, думав. Куди мені? До кого? В далекому Петрограді не лишилося жодної рідної душі, вся Росія у вихорі битви. Я не знайду одразу істинного шляху, мене розчавить той смерч, як хробака на дорозі. Хочеться тиші, простого й зрозумілого життя. Заглибитися

в себе, подумати... Та як тут залишитися, як ввійти в цей старовірський світ, здобути їхнє довір'я?

Я сидів, тяжко роздумуючи, до сутінків. За вікнами вже блимали зірки. Безшумно відчинилися двері, до кімнати шаснула висока постать. Я схвильовано скочив на ноги.

— Ксеня Афанасівна?

— Тихо.— Вона підступила до мене, поклала свою долоню на мою руку. По моєму тілу прокотився жар.— Ти поїдеш од нас?

— Не... знаю. Батя твій велить. Ти ж чула?..

— А ти, Григорію Васильовичу... ти хочеш їхати звідси?

Вона дивилась на мене полум'яним зором, темні в сутінках очі переливалися іскрами. Я прошепотів:

— Мені добре у вас. У мене нема ніде нікого...

— Чи люба я тобі, Григорію Васильовичу? Така, як є — проста, неосвічена? Не дивуйся, що перша кажу. Полюбився ти мені. Не знаю чому. Серце каже, що кровинка ти моя. Нероздільна. Чи помилилася, скажи?

Не відоме досі хвилювання стисло моє серце, щирість дівчини осяяла щось в душі, до очей підступили сльози. Ось воно — веління долі. Я схилився і вдячно поцілував їй руки...

Вона обпекла поцілунком мої вуста, метнулася до дверей. Зупинилася на мить.

— Батя сідлає коней. Я зупиню. Зажди — приведу його...

За кілька хвилин господар уже був у моїй кімнаті. Він ввійшов з палаючою лучиною, ввіткнув її в щілину. Свердлив мене суворим поглядом.

— Так. Швидко. Що ж це, Григорію Васильовичу? Як це розуміти?

— Любо мені у вас,— глухо сказав я.— Нема мені куди йти. Ксеня ваша, знаю, достойна кращого, ніж я. Але я щирим другом буду їй. Нема хитрощів тут, Афанасію Григоровичу. Нема обману. Судіть, як знаєте...

— Батя,— озвалася Ксеня з-за плеча батька.— Моє серце так велить. Не ставай на заваді!

— Цить! — грізно обірвав її батько.— Серце! Багато ти розумієш в серці? Може, він безбожник! А ти — старої, благочестивої віри. Говори по совісті, як перед богом, віриш в бога чи ні?

— В якого бога, Афанасію Григоровичу? — серйозно запитав я його.— Адже він не один?

— Як то не один? — спантеличено скрикнув господар.— Що ти мовиш кощунні слова? Творець всього сущого один. І син його — спаситель людей — один.

— Чому ж тоді ворогують люди з-за віри? — сумно запитав я.— Всі вірують в єдиного бога. Всі християни — в одного Христа. І розпинають один одного ім'ям спасителя. Хіба Никон та цар Петро загнав вас у хащі Алтаю не ім'ям Христа? А ви — хіба ви відстоювали свою віру не тим же ім'ям єдиного бога?

— То — єресь никоніанська,— непевно відповів господар.— Ми берегли стару, прадідівську віру...

— В чому вона? — зітхнув я.— В двоперсному знаменні, в кількох незначних обрядах. Погляньте, Афанасію Григоровичу, на всю Землю. Тисячі сект проголошують істину, любов, спасіння і гризуть горлянку одна одній ради єдиного бога. Де ж голос його, де його воля, де рука всемогутнього й люблячого творця світу? Навіщо він створив такий страшний, страдницький світ?

— Божа воля на це,— суворо перебив мене господар.— Не можна нарікати, ми не знаємо — для чого й куди. Ти спочатку скажи, на що ти здатний, пройди по землі людиною, а тоді — питай. Терпіти, молитися, ждати й дякувати треба...

— Це рабство,— заперечив я.— А Христос заповів: «Ви — боги». Афанасію Григоровичу, адже ви не підкорилися властям предержащим, як веліли апостоли, а повстали супроти Никона та Петра, втекли до далекого краю. Не захотіли бути рабами ваші предки. Мужністю й працею вони оживили ці дикі землі, не побоялися прокляття церкви й бога...

Господар мовчав. А в очах його я бачив схвальний вираз. Та в душі його панувала боротьба. Він, важко зітхнувши, мовив:

— В Біловоди тобі треба. Тільки туди. Там знають істину, там знають істинного бога...

— Біловоди? Що це? Десь я чув таку назву. Читав у якійсь книзі...

— Біловоди — царство правди,— тихо сказала Ксеня.— Там живуть посланці неба. Наші збираються йти до того царства...

— Казка,— усміхнувся я.— Ксеню, ти справді віриш?

— Вірю. Знаю...

Батько кашлянув, на стіні захиталася його тінь.

— Почали одне, іншим завершили. Григорію Васильовичу, сказати правду — ти мені до душі. Не нашої віри, далекий, але і по душі. Що ж, віра — твоя справа. Любитесь, будете парою. Але — по-божеському. Вінчатися сьогодні ж, уночі. Згода?

Я з вдячністю схилив перед ним голову.

— А про Біловоди — потім. Ще почуєш. Тут прийшов один монах, збирає людей. Сам побачиш. Ксеню, одягнись як слід. Дай судженому мою нову одіж. Я піду до отця Михайла...

...Ми йшли вулицями сонного села. Мов свічки весільні, палали над горами яскраві зірки, товпилися звідусюд юрби темних модрин та ялин, привітно хитали верхів'ями. Було урочисто й тихо. Ми трималися за руки, відчували подих таємниці, яка незримими нитями поєднала нас у складній плутанині життя.

У старій часовні очікував нас отець Михайло, духовний наставник старовірів. Він увесь був білий. Довге біле волосся, біла борода, віхті білих брів. Наставник привітно кивнув мені, Ксені. Поставив нас перед темним образом Христа. Під іконою видно було велику червону чашу, над нею горіло полум'я. Обличчя наставника наблизилось до мене, прозорі очі глянули ясно й дружньо.

— Любиш її?

— Люблю,— прошепотів я.

— Добре, чадо,— сказав отець Михайло.— А ти, Ксеню, чи любиш, чи по добрій волі стаєш його дружиною?

— По любові, отче.

— Добре, діти. Бог єсть любов. Хай же по мірі вашої любові і об'єднає він вас. Бережіть любов. Усе інше — прикладеться...

Він шепотів якісь молитви, а я стояв поряд з своєю дружиною радісний, щасливий. В голові не було думок, лише відчуття полегкості й спокою.

Мерехтіло полум'я свічок біля образів, пахло воском. Христос дивився на мене суворо й вимогливо. І десь в незміряних глибинах моєї свідомості виникала впевненість, що віднині для мене починається нова смуга життя, новий таємничий шлях...

Ніжно й палко любила мене дружина. Я був щасливий.

Ми з Афанасієм Григоровичем почали класти над потоком новий зруб для хати. Ксеня допомагала нам. Приходили бородаті кержаки з інших господарств, тоді робота йшла швидше.

Дружина інколи ходила на якісь духовні зборища. Линули вісті про ченця-проповідника, який закликав іти в Біловоди. Я все ще не сприймав серйозно тих чуток. Та ось одного разу Ксеня прийшла до зрубу і покликала мене. Дивилася в очі благально й ніжно.

— Що тобі, Ксеню? — тихо запитав я.— Ти чудна якась останніми днями. Що сталося?

— Я йду в Біловоди, друже любий,— схвильовано сказала Ксеня.— Не можу інакше. Збагни. Там правда, там воля. Там знають, для чого живе людина. А я лише про це й думаю. Не можу не йти...

— А я?

— Тому й хвилююся, Григорію. За тебе. Бо люблю — і без тебе не можу. Ходімо разом. Що нам в цій хаті? Що нам в житті звичному? Хай умремо на дорозі до Біловодів, та зате знатимемо, що шукали правду...

— А якщо це вигадка, Ксеню? Казка, вигадана людьми для втіхи, для обману душі? Що тоді?

— Не казка,— палко сказала Ксеня, тиснучи мою руку, і очі її спалахнули фанатичним вогнем. Те полум'я передалося мені. Я мовчав, дивився на дружину, і ураган думок вирував у моїй свідомості. Промайнули картини минулого. Суперечки з магістром, Петроград, хвороба. Забуття. Таємничий рятівник... чи привид?.. Знову незвичайність вторгалася в моє життя, ламала усталене, кидала у простір пошуків. Куди? Навіщо?

— Поведи мене до нього... до того ченця,— попросив я.— Я хочу сам послухати...

І ось ми переступили поріг низенького старого будиночка. Тут жив найстаріший в селі старовір Артамонов. Йому вже йшов сто четвертий рік. В давні роки він нібито побував у Біловодах. Саме в нього зупинився бродячий проповідник, закликаючи людей у подорож до святого краю.

На низеньких ослонах сиділи жінки, чоловіки, діти. На покуті, за столом, видно було постать проповідника.

Чорна ряса покривала худе тіло, з-під насуплених чорних брів уважно й насторожено дивилися втомлені очі. Він зиркнув на мене, але не зробив паузи в бесіді. Я почув останні слова його розповіді:

— ...і там, за великими озерами, в далеких гірських краях, стоїть нерушиме царство правди. Зветься воно — Біловоди. В незапам'ятні часи знесене воно з неба на землю, щоб допомагати шукачам, правдолюбцям. Там процвітає справедливість, там нема попів і царів. Віра чиста, від серця, в дусі. Там живе вища мудрість і велике знання. І все те готується для блага людей...

В голосі його було гаряче почуття певності й віри. Я не стримався, запитав:

— Пробачте... А хто там був, у Біловодах? Де свідки? Це настільки чудесно, що не може лишати людину в спокої... Але ж іти в таку далину — треба мати певність?..

Поруч з проповідником заворушився старезний, сивий дідок. Він закашлявся, затуляючи висхлою рукою зморщений, беззубий рот, посміхнувся до мене. Перекашлявши, тихо мовив:

— Були, голубе, люди в Біловодах. Еге, були... Ось я був, приміром, коли хочеш знати... Я. З Атамановим був покійним, хай йому господь пошле спасіння!..

Я з подивом дивився на нього, не знаючи — вірити чи ні. А дід, ласкаво оглядаючи присутніх, вів далі — просто, буденно:

— Правду каже наш гість — вірте йому. Ще з давніх-давен наші батьки й діди чули про Біловоди. Почув і я. Еге, років шістдесят тому. Зібралося нас шестеро. Закортіло нам у Біловоди — побачити святих людей, послухати їх, повчитися життю праведному. Пішли ми... Між Іртишем і Аргунню... а далі, коли знаєш путь, потрапиш до солоних озер. Вредне місце, гибельне... Згинуло там багато людей. Та нам пощастило минути його, добрі провідники були. Добулися ми гір Богогорше... Важко було та перейшли. Подолали Кокушки. А там — попрямували через сам Єргор, до найвищого в світі снігового царства. За ним — свята долина, древня, споконвічна... царство правди... Два літа йшли ми. Померло четверо. Я і Атаманов дійшли. Прийняли нас добре, показували багато чудес...

— Які ж вони? — запитав я.

— Люди. Схожі на наших. А деякі — не схожі. Ласкаві, гарні. Просте вбрання. Мовчазні. Все трудяться, трудяться. Хто квіти збирає, хто щось мурує. А інші — на небесних птахах літають...

— На яких птахах? — здивувався я.

— Ну... не такі птахи, як ми бачимо,— усміхнувся дід,— а штучні... Схожі на сани, без коліс. Самі піднімаються, тихо...

В кімнаті мовчання, нічичирк. Очі людей сяяли втіхою, радістю. Ксеня палко стискала мені руку. Я не знав, що й казати. Не вірити старому? Нема причин. Повірити? А що, коли це галюцинація від довголітніх мандрів?

Проповідник вибрався з-за столу, підійшов до мене, тихо запитав:

— Ви, здається, не тутешній?

— З Петрограда. Занесло життя...

Він пильно й дружньо глянув у очі мені.

— Розумію. Вчений? Інженер? Вчитель?

— Медик. Тому я й не міг так одразу... розумієте?

— Розумію. Я теж не чернець. Мандрував з Пржевальським. Тоді й почув про Біловоди. Але поговоримо ввечері спокійніше, одвертіше. Приходьте. Або я до вас...

Ксеня вдячно кивнула, прошепотіла:

— Щиро запрошую. Будемо раді...

І ось наступив вечір. Проповідник сидів у нашій кімнаті. Його слухачами були тільки я й Ксеня. Він ворушив пальцями густі парості м'яти, і тонкий дух котився в повітрі, очищаючи свідомість. Гість глибоко зітхнув, з приємністю примружив очі.

— Ви звернули увагу, що майже в кожній хаті старовірів є м'ята? І квіти. Древнє знання, яке сучасні кержаки забули. А традиція залишилася. М'ята — сильна дезинфекція повітря. Засіб проти інфлуенци, проти головних болів, прекрасний компрес на пухлини. Ви знаєте про це? Тим краще. Не будемо ухилятись. Перш за все — познайомимося. Ім'я моє — Юрій Сергійович. Інше — неважно. Прізвище, титули — все це в минулому. Воно не повернеться, отже, нікому не потрібне. Слухайте про Біловоди. Ви вчений, лікар, людина освічена, отже, легенду про святий край так просто не сприймете. Вам треба доказів... або пояснення...

— Так, так,— підхопив я.— Вже досить було обману, досить барвистих легенд. Чи не надто багато повітряних замків?

Обличчя Юрія Сергійовича сповнилося виразом суму, він опустив вії донизу, сплів пальці докупи, мовчав, ніби прислухався до нечутного голосу. Ксеня завмерла, притамувала подих, докірливо зиркаючи на мене.

— Може, й правда,— нарешті мовив гість.— Може, ваша правда... Та все залежить від того, що людина бажає. Нагадаю вам старовинну тібетську притчу. Шукав чоловік Майтрейю. Дванадцять років шукав, не знайшов. Хотів уже повертатися додому, коли зустрів старого діда. Той пиляв кінською волосиною товсту деревину і примовляв: «Хоч все життя пилятиму, а все-таки перепиляю». Шукач засоромився уздрівши таке терпіння. І знову повернувся до пошуків Майтрейї. І тоді з'явився йому Майтрейя Будда, сів на плечі, сказав: «Ходімо до людей, на базар». Прийшли на базар. Люди побігли врозтіч од чоловіка, закричали: «Що за смердюча собака в тебе на плечі?» Так замість Будди можна побачити огидного пса, залежно від того, якими очима людина дивиться на світ, чого вона бажає...

Я усміхнувся, схвально кивнув.

— Притча ясна. Всі церковники, всі сектанти, ортодокси поробили з своїх богів тиранів та деспотів, молохів, які пожирають жертви й п'ють кров. Але досить про це... Юрію Сергійовичу! Я хочу знати, що реально стоїть за цим поняттям — Біловоди? Ну один аспект — старовірський — мені зрозумілий: пошуки чистої віри, пошуки правди, де можна заспокоїти змучену душу... А інші, реалістичні аспекти?..

— Реально? Ви багато захотіли. Це поняття не в мірах звичайних. Хто опише його повністю або хоч би наполовину? Я скажу, що знаю. Або майже все. Деякі здогадки, гіпотези, перекази...

— Чудно все,— сказала Ксеня, тривожно дивлячись на гостя.— Людям ви казали одне... тепер — інше... Хіба правда не одна?

— Одна,— лагідно відповів Юрій Сергійович.— Одна, Ксеню Афанасівно. Тільки розуміння її — різні. Їх безліч. Я розповім кілька епізодів — судіть самі...

В середні віки до римських пап часто надходили послання з Центральної Азії. В тих листах виявлялися зло-

чини церкви, робилися попередження. Підписував послання пресвітер Іван. Певно, це був псевдонім. Папи кілька разів споряджали посольство, щоб зустрітися з Іваном. Ясна річ, що посли не могли нікого знайти. Зрозуміло й те, для чого вони посилалися... Далі. Серед народів Європи, в Росії теж, ходили легенди про індійського царя-священика Івана...

— Я щось читав у Франка. Він збирав народні апокрифи...

— Саме так. Легенди й перекази стверджують, що в далекій Індії є царство правди, що править там Іван, що люди там безсмертні, а в самому царстві — різні чудеса, дива. Звідки ці апокрифи?

— Мрія людей про щасливі краї,— сказав я.— Вічна ідея про рай, про безтурботне життя...

— Народ не такий дурний, щоб мріяти про пусті побрехеньки. А ось перекази про якісь реальні події він зберігає віками, хоч вже давно забув про смисл тих подій. Згадайте казки й легенди всіх народів про джинів та девів, які зненацька з'являються і зникають, які мають дивні апарати, літають у просторі, бачать події на відстані у всевидючому оці. Згадайте вогняних драконів, яких зустрінете у будь-яких казках. Згадайте всі релігійні перекази про чудесне місто Сіон на горі, про Новий Єрусалим, про город Кітеж, що пропав для людського ока. Згадайте описи Єзекіїла, де він дуже чітко описує деталі пристроїв небесних гостей: і тіла, покриті сяючим металом, і довкола голови подоба кришталевої сфери, і крила, які підіймають та опускають тих істот, і колеса, сповнені очей спереду і ззаду, і промені, що освітлюють дорогу перед тими посланцями, і літаючі хмари, сповнені неймовірних див...

— Згадую,— задумливо відповів я.— Читав колись. Але не надавав значення. Вважав просто туманною символікою древніх...

— Пустої символіки нема. Кожен символ створено для маскування суті або для її узагальнення. Алгебраїчний знак духа. Для неписьменних людей математичні символи теж абсурдні. Нагадую вам ще описи з Апокаліпсиса... Автора тих записів зустрічають могутні істоти. Згадуєте? Відкрито двері на небі, його запрошують ввійти. Він входить і бачить Сидячого на троні, довкола нього люди в білому вбранні. Перед ними ніби море

скляне, схоже на кристал, четверо дивних істот, сповнених очей спереду й позаду. Іоанну показують в тому кристалі різні видіння: що було й що має бути на Землі. Я замислювався над тими грізними пророцтвами — чи не можна припустити, що всі ці легенди й казки є відлуння зустрічі пращурів з могутніми посланцями далеких світів...

— Тобто...

— Тобто з жителями інших планет. Знаю, що для вас, може, це дивно, неймовірно. Іншопланетники могли показувати людям, яке їх чигає майбуття, якщо вони не змінять способу життя: катастрофи, падіння, смерть. І навпаки — в разі братерства інше видіння: нове життя, без храмів, без багатих і бідних, без хвороб і злиднів. Знаю — над такою гіпотезою сміятимуться й попи, і вчені ортодокси. Втім, згадайте Ціолковського. Ви читали його книги, статті?..

— Читав. Ще як навчався в університеті. Його тоді охрестили божевільним...

— Не дивно. Люди готові допустити грізну ефемеру — небесного тирана, істеричного, непослідовного, злочинного Єгову, готові поклонятися найстрашнішим виродкам... а прийняти мудрих і гуманних істот поряд з нами, на інших планетах, вони не погоджуються. Дивно й сумно. Слухайте ж далі. Зверніть увагу на східні легенди, перекази, апокрифи. Індуси твердо вірять, що на Гімалаях живуть боги. Про це говорять Веди, Пурани, Махабхарата. Вся Азія знає про Шамбалу або Калапу...

— Шамбала,— повторив я.— Небесне царство. Швета-Двипа. Острів Світла, що літає в просторі. Я чув про це. Читав. Там живуть Кумари, безсмертні аскети, які повстали супроти Брами, верховного бога...

— От бачте. Ви запам'ятали. Ще один образ Прометея. Повстанці супроти сліпого закону Природи, революційні сили розуму. Чому всі народи світу дивилися на Схід, розповідаючи про оселю небесних істот? Чому вказувалися найвищі гори? Навіть наші билиці про Святогора-титана, який закам'янів у гірських ущелинах? Хіба вони не кажуть про те саме? І, нарешті, Біловоди... Я вірю старому Артамонову. Певна річ, він не може нам розповісти чогось певного. Адже йшов він не як учений, а віруючий фанатик. Та йому й не показу-

вали всього. І залишитися не дозволили, хоч він і просився. Ви збагнули? Отже, не кожному можна там бути...

— Який же смисл у їхньому перебуванні на планеті?

— О, великий. Уявіть, що їх взагалі нема. Уявіть, що нема казок про царство добра й правди. Нема легенд про чудеса, про добрих титанів. Нема образу Прометея, який одухотворив так багато творів. А хто скаже — що вони зробили, а чого ні? Григорію Васильовичу, я вам всього, що думаю, не буду переказувати... всього й не передаси словами... Скажу лише одне: відтоді, як я почув про чудесний край в Гімалаях — це сталося ще в експедиції,— вже не було мені спокою. І вдень і вночі мрію потрапити до дивних пришельців. Не для себе, а для людей. Не знаю, чи доберуся... а не можу не йти. Ось і закликаю людей, щоб іти разом. Дорога далека, треба друзів. Таких, щоб вірили. Вчені — ви знаєте — в більшості скептики. Інколи краще прості немудрящі люди. Тут саме такий випадок, ви розумієте?

Ксеня приклала руки до грудей, полегшено зітхнула.

— Слухала вас, слухала... наче казку якусь. Не все розумію. Мудро дуже... але радісно... Є Біловоди? Я так зрозуміла?

— Є, Ксеніє Афанасівно,— засміявся гість.— То нічого, що ви не все збагнули. Серце ваше давно збагнуло істину. А істина одна — добро й правда. Путь довга. Навчимо вас дорогою грамоті, дійдете до Біловодів письменною жінкою. Хочете?

— Дуже...

— То й гаразд. А тепер — ближче до справи. Мені приємно, що зустрівся на путі вчений, друг. Знатимемо, що шукаємо. А залишимося живими — передамо свої знання людям. Не містичні вигадки, а наукові факти. Григорію Васильовичу, як вирішуєте? Будете супутником?

Я вагався недовго. Навіщо мені пусте проживання? Ксеню не зупиниш. Без неї не життя. Повертатися? Куди? Я люблю свій народ. Хочу послужити йому. Доля посилає мені дивовижну можливість. Я вчений. Піду назустріч покликові. Може, на цьому шляху буду корисний людям...

Юрій Сергійович простягнув свою руку. Моя рука й Ксенина лягли в його долоню...

Ми вирушили в серпні. Батько умовляв Ксеню, просив, щоб вона подумала, чи варто йти в невідомі краї. Тут рідні землі, тут милий серцю Алтай. Народяться діти, прийде радість, життя ввійде в звичний потік. Богові бажано, щоб ми жили й працювали там, де народилися...

— Ні, батя, ні,— вперто відмовлялася Ксеня.— Хто, як не бог, вклав мені до серця бажання піти в святий край? Не можу, родимий, не можу лишитися. Змарнію, пропаду. Не умовляй...

Старий Лебідь з сумом благословив її й мене. Пожитки нав'ючили на коня. З села вийшло, окрім нас, ще дев'ятеро. Всього вирушило до Біловодів дванадцятеро.

Перейшли Катунську гряду. З перевалу видно було сліпучі верхів'я Білухи, блакитні хвилі гір. А далі, на півдні, бовваніли в мареві грандіозні масиви таємничих хребтів.

Шість жінок і троє чоловіків, які покинули Мульту, були запеклими старовірами. На привалах вони окремо готували собі їжу, окремо молилися, мали окремий посуд. Ішли мовчазно, урочисто, з фанатичними поглядами.

Настала зима. Ми зупинилися на краю пустелі. Найнялися працювати до китайських поселенців. Впали сніги. Ми рубали в лісах високі, товсті модрини, пиляли, обтісували тверді стовбури для нових будівель.

Навесні рушили далі, придбавши харчі та трохи грошей. Юрій Сергійович повернув караван на південний схід, щоб минути Джунгарію.

— Розбійницькі племена,— пояснив він.— І небезпечні болота...

Нас зустріла мовчазна сувора пустеля. Нескінченні бархани, глинисті урвища, кам'яні схили. Де-не-де саксаул, колючі трави, невеликі пишні оази. Біля одного озера нас спіткала біда.

Налетів з-за барханів загін вершників, з гиком і свистом заарканив людей і коней. Не давши ні схаменутись, ні поплакати, ні пожалкувати, степові розбійники погнали нас в глиб пустелі.

Тяжка була путь. Не оповім про все. Для цього не вистачило б кількох діб. Троє жінок і два чоловіки з старовірів умерли від спраги по дорозі. Вершники

безжалісно кинули їх між скелястими ущелинами, не дозволивши навіть закопати.

За два тижні нас пригнали в химерний город серед пісків Гобі. Юрій Сергійович здивувався, прошепотів:

— Зверніть увагу, це не руїни стародавнього міста. Нове будування... Незбагненно... Кому потрібні єгипетські піраміди в двадцятому сторіччі?

Незабаром ми дізналися про господаря страшного гнізда. То був знаменитий розбійник Дже-лама, освічений монгол, князь. Він мав таємничу долю. Навчався в Петербурзі, в університеті, сидів у царських в'язницях, грабував на дорогах пустелі, а тепер, зібравши зграю однодумців, почав будувати місто серед безлюддя Гобі. Для праці він зганяв людей з усіх усюд, де тільки щастило кого захопити,— з караванів, з монгольських улусів, з ойротських аїлів. Нас теж примусили мурувати стіни химерних палаців, об'єднаних в суцільну фортецю захисними валами.

Наглядачі були безжалісні, жорстокі. Працювали ми на сонці по вісімнадцять годин, надголодь, задихалися від спеки, від спраги. Лежачи під зоряним небом в кам'яній загорожі, Ксеня жалісно шепотіла:

— Як же це, Григорію, як же це, друже? Ішли в Біловоди... а потрапили до гнізда сатанинського... Невже так і гинути?

— Потерпимо, Ксеніє Афанасіївно,— похмуро казав Юрій Сергійович,— плачем не поможеш. Хіба не бачите, з ким маємо справу? Дикуни, кати. Якби самого Дже-ламу побачити. Може, він пустить нас. Адже освічений?..

Такий день наступив. Дже-лама обходив стіни своєї фортеці, мурування якої вже завершувалося. Зупинився біля нас, певно, звернувши увагу на наші європейські обличчя. У вузьких очах блиснули чорні вогні, на суворому бронзовому обличчі Дже-лами з'явився вираз цікавості.

— Хто, звідки? — запитав він російською мовою.— Росіяни?

Юрій Сергійович покинув камінь, який він тягнув до стіни, ступив назустріч розбійникові.

— Знаменитий Дже-лама,— сказав він.— Ми довго чекали тебе...

— Навіщо? — іронічно всміхнувся Дже-лама.

— Хочемо просити, аби ти відпустив нас. Ми вже досить попрацювали для тебе. Жінки знемогли, ми теж на грані виснаження...

— Куди йшли? Хто такі?

— Ці жінки й чоловіки — старовіри з Алтаю. Я і оцей чоловік,— він показав на мене,— росіяни. Ми йшли в Біловоди...

— Біловоди? — зуби Дже-лами вишкірилися в посмішці.— А це що таке?

— Шамбала. Калапа,— пояснював Юрій Сергійович.— Священне місце Азії. Ми йшли, щоб зустріти великих Архатів...

Обличчя Дже-лами нахмурилося, стало зловісним.

— Чого ви шукаєте, дурні чужинці, по гірських пустелях? Навіщо вам міфічні Архати? Де й кому вони допомогли за віки історії? Сила — єдина надія. Шабля в руках, спис. Я ближче до Тібету, до вашого «священного» місця, а — як бачите — покладаюся на себе! Серед пустелі виросте город Дже-лами, до нього прийдуть поклонитися навколишні племена. Тут з'явиться нова держава! Я матиму військо, мені потрібні будуть освічені люди. Покиньте марення про Шамбалу, дивіться на життя тверезо. Бачу по очах — ви незадоволені моєю відповіддю? Подумайте — все 'дно звідси ви не вийдете. Або смерть — або поміч великому Дже-ламі!..

Він залишив нас, розгублених, знічених, розбитих духовно.

Знову потяглися тяжкі дні поневіряння, рабської праці. Лише щасливий випадок врятував нас...

Одного дня до фортеці над'їхав загін монгольських вояків. Їх зустріли розбійники Дже-лами. Монгольський офіцер пояснив, що привіз подарунки від уряду і хатик в знак дружби знаменитому вождю Дже-ламі.

Його прийняли ласкаво, як дорогого гостя. Але під хатиком було сховано револьвер. Грізний розбійник впав під кулями. Зав'язався бій. Ми втекли, скориставшись замішанням. Вночі ми вже були далеко, серед гір, і прямували до Тібету. Нас було шестеро з тих, які рушили з Алтаю, та ще один тібетський буддист, який пристав до нас і обіцяв провести до святого краю.

Ми обносилися, схудли. Їли те, що щастило діставати за невеликі запаси грошей, прихованих од розбійни-

ків. Другого літа перевалили величний Алтин-таг, вийшли до Кокушілі.

Буддист весело поглядав на білосніжні хребти, співав якісь гімни і все бадьоро повторював:

— Скоро, вже незабаром. Недалеко — священні місця. Чуєте — запахи Калапи...

Ми зупинялися, вдихали аромати гірських квітів, що плинули над нами. Жінки-староврірки плакали від щастя, хрестилися.

Ми зупинялися в монастирях, побудованих на перехрестях караванних стежок та доріг. Бачили безліч лам, тисячі віруючих, які самовіддано працювали на ту армію нероб. Були свідками дивовижних процесій та звичаїв, ще страшніших та огидніших, ніж наші. Сила-силенна сект наводнювали Тібет. Віра більшості з них була темна, чаклунська, сягала своїм корінням в найдикіші традиції древності. Ми дивувалися, питали свого тібетського провідника:

— На Сході є величні філософії. Десь тут неподалік — твердиня правди, знання... а довкола — запустіння, темрява, фетишизм. Чим ти поясниш це? Чому так багато сект у буддистів? Хіба Будда не один? Хіба він заповідав такі мерзотні традиції?

Буддист, сміючись, лукаво відповідав:

— А хіба Христос не один?.. Хіба він заповідав інквізицію, розділення своїх послідовників на різні церкви, на тисячі сект? Хіба ви не розумієте, що людська природа однакова всюди. Які люди — таких і богів собі ліплять. Гутама взагалі заперечував існування бога. Він хотів, щоб люди самотужки піднімалися до знання, до розуміння свого становища в космосі. Наші традиції передають слова Будди. Він суворо докоряв брамінам за обман, за шарлатанство. Він навчав людей не покладатися на якихось верховних істот, а йти власними ногами по землі, очищатися від бруду душевного, допомагати іншим, любити друзів своїх. А жерці зробили з людини бога. Ну що ж — кожен творить сам себе, кожен вибирає свій шлях. Не захотіли мати Будду — людину, хай поклоняються Будді — небесному деспоту. Отож не дивуйтеся, що поряд з священним краєм панує пітьма. Де є велике світло — там поруч повзе морок...

Юрій Сергійович слухав буддиста, розпитував. А я вже не цікавився нічим. Замкнувся сам в собі, жив лише

мрією: може, все-таки відкриється неймовірне? Один промінь казки може відшкодувати всі втрати на тяжкому шляху...

Минав другий рік нашої мандрівки. Перед нами постали хребти Трансгімалаїв. Тяжко захворів Юрій Сергійович, померли чоловіки-старовіри, дві жінки. Лише Ксеня йшла поряд зі мною мовчазно, не нарікаючи, не жаліючись на здоров'я. Обличчя в неї схудло, загострилося. Очі запали, потемніли. Та ще добре витримувала путь старовірка Марина — невисока міцненька жінка.

Юрія Сергійовича ми залишили в монастирі. Він кашляв натужно, на вустах з'являлися червоні плями. На прощання вчений потиснув мені руку, прошепотів:

— Жаль... Не пощастило... Поклонись за мене... Скажи, що вмер в дорозі... до світла... І ще... Григорію, пам'ятай про Вітчизну... послужи їй... Що взнаєш — передавай нащадкам... Хай несуть легенду далі, далі... Без легенди не можна...

Ми пішли втрьох за буддистом. Довкола нас виростали, громадилися кришталево-крижані піки, гриміли потоки. Ми йшли через хисткі місточки над прірвами. Внизу клубочилися тумани, безодня кликала до себе, завмирало серце.

Марина не витримала неймовірного шляху. В неї серце билося, ніби крило пташки, ноги підгиналися.

— Недостойна ввійти в Біловоди,— прошепотіла вона.— Серце підказує, щоб зупинилася... Йдіть самі...

Ми залишили її в непальській сім'ї, серед чудових простих людей. Вони не розпитували, куди ми йдемо, навіщо. Певно, знали самі. Обіцяли доглянути жінку.

Нарешті в глибокому узгір'ї буддист залишив нас. На прощання сказав:

— Ідіть далі, ущелиною. Я — не можу. Коли вам належить побачити таємницю — ввійдете до неї. А ні — краще вертайтеся. Хай далі вас веде ваша карма...

Він рушив назад. Ми залишилися з Ксенею самотні серед грізного громаддя Гімалайських гір. І досі та путь здається мені нереальністю, сновидінням...

Ущелина ставала дедалі вужчою. Скелі змикалися високо над головою, закриваючи сонце. Було темно й сиро. Тиша, страшне, непроникливе мовчання огортали нас, гори, все навколишнє.

Ксеня зупинилася, притулилася до кам'яної стіни. Заплющила очі. Важко дихала. По щоках її текли сльози.

— Грицю, не можу... Серце рветься з грудей... Не дійду...

— Ксеню, голубко... Треба йти... Ми повинні зустріти кого-небудь... інакше...

— Що?

— Смерть...

Ксеня жалібно всміхнулася.

— Що нам смерть?.. Все 'дно... колись помремо... Мої подруги померли... Юрій Сергійович при смерті... Тільки кортить... Дуже хочеться... хоч одним оком глянути... які вони — Біловоди...

— Я нестиму тебе, Ксеню...

— Ти сам ледве йдеш, любий... Щоки запали, руки — як цівки... Дай відпочити... Вранці підемо далі...

Довкола густішав туман. Не видно було навіть вузенької стежини, по якій ми йшли. Молочний морок огорнув скелі. Нам справді не лишалося нічого іншого, як заночувати.

Я знайшов навпомацки заглибину в скелі. Там ми прилягли. Я поклав під голову Ксені торбу з рижем, сам сів біля неї. Хвилі видінь пливли в моїй свідомості. Заграви на обрії... Чорні вершники... Блиск шабель, вибухи, заплакані діти... Хрести, хрести... Мільйони хрестів на просторах Землі... А на тлі тих видінь зненацька виникла біла постать. Великі ясні очі, спокійне обличчя, запитливий вираз. І тихий голос: «Все залежить від тебе». Чому знову з'являється дивна постать тут, серед гір?

Я розплющив очі. Ксеня лежала, скулившись у клубочок, стогнала в забутті. Хвиля жалю підкотилася до мого серця. Я осягнув свідомістю тяжкий шлях, який пройшла моя дружина. Я зміряв жертву, яку вона принесла в ім'я дивної, таємничої ідеї. І збагнув, що ця проста жінка несла в собі дух титана. Битва душі вимірюється не лише зовнішнім зусиллям, основні поєдинки відбуваються в грозі й тиші сердець.

Де ти, світлий краю правди? Де ви, Біловоди? Осяйна Калапа, древня мрія східних народів, тяжка стежина веде до тебе. Така тяжка, що мільйонам людей ти

здаєшся невловимим фантомом, вигадкою казкарів та співців...

Десь в тумані проспівав півень.

Я здригнувся, протер очі. По ущелині, як і раніше, котився сірий туман. Звідки півень? Чи мені почулося? Галюцинація?

Знову почулося дзвінке, урочисте:

— Ку-ку-рі-ку!

Ксеня заворушилася, звелася на лікоть.

— Ти чуєш? — прошепотів я.

— Півень,— несміливо вимовила вона.

— Значить, правда. Не мара. Ти теж почула. Десь близько люди... Ходімо...

Ми хутко зібралися, рушили далі. Туман розсіювався, підіймався вгору. Високо над ущелиною грали на скелях рожеві полиски. Певно, зійшло сонце.

Здалека долинув шум. Він могутнів, сповнював ущелину потужною мелодією сили. Незабаром ми побачили водоспад. Він зривався з гори, вдарявся в стежину, по якій ми йшли, грізно мчав по скелях, падаючи в прірву.

Ксеня розгублено глянула на мене.

— Далі не можна...

Я мовчав. Думав. Розумів, що таку грізну перепону не подолаєш. Знав також, твердо знав, що водоспад тут не випадково. Десь в глибині серця чувся голос, який вимагав чекати. Назад все'дно не пройдеш без провідника. Шлях лише вперед... Вперед.

Ми сіли на камені. Мовчали. Вологі бризки сріблястою хмарою сповнювали ущелину, рівномірний грім потоку навіював спокій. Тиха радість опанувала мною. Розцвіло й обличчя Ксені. Вона пошепки запитала:

— Чи й тобі добре, Григорію? Я ніби відпочила... наче хтось напоїв мене радістю...

Я мовчазно потиснув їй руку.

Шум водоспаду почав стихати. Потік меншав, швидко скочувався вниз по камінню, щезав. Відкрилася стежина, вона вела в темний скелястий прохід. Я роздумував недовго, схопив Ксеню за руку, кинувся вперед.

— Біжімо!

— А якщо там нема путі?

— Мовчи! Біжімо!

Ковзаючись по мокрому камінні, ми проминули місце, де тільки що клекотів водоспад, добулися сухої стежини. І в ту ж мить позаду знову загриміло. Шлях до відступу одрізав грізний стовп води.

— Григорію, це не простий водоспад... Ти бачив? Вони знають про нас...

— Бачу, Ксеню... Тихо... В мене серце завмирає...

Ми помалу йшли вузенькою стежиною. Дрібні камінці зривалися з-під ніг, з шелестом котилися в прірву. Нарешті ми зупинилися перед глухою стіною. Густі кущі покривали схили, не видно було ні стежини, ні знака якогось сліду.

Ми стояли перед горою знесилені, але сповнені невимовної надії. І враз... несподівано... свідомість навіть не встигла збагнути, коли й як... на тлі скелі виникла постать. Висока, спокійна, велична. Вона поворухнулася, почувся тихий, але чіткий голос:

— Ти прийшов. Мужність і прагнення перемогли. Ввійди в тайну.

Я не міг відповісти ні слова. Тіло моє тіпалося в пропасниці, наче крізь нього проникали потоки незримої енергії. Незнайомець усміхнувся ласкаво, в очах мигнули блискавиці.

— Відкиньте страх. Ви — у друзів...

Він торкнувся рукою скелі. Захитався великий гранітний валун. За ним відкрився чорний хід. Звідти дихнуло тонким ароматом квітів чи трав.

— Ходімо.

Незнайомий друг взяв мене за руку. Ксеня трималась за мене. Ми ввійшли до підземної печери. Камінь з шурхотом ліг на своє місце. Стало темно...

Слова безсилі, щоб передати все, що сталося потім. Ми вийшли з підземелля на перевал. Навколо біліли сніги, крижані верхів'я гір. А внизу лежала чудесна казкова долина. Над озером зеленіли кедри, могутні дуби. Стояло кілька монументальних будівель з чорного каменю, вони зливалися з рельєфом гір. По стінах повзли в'юнкі рослини з рожевими й блакитними квітами. Блищали невідомі сферичні пристрої. Над долиною летіло химерне створіння чи, може, апарат, схожий на диск.

— Біловоди,— прошепотіла Ксеня, тримаючись рукою за груди.— Господи, за що така радість? Чим заслужила?..

Провідник уважно й печально глянув на аскетичне обличчя Ксені, на її побиті ноги і, зітхнувши, просто відповів:

— Заслужила, жінко. Щирістю, працею, мужністю. Ходімо...

Ми почали спускатися вниз...

Кілька днів ми відпочивали, спали, пили запашне молоко яків, їли пахучий хліб. Можна було виходити, але від кам'яного будиночка, де нас залишив провідник, не видно було нічого, крім невеликого густого гаю та дзвінкого прозорого потоку.

Ксеня занедужала. Почалися головні болі, лихоманка. Я теж відчув, що в цій долині діють якісь могутні енергії, ще невідомі людям. Може, надзвичайна радіоактивність? Може, невивчений магнетизм? А хто вони, дивні люди, чому не показуються? Чому не пояснять таємницю.

Нарешті я дочекався незнайомого друга. Він прийшов тоді, коли Ксеня заснула, сів біля мене. Радісно застукало серце, я зрозумів, що він прийшов недарма.

— Чого хочеш, шукачу? — пролунало запитання.

— Правди,— палко сказав я.

— Якої?

— Хіба вона не одна-єдина?

— Безумовно, ні,— усміхнувся він.— Єдина правда панує в збратаному світі. Ваш світ — розірваний.

— Наш світ? Ви сказали так, ніби для вас він не ваш?

— Він став нашим. Надовго. Ніхто не скаже, скільки ще нам тут бути...

— То ви з іншого світу?

— З іншого. Але яке це має значення?

— Мені здається — вирішальне. Якби люди знали, що на Землі є могутні пришельці...

— То що було б? — сумовито-іронічно запитав незнайомець.

— Вони прийшли б до вас, щоб знати істину. Це прискорило б еволюцію планети...

— Ми робимо все, що можна. Але якби відкрито з'явитися на Землі — воля людства була б паралізована. Люди надто легко віддають свою свободу, вони охоче вклоняються деспотам...

— Але ж ви не бажаєте влади...

— Рабство в душі. Раб завжди знайде для себе господаря, обоготворить навіть нерухомого мертвого ідола. В історії досить прикладів. Чого ти прагнув сюди? Чому йшли сюди твої супутники-старовіри? Кожен хоче бачити бога — більш чи менш витонченого. Тут нема богів, ми ваші брати. Єдина наша перевага чи, може, привілей, але привілей страждання,— відсутність ілюзії. Чуєш — ми нещадно відкидаємо найбарвистіші ілюзії. Недостойно для мислячої істоти жити в рабстві умовності, навіть найприємнішої. Ми бажаємо, щоб ви зруйнували курники ваших ілюзій...

— Прийдіть скажіть!

— Хай цей наказ пролунає у ваших серцях. Ви ще занадто палко бажаєте насолод і задоволень. Ви повинні звідати їхню нікчемність і повернутися обличчям до справжньої реальності.

— В чому вона?

— Єдність сущого. Ви протиставили їй культ самотності. Кожен проти кожного. Один проти всіх.

— Приходили мислителі, герої. Вони кликали людей до єдності. І нині гримить битва за цю ідею.

— Знаємо. Але шлях ще довгий. Не виключена й катастрофа. Планета серед Космосу, вона — клітина вселенського організму. Ти розумієш, що трапляється, коли клітина хворіє?

— Хворіють інші, здорові.

— Так. Все інше тобі підкаже уява. Ще раз повторю запитання — чого бажаєш?

— Збагнути шляхи для правдивої дії. Допоможіть.

— Все в тобі. Є сила, є вміння. Поле сумує за добрими зернами, серця людські прагнуть любові. Іди, сій, лікуй хворих. Там, серед клекоту бою, знайдеш правду. Правду жертви. Бідні люди — вони молять бога, щоб врятував їхню душу. Треба спочатку мати душу. А маючи — віддати її людству. Воно буде — єдине людство. Ми бачимо його в наших дзеркалах Майбутнього. Ембріон є, з нього виросте Новий Світ. Іди допоможи. І неси спогад про нас — братів, які поруч з вами, які підтримають, коли ви самі захочете цього.

— Ви могли б прискорити вихід людей у Космос?

— Прискорити? Навіщо? Вихід у Космос — це народження в інший світ. Передчасне народження — катастрофа. Політ до інших планет не вирішує проблем

людяності. Розгадка у ваших серцях. Відкиньте богів — зникнуть раби. Станьте титанами. Безмежність породила вас — вона чекає творящих синів, а не забобонних марновірних істот, принижених ілюзорним безсиллям. Повертайся до Вітчизни, наближай прекрасне майбуття...

— А тут... чи не можна нам залишитися тут...

— Безліч людей шукають священні Біловоди, щоб припасти до ніг небесних пришельців. Вони жадають спокою. Сліпці. Ми не маємо спокою. Чим вище в космічну безмір, тим битва з хаосом напруженіша. Станьте спочатку воїнами на Землі. Не вміючи володіти стальним мечем, як ти втримаєш полум'яний? Ми могли б дати тобі Чашу Амріти, ти станеш безсмертний. Але що ти обезсмертиш? Обмежене тіло, хисткий розум, несформовану душу. Таке безсмертя — прокляття. Справжня Амріта — у вічній трансформації, у нескінченному прагненні до абсолютного. Все у всьому — запам'ятай...

Ми ще довго розмовляли з незнайомим другом. Відкривалися переді мною нові обрії, танули стіни нерозуміння, приходив спокій впевненості, надії. Не можу передати всього, неспроможний знайти відповідні слова, бо найголовніше лишилося в тиші серця, у несказанних чуттях...

Я розпитував про інші світи, про життя в Космосі, про принцип руху їхніх апаратів. Мені про те нічого не розповіли.

— Чуже знання шкідливе,— сказав друг.— Наступить час — ви побудуєте власні кораблі.

Ми вирушили назад. Мовчазні провідники супроводили нас до караванної тропи. Чудесна долина лишилася в пам'яті, як фантом, як міраж серед пустелі. Перед нами лежала невимовно тяжка путь додому. Чи доберемось? Чи не загинемо десь серед пустелі?

Потім... провідники зникли. Туман, тиша. Ми знову були самотні, серед хаосу скель. Я йшов, прислухався до звуку власних кроків, оглядався, і в серці моєму ворушився сумнів: «Чи не приснилося? Чи було це з нами, чи ні?» Занадто неймовірна різниця між звичним світом і тим чарівним відблиском неземної реальності.

Ну, не стану описувати всього, що ми витерпіли. До Алтаю таки добралися. Старого Лебедя не застали — він помер — чи від хвороби, чи, може, з туги за донькою.

Невдовзі після повернення занедужала Ксеня. Я божеволів від розпачу, а вона танула, як свічечка і, усміхаючись жалібно, шепотіла:

— Прощай, мій єдиний друже. Вже простяглася дорога — далека... далека... Нема їй кінця. Розум не вміщає. А — радісно. Я вмру спокійно. А ти — йди далі... Допоможи іншим. І не забудь мене... Не забудь свою Ксеню... на новій дорозі...

Потім — самотина. Роздуми. Арешт. Мене звинувачували в шпигунстві. А все ж таки працював у таборах лікарем. Зрештою, перевірили, виявилося, що злочину я ніякого не вчинив. Випустили.

Я поїхав на Україну. Працюю лікарем-психіатром. Дивлюся на дітей, на юнацтво. Мрію, жагуче сподіваюся, що, може, їм відкриються нові обрії буття. Вірю, що мої мрії недаремні, адже стільки крутих стежин позаду. Людство заплатило страхітливу ціну за кожне відкриття, за руйнування ілюзій. Серед ураганів долі, серед розчарувань, серед битви страшної росте нова свідомість. Вже неземні шляхи мріють перед очима сучасників — вони прагнуть у безмір...

Ну от... я розповів вам, Михайле Кузьмовичу, про себе... Може, недоладно, може, плутано... зате щиро. Чи допомогла вам моя розповідь? Чи розсіяла якісь сумніви?

Вислухавши сповідь лікаря, Михайло замислився. Він був дуже вражений. Складна і трагічна доля Сокола затьмарювала власну драму, вносила нову співмірність у розуміння свого лиха, розтоплювала егоїзм особистого болю. І десь у глибині свідомості Сагайдака вже зароджувалися нові сподівання — немислимі, химеричні...

— Дивно,— прошепотів він.— Ніби казка...

— Для мене все життя казка,— озвався лікар.— Я дивуюся досі всьому, що стрічається в моєму житті. Квітам, щебетанню птахів, дитячим іграм. І радію, що не став песимістом. Життя важке, сповнене протиріч, але воно й прекрасне. Чим? Боротьбою! Відчувати опір стихій, коли ти прагнеш до прекрасної мети,— що може бути радісніше?

— Я розумію,— згодився Михайло.— Розумію... і погоджуюся... Але квітку, й дитину, і птахів можна зустріти щодня, а те, про що ви розповіли,— легенда. Чому ж

ви не опублікували своїх спогадів? Тепер безліч гіпотез про пришельців, про контакти з іншопланетним розумом. Ви, як очевидець...

— Очевидець? — скептично запитав Сокіл, поворушивши сивими бровами.— А що моє свідчення допоможе істині? Ви гадаєте, що пришельці мають потребу в моєму свідченні? Якби вони хотіли — давно б здійснили маніфестацію своєї могутності. Цього нема. Отже, вони не хочуть. Яке ж я маю право діяти всупереч їхній волі?

— Це правда. Я не подумав. А може...

— Що?

— Ви не думали над тим, що це вам...

— Приснилося? Привиділося? — якось дивно усміхнувся лікар.

— Так...

— Думав. І досі інколи майне така думка... Ущелина... Туман... Наше гаряче прагнення... Я побачив те, чого прагнуло моє серце... Тим більше, що матеріальних, речових доказів я не захопив...

Лікар помовчав, задумавшись. Потім в його очах засяяли іскорки радості.

— Ні, ні, не розчаровуйтесь. Не смійте розчаровуватися в найхимернішій легенді. Якщо вона допомагає вам стати кращим, чистішим, мужнішим,— вірте в казку. А, крім того... крім того, моя Ксеня... вона теж бачила... Не може бути такої узгодженої колективної галюцинації. Чуєте?

— Чудово було б зустрітися,— прошепотів замріяно Михайло.

— З ким?

— З ними...

— Спробуйте,— загадково сказав Сокіл.— Може, пощастить. Тепер легше. Космічна ера. Міжпланетні польоти. Час наступає. Може, пощастить...

— Лікарю, я вдячний вам. Мені легше. Біль зі мною — нікуди не подінеш його. Зате я збагнув — не можна замикатися у шкаралупі егоїстичного болю. Життя єдине — різні форми. Безсмертна форма — то смерть життя. Тяжко втрачати кохану істоту... але жити ілюзією — ганебно...

— Чому ж втрачати? — тихо озвався лікар, задумано дивлячись у вікно.— Наука не зупинилася на місці,

розкриває нові таємниці буття. Можливо, вже не так далеко розгадка безсмертя...

— Безсмертя? Але ж ви самі сказали...

— Що я сказав? Що безсмертя статичної форми — абсурд. Безсмертя динамічного потоку — прекрасно. Ми зберігаємо єдину свідомість від дитинства до старості, але практично — ми вічно вмираємо. Адже тіло наше в дитинстві, в юності, в старості — не одне й те саме. Цілком інше. А свідомість — єдина. Знайти можливість переносити свідомість в інші форми, витончувати ті форми — ось прекрасна ідея для шукачів...

— Так мріє Рішідева,— прошепотів Михайло.

— Рішідева? — перепитав Сокіл.— Я чув це ім'я. Індійський біопсихолог?

— Так. Це мій давній друг. Ми зустрілися в тяжкі часи. З ним і ще з одною людиною. Вони стали моїми побратимами. Лікарю, я до речі згадав про них. Дайте мені папір, чорнило. Я напишу їм. Це конче потрібно...

Незабаром прийшли відповіді з-за кордону. В телеграмі з Америки було кілька фраз:

«Любий друже Михайле,
тримайся мужньо. Так, як тоді, перед лицем смерті. Все життя подвиг. Так я розумію покликання Людини. У мене — радість і тривога. Новий рубіж. Лечу на Місяць. Сам розумієш — певності нема, чи повернуся. Віритиму. Пошли мені щиру думку добра. Пройду над безоднею, як проходили ми тоді втрьох під кулями ворогів.

До зустрічі, Михайле. Дай мені руку свою. *Гаррі*»

Свамі писав у листі:

«Мій брате Михайле,
засмучений твоїм листом. Знаю, як тобі тяжко. Не втішатиму, ти — сильний, сам втримаєшся, не впадеш.

Правду кажучи, я радий, що ти не йдеш легким шляхом. В горі зростають воїни життя. Ти — з таких.

Ти запитуєш про пришельців? Тепер це модно. Я не люблю моди.

Ми в Індії давно знаємо про них. Але індуси не полюбляють сенсацій. Вони вміють оберегти прекрасні поняття. Краще змовчати, ніж профанувати. Твій знайомий лікар правильно сказав — буде потреба, вони самі з'являться. Шукати їх? Треба. Тільки шукачі повинні

в серцях своїх сформулювати чітко розуміння необхідності такого контакту. Цікавість? Цього не досить. Жадоба нової інформації? Замало й цього. Ми ще не впоралися з власною інформацією. Отак, перебираючи одна за одною всі проблеми необхідності, шукач дійде до основного. Про основне — не скажу. Подумай сам.

Приїдеш до Індії — поговоримо серйозніше, глибше. Сподіваюся, що це станеться незабаром.

Ти питаєш, чи можна воскресити людину з анабіотичного стану засобами сучасної науки? Можна. Ми проводили деякі досліди. Але я не схвалюю такого методу вирішення довголіття чи безсмертя. Чому? Тому, що в даному разі ігноруються основні закономірності життя. В замерзлому тілі (я не називаю, в якому, але знаю, про кого ти писав) вже нема тієї особи, Михайле. Адже особа, індивідуальність — це не лише тіло, а й неповторна інформація її життя, досвіду, плюс неосяжний досвід минулих поколінь, переданий їй генетично. І все це зв'язане не лише з клітинами організму, а й динамічним електромагнітним комплексом людини, який складає особистість. В замороженому тілі вже нема ні психічного поля індивіда, ні живої динаміки чуття. Вони, їхні імпульси, вже пішли далі, поєднуючись в нескінченному потоці еволюції з новими енергіями, з новими виявами Єдиного Життя. Отже, воскресле тіло вже не буде тією особою. Воно може навіть стати ідіотом, таку істоту треба буде вчити заново. Знаю — така перспектива гірша від смерті.

Не засмучу тебе. Бо вірю, знаю про інші шляхи досягнення безсмертя. Ми працюємо саме над цим. Скажу коротко: кібернетика тонких енергій. Тобі що-небудь говорить таке поняття? Подумай. Це — в термінології сучасної науки. Певні досягнення є. Можна буде створювати нові тіла для людей, безупинно оновлюючи їхню психіку, елементи їхніх організмів відповідно до потреб еволюції. Можна буде повернути до життя і померлих людей, але це незрівняно складніше. Багато залежатиме від живих. Більше нічого не скажу. Все інше — при зустрічі.

Не хочу обіцяти зайвого, але залишаю для тебе надію. Ми вступаємо в епоху нечуваних здійснень, в еру легенд. Все можливо...

Жду, мій брате... Жду... *Свамі Рішідева»*

Сльози текли по щоках Михайла, важко було дихати. Він притиснув листочок до грудей, ніби хотів утримати схвильовані удари серця. Невже можливо? Невже станеться коли-небудь? Хай навіть не скоро, хай хоч тоді, як він стане зовсім, зовсім старим і немічним. Побачити знову неповторні блакитні очі, почути любий голос. За таку мить можна віддати багато життів...

А за кілька днів прийшла трагічна вістка: при експериментальному польоті до Місяця загинув американський астронавт Гаррі Ф. Соун. Радіо передавало драматичні подробиці катастрофи, а Михайло невтішно ридав, як дитина, вражений новою втратою.

— Лікарю, як же це? Як же так? Хіба може людина витримати... та й навіщо? Лікарю, може, ми з вами граємося в оптимізм? А кривава Калі насміхається над нами...

Сагайдак з тугою простягнув руки до старого Сокола, а лікар, суворо нахмурившись, роняв скупі слова:

— Михайле Кузьмовичу... для мене це ще й ще один доказ нашого нерозуміння буття. Щось ми не додумали, чогось не збагнули... Заждіть, не хвилюйтеся... Людина народжується, людина вмирає. Народжується — радіють, вмирає — плачуть. Дивно. Адже це фази єдиного процесу. Ми абсолютизували смерть. Зробили з неї страховисько. А може, це не так? Чуєте, друже? Може, це зовсім не так...

Сагайдак мовчав, затуливши обличчя долонями. А слух його вбирав останні слова диктора інтермовлення:

— ...Метеорит пробив стінку «Аполлона», розгерметизувавши кабіну. Смерть астронавта наступила миттю. Навігаційні прилади пошкоджені. Корабель минув Місяць і безповоротно заглиблюється в космічний простір. Попередні розрахунки показують, що він за два місяці впаде на Сонце...»

Впаде на Сонце! На Сонце! Невеликий сплеск... мініатюрний протуберанц... Все, що було колись Гаррі Соуном, безстрашним щирим американським хлопцем... А може, це й добре? Може, це прекрасно, лікарю? Він впав не на землю з в'єтнамського неба, вмер не в кремаційній печі Бухенвальду... Його смерть прекрасна! Сонячний спалах, повернення до того вогняного лона, яке породило Життя...

СЛОВО СЬОМЕ · САМАДХІ

І уже весь безмір стане
Перед моїми очима,
Наче карта розікрита,
Ніби світло, що не блима,
А спокійно, чисто ллється;
Щезнуть загадки і межі,
І поллється щастя в душу,
Мов безмірний блиск пожежі.
Я ростиму й сам в безмежність,
Все скуштую, все прогляну...

Іван Франко

Сагайдак повернувся додому. Його зустріла радісна, щаслива дружина. Трохи збентежена, трохи грайлива, вона бігала довкола нього, обнімала, садовила за стіл, накладала перед ним всякої всячини.

— Їж, Михасику! Випий, Михасику! Я така рада, така рада, що з тобою все гаразд. А то привезли тебе з села, мати, як з хреста знята — каже: гарячка, марення. Я ж так не хотіла, щоб ти їхав у ту яму... Ах, пробач, я не про батьків, а про село. Я винна — не догледіла, що ти був хворий... До речі, ти чув про трагедію? Гаррі Соун загинув! Він же був, здається, твоїм другом? Яке нещастя. Залишилася вдовою дружина та ще й четверо дітей! Як їй, бідненькій, пережити? Правда, вони, американки, досить легковажні! Поплаче, поплаче, та й нового знайде...

— Ніно! — з притиском сказав Михайло, важко глянувши на неї. — Ну як ти можеш?

— А що я сказала? Життя є життя. Ну, гаразд, не буду. Ти ж у мене досі хворий, неврівноважений. Треба було й тоді не допустити захисту, перенести. Ну та я вже все полагодила. Домовлено. Старе забудеться, незабаром — захист. Ти радий?

— Я не бажаю захисту, — байдуже сказав Сагайдак, відсовуючи тарілку з котлетами. — Я працюватиму так, без докторського звання. Навіщо воно мені?

— Як то навіщо? — обурено скрикнула Ніна, округлюючи очі. — Ти все якісь коники викидаєш! У тебе сім'я, у тебе син...

— Мені вистачає,— сказав Михайло.— Ми не бідуємо. Є люди, які отримують в десять разів менше. І живуть. Краще від нас...

— Чому ти рівняєшся на тих, які живуть гірше? Що це за реакційний світогляд? Чим більше — тим краще! Михасику, я не жартую з тобою! Ти — мій чоловік і повинен...

— Я нічого нікому не винен,— суворо відказав Михайло, встаючи з-за столу.— Лише народові. Йому я поверну свій борг працею. Сповна. Доки матиму силу — працюватиму. А для грошей — не хочу. Наукове звання не додає розуму. Заслужу — дадуть мені звання без захисту. Оце і все...

— Тоді я не дружина тобі,— різко мовила Ніна.— Я гадала, що ти трохи опам'ятався, а ти...

— Що я?

— Оригіналом хочеш бути? Це не модно тепер...

— Я не ганяюся за модою. Я хочу бути собою.

— Будь собою поза сім'єю. Розійдемося...

— Будь ласка. Я сьогодні ж залишу квартиру. Поруч можуть жити друзі, а не шукачі життєвих благ. Я вчений...

— Я теж вчений...

— Ти — споживач науки. Я — хочу її творити...

— Іди,— з ненавистю сказала Ніна, бліднучи від образи.— Твори. Павловська лікарня відчинена, туди завжди є можливість потрапити...

— Краще з порядним божевільним,— сухо відказав Михайло, прямуючи до дверей,— ніж з нормальним негідником...

— Аліменти сам платитимеш чи подавати в суд? — крикнула навздогін Ніна.

— Сина я заберу.

— Ніколи. Я не хочу, щоб і син став шизофреніком...

— Запитаю його. Захоче — хай живе тут. Я допоможу, чим зможу. Прощай, Ніно. Все залишиться тобі, не турбуйся — квартира, меблі. Крім моїх книг і рукописів...

Підходив до обсерваторії з якоюсь дивною полегкістю. Ніби виконав давній, заборгований обов'язок. Ніби скинув обридливий тягар. Поміж деревами поспі-

шав дядько Яків, привітно усміхався, ніс у приполі червонобокі яблука.

— Давненько, давненько вас не видно. Ось я вам гостинчик приготував. Покуштуйте, Михайле Кузьмовичу. Яблучка такі, що й за вухо не одтягнеш. Їй-богу!

— Дякую, дуже дякую,— сказав зворушений Михайло.— Ви справжній чарівник. Отаке чудо вирощуєте...

— Природа, природа,—сяяв очима садівник.—А ми— тільки помагаємо їй. Ну як там — до бога ще не добралися?

— Шукаємо,— пожартував Михайло.— Але поки що не видно...

— Ну-ну, шукайте,— лукаво сміявся садівник,— може, і вхопите за бороду...

В кабінеті Сагайдака чекала купа кореспонденції. Він почав поволі перебирати листи. З Чехословаччини, Угорщини, Англії, Іраку... Як довго він все-таки не був на роботі. Тепер доведеться днів три потратити на відповіді... Сполучені Штати... ні, це не від Гаррі, вже не буде листів од нього... Мексіка... Японія... Індія... Індія? Від кого ж це? Почерк незнайомий... адреса Рішідеви...

Серце схвильовано застукало. Він розрізав товстий конверт. Звідти випав невеликий зошит в глянцевій палітурці і зеленкуватий листок паперу. На зошиті почерком Свамі написано: «Для Михайла Сагайдака, Київ, астрономічна обсерваторія, Україна». Українською мовою, а трохи нижче — англійською. А лист написано іншим почерком. Хто ж це?

«Дорогий містер М. К. Сагайдак!

Ви були другом мого чоловіка Свамі Рішідеви. Він багато мені розповідав про Вас...»

Це пише, напевно, Ліла. Але чому «був»? Чому пише вона, а не він?

«Свамі Рішідева залишив землю. Виконую його останню волю, надсилаю деякі записи Вам. Смерть настала три дні тому. Він не вийшов з стану нірвакальпасамадхі. Він працював над дослідженням цього психічного переживання і був готовий до того, що сталося...»

Що вона пише? Свамі залишив землю. Чому залишив? Навіщо така лавина трагедій?

Михайло підійшов до вікна, відчинив його. Душно, нема чим дихати. Сів на підвіконня, здалека почувся

тужливий крик журавлів, в саду падали на землю жовті листки дерев.

Сагайдак розгорнув зошит, ще не вірячи тому, що він прочитав у листі, ще відмовляючись визнати свідчення очевидності.

«Мій любий брате Михайле, напевне, ми разом з тобою почули про трагедію в Космосі. Трагедія чи, може, початок нового шляху? Кожен сприймає по-своєму. Я бачу в сонячній короні спалах іскристої квітки. Можна ждати сонячного плоду. Такий апофеоз життя нашого брата.

Незабаром наступить і мій час. Твій теж, мій брате! Хто поклявся віддати життя для спільного блага, той звідає прірви відчаю й піднесення. Ти не забув, Михайле?

Тепер про цей зошит. Він потрапить до тебе лише тоді, коли мене вже не буде на Землі. Поясню, чому це може статися...

Здавна я обрав мету — розгадати таємницю смерті. Вічний Сфінкс — які загадки чуються в його байдужій посмішці? Яким шляхом іти? Фізіологія? Психологія? Парапсихологія? Я перебирав багато розділів наук і псевдонаук. Зупинився на самадхі. Самадхі — це стан самозаглиблення, контакту з космічними енергіями. Ти прочитаєш про це в моїх записах, адресованих тобі. Ти працював над проблемою космогонії, космології. В моїх записах ти знайдеш деякі ідеї цього напрямку — нетрадиційної форми. Може, це допоможе тобі, інколи треба виводити свій розум із звичної стежки.

Я завжди з тобою. Чуєш, Михайле? Що б не сталося, ми разом. Породжені Сонцем — повернемось до нього...»

Дивно. Незвичний стан. Свамі нема, а серце не хвилюється. Чи, може, в нього є певна межа навантаження? Занадто багато хвилювань і втрат. І серце ставить незримий бар'єр. Ні, ні! Тут щось інше. Розум ще не може згодитися, традиційне мислення клекоче, бунтує, плаче... та вже народжується нове, ще юне відчуття... Так треба, так здійснюється прекрасна тайна життя... Свамі, тебе нема? Який абсурд! Ось я відчуваю поруч твій подих, читаю твої слова. Ти живий... Чуєш, ти живий...

«Загадка смерті — то і загадка життя. Вони невід-

дільні. Власне, то загадка Буття в найвищому розумінні, загадка появи нашої свідомості, виникнення явища індивідуальності, яка назвала себе — *Я*.

Отже, проблема Пізнання. Щоб розв'язати завдання древнього Сфінкса, треба володіти могутньою зброєю Пізнання. Ця зброя — почуття (інстинкт), розум, інтуїція. Велична тріада. Та тільки ми нехтуємо двома членами цієї тріади. Почуття вважаються чимось нижчим, ніж розум. Інтуїція рахується винятковим рефлексом мислення. Їй не надається самостійного значення. І даремно!

Отже, розум. На нього покладено тягар Пізнання. Чи універсальна ця зброя?

Людський розум — дитя Природи. Отже, частка Природи. Чи може частка пізнати ціле, залишаючись часткою?

Ціле пізнає себе через частки. Ми — одна з ланок Пізнання. Природа не могла обмежитися творенням лише одного потоку Розуму — людського. Це було б занадто чудесно, занадто виключно. Тут вже неминуче відбувається ідеалізація земної людини, її мозку, її можливостей і місії. Це — не наука. Це — ділянка ортодоксальної віри.

Чи є на Землі (поки що на Землі) інші прояви розуму, крім нашого, людського? Ми вирішили — нема. А чому?

Що таке розум? В чому він проявляється?

В трансформації великих мас речовини, в зміні лику планети?

Але ж так діють і рослини, комахи, тварини, хоч і в менших масштабах. А в Космосі відбуваються титанічні переміщення матерії, про які й не снилося людському розумові,— утворення зоряних асоціацій, вибухи наднових зірок, формування планетарних туманностей, пульсації галактичних ядер, розбігання галактик.

Скажуть — людина пересуває речовинні маси свідомо, цілеспрямовано. Все інше — лише сліпе перемішування матерії, без мети, без потреби. А як це довести? Ми ж не можемо прикласти свою, людську міру до нелюдських процесів.

Відкинемо цей аспект Розуму. Візьмемо найголовніший його вияв. Самоусвідомлення. Привілей самоусвідомлення ми приписали лише собі. Чому?

Що ми знаємо про, скажімо, флору планети? Що вона собою являє в сукупності? Цілком ймовірно, що дерева, трави, ліси, квіти є спільним організмом, який має самосвідомість в планетарному масштабі, а звідси й Розум. В чому життя такого надорганізму? Хто скаже? Він створює кисневo-азотну атмосферу, очищає її, синтезує сонячну енергію в міріадах зелених приймачів, годує незліченну лавину тварин і людей. Практично, рослинний надорганізм є основою навіть людського Розуму, ланкою між Сонцем і нашим життям та мисленням.

А комахи? А птахи, які без упину мігрують над планетою? Що ми знаємо про їхні функції? Нам здається — лише сезонні перельоти, а насправді — носії ще не зрозумілої нам всепланетної інформації. Хто заперечить?

А саме життя планети? Її невідомі надра? Землетруси, які так тісно пов'язані з ритмікою Сонця? Її грози та інші електричні явища? Чи не є грози якимось всепланетним процесом мислення? Може, й у нашому мозку гримлять свої громи, блискають електричні розряди, коли мислитель розв'язує складне завдання або герой повстає супроти сваволі!

А Сонце? Його промені, якими воно годує планети, істот, рослини? Ми вважаємо його діяльність механічною, несвідомою. Хто дав право так думати? Лише те, що ми не можемо ввійти в контакт з свідомістю планети або Сонця?

Ми — ланка незміряної системи Світів. Наш розум — теж є ланкою в системі безлічі інших розумів. Поки що ми — ворожа Природі ланка. А жаль. Природа лікує. Ми — руйнуємо. Ми ще й досі не знайшли шляху до єдності людства, не кажучи про єдність планетарну або Всесонячну...

В чому справа? Де порочність нашого шляху? Може, в абсолютизації наших методів? Нашого мислення?

Ми досліджуємо частки Єдності. Частки, а не саму Єдність. Аналітичний підхід до розуміння Спільноти неправомірний. Аналіз — лише один з безлічі аспектів Пізнання. Ми нагромаджуємо багато пояснень про те чи інше явище, забуваючи, що багатослів'я віддаляє від Істини. В слові «Сонце» більше інформації про Сонце, ніж в астрономічному довіднику, де перелічуються

параметри Сонця, його характеристики чи гіпотези про його походження. В слові «Людина» (в його сокровенному змісті) більше значення, ніж в описові травного чи сердечного тракту людського організму, функцій мислення чи руху.

А ще більше — в мовчанні. Ніякі слова не передають суті. Суть — поза словами. Це знають мислителі. Це знають поети. І ось тут ми підходимо до інтуїції...»

Задзвонив телефон. Сагайдак здригнувся. Що таке? Хто втручається в його розмову з другом? Так близько він відчував його присутність, так гарно було серцю. І знову — розбіглися думки, розірвана Єдність. Єдність.. Вона є, доки є думка того, з ким єднаєшся. А думка безсмертна... Безсмертна...

Михайло підняв трубку телефону.

— Хто?

— Мишку, це ти?

— Я.

— Нарешті спіймав тебе. Драстуй...

— Вітання. Хто це?

— Лігосов. Євген...

— Женя... Пробач, не впізнав. Голова — як в тумані...

— Розумію, розумію, старик. Складна ситуація. Як же це в тебе з Ніною? Ні складу ні ладу...

— Женю, справа вирішена. Нема потреби ворушити її...

— От біда з вами. Таке подружжя. Який приклад для молоді — ти подумав про це?

— Женю, не тобі про це говорити. Одна кіберсистема не вжилася з іншою кіберсистемою — звичайна справа...

— Не дурій! Я серйозно. А втім, дивись. Я з приводу іншої справи...

— Якої?

— Ну, ти догадаєшся. Там, в підвалі, лежить...

— Розумію, розумію,— задихнувся Михайло.— Ради бога, що таке? Щось сталося?

— Та ні, нічого. Ти не хвилюйся. Просто, я хотів попередити. Ситуація така: наш відділ розформують. Може, я перейду в Інститут кібернетики. Тоді я не зможу гарантувати, що вона...

— Розумію, Женю. Що ж робити?

— Подумай. Завтра даси відповідь. Або хай лишається як експонат, але тоді хто зна, куди й кому вона потрапить до рук. Не хотілося б, щоб з нею експериментували. Хоч я й сухар, як ти кажеш, але все-таки... Або... забери її, поховай...

— Женю, ти ж казав, що не можна...

— Я домовився. Сказав, що знайшлися друзі. Коротше — можна забрати, документи оформимо... Дивися...

— Я подумаю... Я подзвоню, Женю. Дякую...

— Нема за що. Чекатиму завтра. Я розумію... справа тонка...

Михайло одійшов від столу. Серце стукало гучно, тривожно. Що йому сталося? Хіба ще не вспокоїлося? Не звикло?

Він, звичайно, її забере. І повезе на Карпати. Десь на перевалі, проти зірок, проти сонця, вона спочине. Вічним сном. Можна попросити Юрка, він допоможе. Навколо будуть смереки, високотрав'я, сині хвилі Чорногори...

— Вічним сном? — дзвінко засміялася Ганнуся.— Ой, який ти дивний, Михайле! Хіба є вічний сон?

Що це? Звідки? Може, то вітер за вікном? Чи далекий гук потяга? Чи пташиний спів? Не збагнути, не розпізнати...

Падають жовті, багряні, червоні листки за вікном. Нечутно ступає по осінній землі Ганнуся. Легко, як хмаринка, сідає на підвіконня. Усміхається.

— Тіло поховай,— шепоче вона.— А любов залиш. Любов — з тобою, коханий. Ти хотів воскресити мене? Смішний. Навіщо?

— Так мало я був з тобою,— жаліється Михайло.— Хотілося знову торкнутися руки твоєї, глянути в очі, пройти поруч...

— Але ж рано чи пізно наступить розлука,— похитала головою Ганнуся.— Яка ж різниця — один раз ми стрічалися чи сто разів? Яка різниця?

— Справді... Нема,— шепоче Михайло.— Ти й так назавжди зі мною.

— От і добре, Михайлику. Ти зрозумів. Я рада. Я ждатиму тебе...

Тане туман в очах. Щоки вологі. Чому б то?

Нікого нема. Тиша.

До кабінету заглядає Валя. Побачила на столі купу листів, охнула.

— Михайле Кузьмовичу! Ай-я-яй! Таких ще в мене нема! Голубчику, не відмовте!

— Беріть, беріть! Всі ваші, Валю!

Сагайдак усміхається. Радій, дівчинко, захоплюйся. Найменше захоплення приховує в собі дивовижні скарби відчуття, якщо воно йде від прекрасного. Люби все — марки, хмаринки, хлопців, дерева, метеликів, захід сонця.. Тільки люби, а не колекціонуй!

Щаслива Валя виходить з кабінету. Сагайдак знову береться до записів Свамі.

«Інтуїція — це синтез свідомості. Розум, інтелект — порівнює, оцінює, інтегрує, складає з часток якусь модель Пізнання. А інтуїція блискавично охоплює Ціле, пізнає суть, стає цією суттю. Ми ще не знаємо таємниці цього дивовижного процесу. Та розгадка його може бути надзвичайно проста.

Ми — частка Цілого, я вже писав. Частка може об'єднуватись з іншими частками. А об'єднавшись, отримати усвідомлення Цілого або його аспекту. Ніби раптовий контакт з іншим світом. Ніби переліт на казковому килимі-самольоті в країну легенди. Як же опанувати дарунком інтуїції? Занадто рідкісна це жар-птиця. Чи не можна її зробити ручною?

Самадхі. Стан самоконцентрації. Давно його знають на Сході. Навколо цього поняття виникло багато легенд, вигадок, метафізичних, містичних пліток. Самадхі віднесли до категорії самонаркозу, схожого до тих явищ, які викликаються споживанням наркотиків. Напевне, в деяких випадках це так і є — тоді, коли до екстазу приходить свідомість примітивна, фанатична. Я маю на увазі високий стан самадхі, який приводить до відкриття світових законів, творення геніальних поем, соціальних прогнозів, епохальних винаходів. Але навіть такі величні досягнення все ще знаходяться в сфері звичного. Самадхі дозволяє заглибитися так далеко в надра Буття, що мислитель може збагнути закони нових ступенів Світобудови, на яких наші таємниці, наші трагедії чи радощі з приводу народжень чи смертей — лише хвилі на поверхні Океану Життя.

Ти писав мені, Михайле, про свою гіпотезу замкнутих світів. Це прекрасна і глибока ідея. Я зустрічав

у старовинних космогонічних манускриптах схожі ідеї, правда, в символічній формі.

Езотеричні записи індуїзму повідомляють, що Брама — творець світу — створив наш світ незаконно, що він приховав його від Махадеви (Верховного Духа). Вішну і Шіва розкрили цю таємницю і змушують Браму повернути світ у єдине лоно.

Чудово — чи не так? Досягнення сучасної мислі дозволяють розшифрувати дивний символ. Брама — наш світ — замкнутий (так вважаєш і ти), Шіва (імпульс вибуху) — змушує його розімкнутися, розлетітися, Вішну (закон еволюції) — пізнає закони цього замкнутого світу і шукає виходу з нього, щоб синтезувати Єдність.

Виходячи з цих міркувань, можна збагнути невіддільність людського мікрокосму з Неосяжним Макрокосмом Буття. Людина, ніби крапля, яка відбиває в собі, в своїй свідомості, серці, інтуїції всю складність Буття. Всесвіт пізнає себе через нас, через Людину, і в нас він пізнає себе. А Людина, охоплюючи думкою вселенський Безмір, практично пізнає сама себе, свою нескінченну суть. Так змикаються два потоки Пізнання — один бере початок від мікробезмежності, другий наповнюється джерелом Мегабезмежності. Все єдино в Океані Вічності.

Ми живемо в дивовижний час. Можуть відкритися нові, несподівані можливості. Не треба заперечувати жодного напрямку в Пізнанні, якщо він відкриває двері Свободи. Свобода Розуму, Духу — це єдине покликання Науки. Досі ми були рабами Природи, ми слухняно пливли в течії еволюції. Тепер настав час Синівства. Досить сліпого наслідування законів Природи, хоч і геніальних. Хай Людина віднині творить власні закони діяння і творчості. І це будуть Закони Любові, а не муки й самопожирання, як це діється в Природі. Раб слухняно виконує волю господаря, Син має право створити Новий Світ...

Ось що таке для мене самадхі, брате Михайле...

Багато вже шляхів позаду. Були прірви, були вершини. Жаль, що не можу всього передати тобі. Хочу ще спробувати дослідити стан нірвакальпасамадхі. Це — стан осягнення Цілого. Не знаю — чи вміщу, чи досягну. Не знаю — чи повернуся. Тому залишаю тобі ці записи...»

Михайло усміхався, а в очах стояли сльози. Можна позаздрити такому життю. Мов орел в небі, так пролетів Свамі по життю, не жахаючись його клекоту, його безодні, його незбагненності. Так треба й мені! Як тоді, в далеких Альпах. Серед пітьми, під кулями, по вузькому кам'яному карнизу...

Свамі, Ганнусю, Гаррі, я не забув вас, я йду...

Згасав день. Кривавилося небо на заході. Велике розуміння мовчання сходило на серце Сагайдака.

До кабінету ввійшов Сашко. Побачив сльози на обличчі Михайла. Ніяково затупцював на порозі.

— Михайле Кузьмовичу, драстуйте,— тихо мовив він.— А я...

— Що, друже? — приязно усміхнувся Михайло й простягнув йому руку.— Ти не звертай уваги на мене. Я щасливий... Знаєш, від щастя теж плачуть...

— Тоді — добре,— сміливіше сказав Сашко.— Бо я прийшов запросити вас...

— Куди?

— На вечір. До нашого товариства...

— «Космос і Я»? — запитав Сагайдак, ховаючи листи до шухляди.

— «Космос і Я»,— серйозно відповів Сашко.— Сьогодні буде багато молодих. Дуже цікаві хлопці й дівчата. Не пожалкуєте, там такі воїни ростуть, ого!

— Веди, Сашко! — схвильовано сказав Сагайдак.— Хочу до молодих. Разом шукатимемо!..

Вони йшли вулицями прекрасного Києва, під багряними кронами дерев. Природа вбирала барвисті осінні шати, готувалася до зими, але смутку не було в її урочистому плині. Не смуток, а радісне чекання нового воскресіння, нової весни...

«Все — попереду,— думав Михайло, йдучи поруч з Сашком.— Нічого не скінчилося, нічого не втрачено. Хіба, може, лише ілюзії. А все прекрасне — не згине. Та й куди воно може пропасти? Де подінеться з єдиного лона безміру?

Мати моя, ну як ти можеш вмерти, щезнути, коли ти невмируща в мені, в любові твоїй, що породила мене, моїх дітей, майбутніх онуків, у праці великій, яка оновлює і оновить рідну планету!.. Мамо, ти можеш з повним правом сказати: «Я єсмь!» Тільки тобі пасує ця древня формула безсмертя!

Не згине мова співуча моя, що принесла мені в чарівному звучанні своєму відгомін тисячолітніх борінь та шукань коханого народу, путь якого — в Безсмертя.

Мово моя! Чарівне джерело мудрості й натхнення, пізнання й надії на громове прийдешнє! Не зглумили тебе вікові потуги недругів, не сплюндрували неуки, не зганьбили покручі. Ти несеш в надрах своїх невимовні багатства, скарби минулого й майбутнього для цілої планети, для всього людства. Ти впевнено заявляєш, заявиш: «Я єсмь!»

Україно моя, казкова земле, пісенна мати наша! Не здолала тебе кормига шляхетська, не задушила каторга оттоманська, не стоптала твого рясту в'язниця царська, не переїхали орди ногайські. Ти впевнено виходиш на полум'яну дорогу безсмертя в могутньому колі вільних народів і владно-урочисто промовляєш: «Я єсмь!»

Земле — плането згорьована! Ти палаєш на вогнищах злоби, ти потрясаєш своїми раменами, щоб попередити буйних дітей своїх, ти прагнеш звільнитися від марева воєн і безумств, щоб ввійти в чудодійну мелодію Космосу кришталевим акордом Любові й Людяності. Воскресни, Мамо Земле, з смертельної недуги звірства, розквітни в зорянім вінку братерства вселенського. І скажи разом з людством збратаним: «Я єсмь!»

Такий час прийде. Неминуче.

А до того — хай клекоче бій. Не боюся нічого. Прийму все, все, що є, все, що буде. Бо знаю, куди йду.

Підлість та хижацтво навчає мене бути людяним. Вороги гартують мужність мою. Небезпеки стверджують рішимість досягнути мети.

Іду — нескорений, непереможний; творець і творення, іду із лона Матері Землі до Лона Матері Вселенської. І скажу їй — Матері Безмірності:

— Я єсмь! Не пилинка, Мамо, не ефемера, не нікчема! Син твій рідний! Відкрий обличчя, хочу бачити тебе у всій красі невимовній. Дай напитися з єдиного джерела Істини. Мамо, я повертаюся з довгих мандрів і блукань. Відчини двері до рідної хати, забутої з давніх-давен. Хочу поглянути в рідні очі твої, послухати правічну казку...

Навіть смерть з твоїх рук стане для мене Чашею Амріти — Чашею Безсмертя. Де моя Чаша, Мамо? Ти чуєш — я йду...»

ІСТОРИЧНА
ФЕЄРІЯ

ДИКЕ ПОЛЕ

У святу неділю не сизі орли заклекотали,
Як то бідні невольники у тяжкій неволі заплакали,
Угору руки підіймали, кайданами забряжчали,
Господа милосердного прохали та благали:
— Подай нам, Господи, та з неба дрібен дощик,
А знизу — буйний вітер!
А чи не встане на Чорному морі бистрая хвиля,
А чи не повиривае якорів з турецької каторги.
Та вже ж нам ся турецько-бусурманська каторга надоїла;
Кайдани-залізо ноги повривало,
Біле тіло козацьке, молодецьке
до жовтої кості пошмугляло!..

Українська народна дума

ПРОЛОГ · ТІНЬ ЯТАГАНА

ПОБРАТИМИ

День-два їде козак понад Росавкою. Поспішає до Росі. Може, стрінеться десь йому жива душа — хочеться перекинутися словом, відпочити біля людей якусь днину.

А потім — на Січ, до порогів...

Мріють могили в степу. Прадавні, давні й теперішні. Сплять під ними кості лицарів невідомих. Пухнасті зернята кульбаби легенько пролітають над могилами, лягають у парку літню землю. Малиново зоріють поміж тирсою великі квітки будяків, наче козацькі хоругви. Кружляє в небі підорлик, виглядає необачного зайця або ховраха. Тихо-тихо в степу, тільки легіт лагідний ворушить поверхню сивої тирси, котить по ній ледь помітну хвилю.

Гарно, невимовно гарно на рідній землі. То чому ж так тяжко жити на ній? Чом серед краси дивовижної ллється кров і чорніють руїни?

Ніхто не скаже про те. Мовчать-німують могили. Осміхається сонечко. Так було за прадідів. Так було вчора. Так буде завтра... Може, й завжди? Довіку?..

Здалеку бринять струни кобзи, чути сумовитий голос. Гордій пришпорює коня. Ось і битий шлях, а край нього — могила. Сидить біля неї сліпий кобзар у драній сірячині. Поруч лежить хлопчина років десяти. Білявий, кирпатий. Задерши ноженята догори, втішається спочинком, дивиться не надивиться в безмір неба. Побачив козака на коні, зацікавлено підвів голову, захоплено позирає на шаблю біля пояса, на пістолі, сріблом розцяцьковані.

Зупинився Гордій, скочив з коня. А сліпий поглядом десь у незміряній далині, сухі-рухливі пальці легко бігають понад струнами, з вуст злітають тужливі слова, ніби плач степової чайки.

Зближається від півдня ще вершник. Гордій скоса глянув на нього. Запорожець. Просмолена груба сорочка засукана по лікті, кунтуш приторочений до сідла, довгі прокурені вуса звисають до манишки. Він мовчки кивнув Гордієві, вколов його гострим поглядом чорних очей. Знявши шапку, заслухався думи.

А кобзар не вмовкав, і не знати, не розібрати — чи він десь чув ті слова, чи вони виникали в його серці під мелодію літнього дня серед широкого степу...

То не солов'ї серед гаю вдосвіта співали,
То не орли серед степу на камені клекотали.
Гей, гей!
То батько й ненька
Старенькі
Діток своїх у дорогу далеку виряджали,
Благословляли...
Гей, гей!..
Ой далекий шлях, тяжкі-важкі дороги, діти наші любі,
Діти-соколята...
Гей, гей!
Вороги тяжкії стрінуть вас на згубу,
На велику згубу,
На долю прокляту!
Гей, розженуть же вони вас по лісах, по долинах,
По далеких краях-українах,
Гей, гей!
Та й розгубите ви материнські-вітцівські слова
по домовинах,
По чорних руїнах,
Гей, гей, гей!..

Похнюпилися козаки: не чули вони ще такої думи, бере вона за серце, ворушить сумління, розгойдує буряну хвилю в душі. А кобзар, прислухаючись до нечутного голосу блакитного неба, примовляє, і плачуть-рокочуть струни, ніби жаліючи безталанних дітей.

Тяжко ж буде старшим синам, тяжко буде й середульшим
синочкам, і наймолодшим...
Гей, гей!
А ще тяжче буде наймолодшій сестриці,
Соколиці...
Розбредуться вони по краях чужинецьких,
По маєтках шляхетських,
По горах диких,

По царствах великих,
Гей, гей!
І забудуть вони про сестру свою одиноку
в сумній самотині,
При лихій годині...
Ой пробач, наша доню, за лиху нещасливу долю,
Що судилося здавна тобі жити в Дикому Полі,
Гей, гей!
На роздоллі
Та у тяжкій неволі...
Гей, гей!
Доню наша, доню, сердешна Україно,
Бідна сиротино...

— Замовкни, діду,— не стерпів козак, тяжко зітхаючи.— Не край серця. А то заплачу — бігме, заплачу! Ніколи не плакав, а тепер сльози підступили до очей. От бісів дід, отак бере за душу! Боже помагай, святий старче!

— Оттакої,— насмішкувато одвітив кобзар, одставляючи кобзу вбік.— То бісів, то святий! Ти вже охрести мене якось по-одному, козаче. А за те, що дума до вподоби,— спаси біг! Сиджу оце на могилі, слухаю, як степ гомонить... і в мені воно заворушилося, заспівало... Коли вам до вподоби — піду співати далі...

— А куди бог несе, діду?

— На Запорожжя піду. Погомоню з отаманами, з козаками. Мо', в похід морський ще сходжу. Повернуся на Вкраїну, людям поспіваю про славу козацьку. А ви ж звідки?

— З Січі,— сказав Гордій.— А тепер доведеться знову повертатися. Поспішав, гадка була одружитися, пожити з дружиною. Де там — чорна руїна лишилася...

— Ногаї,— похмуро мовив козак, чи то запитуючи, чи то стверджуючи.— Зі мною — те ж саме сталося. Правда ваша, діду. Нема долі бідолашній Вкраїні. З одного боку татари, з іншого — ляхи, а ще — турки та волохи...

— Вистачить воріженьків на наш вік,— пробубонів кобзар, розв'язуючи сакви.— На лезі шаблюки доля наша, козаченьки. А там — ой, як ненадійно сидіти!

— А нема деінде,— суворо одказав козак,— доведеться сидіти на шаблі чи на списові, аж доки нутрощі нам прохромить!

— Краще ворогові! — зітхнув кобзар.— Щось мені закортіло поїсти. Прошу до гурту, панове запорожці... Ви що ж — знайомі?

— Та наче не бачилися,— сказав Гордій.— Я Кожух Гордій.

— А я Грицько Підкова. Доля в нас одна, пане-брате! Може, побратаємося?

— Згода, Грицьку!

— Добре, браття,— вдоволено крекнув кобзар, порпаючись у глибокій торбині.— Добра справа. І я з веселим серцем піду в дорогу. Доки братаються лицарі — не самотня наша мати Вкраїна. Є кому боронити родину...

А Грицько Підкова вже дістав з саков, приторочених до сідла, срібний старовинний келих, бурдюк з вином, жестом покликав Гордія. Вони розсілися довкола каменя, на якому кобзар розіклав своє добро — житній корж, сало, пучок молодої цибулі, дрібку солі.

— Іванку, Іванку,— радісно озвався дід до свого провожатого.— Ти, голубчику, дивися, як козаки братаються... щоб знав, щоб навіки запам'ятав. Хто стає побратимом — той і душу, і тіло кладе за друга свого...

Та хлопчині не треба було казати — він уже давно зачаровано стежив за козаками, за кожним їхнім рухом, прислухався до кожного слова. Він виріс у глухому хуторі на Волині і ніколи не бачив запорожців, лише чув про них казки та легенди від покійної бабусі. А тепер ці казкові лицарі ожили перед ним, з'явилися в плоті, як усі інші люди. І здавалися вони йому близькими, щирими, простими, а це робило їх ще привабливішими.

Тим часом Грицько налив у келих густого червоного вина. Потім вони з Гордієм з'єднали руки, і гостре лезо шаблі майнуло в руці Підкови. Багряний струмочок полився в темну рідину. Козаки обнялися, припали вустами до чаші і дружно вихилили її. Потім міцно поцілувалися.

Кобзар сплакнув, усміхаючись, розгладив довгі сиві вуса.

— Хай бог благословить ваше братерство, лицарі ясні!..

— Випийте й ви, батьку,— сказав Грицько, наливаючи в келих вина.— Щоб краще співалося...

— Вип'ю залюбки,— розчулено відгукнувся дід.— Дай боже, щоб довіку не пропало на нашій землі товариство та побратимство. Хай пошле вам доля козацька щастя військового, бою побідного! А як смерті,— то смерті лицарської!

— Спаси біг, батьку,— сказали побратими.

ДІВЧИНА

Попрощалися козаки з кобзарем. Він рушив до Дніпра, вони — до Росі. Мав справу Підкова у Богуславі, треба було одвідати старого отамана, який доживав віку у невеликій світлиці над річкою, бавлячись садівництвом та пасікою. Вирішили побратими погуляти кілька днів у містечку, а опісля повернутися до Хортиці.

Понад дорогою з'явилися вістові вежі. На них чатували козаки, пильно вдивляючись в обрій — чи не з'явиться знак зловісний, чи не посуне чорна хмара з Дикого Поля.

Каменистим шляхом під'їхали козаки до Росі. Погуляли, доки переїхав на цей бік з великим дубом перевізник — кряжистий волохатий дід. Скупо привітавшись, він звів козацьких коней до води, розмістив у просторому дубі.

Сам став на кормі, суворо проказав:

— Гребіть, хлопці...

Козаки взялися за грубі весла. Дуб захитався на прозорій течії Росі, швидко поплив навскіс, до протилежного берега. Дід вправно обминав скелі, прямуючи до великого гурту людей, що зібрався на березі. Звідти чулося ревище худоби, іржання коней, пісні п'яних, галас перекупок.

Не встигли побратими зійти з дуба та звести коней, як на них напала молода чорнява циганка. Схопила за руку Гордія, обпекла його жагучим поглядом і все примовляла:

— Не пожалій червінця, вродливий козаче,— всю правду скажу, нічого не приховаю!

— Знаю, знаю правду, гарна циганко,— одбивався Гордій від неї.— Впаду десь у Дикому Полі під шаблюкою татарською — яка ж іще доля козацька?..

— Ой ні, такої легкої смерті не судилося тобі,— гаряче заперечила циганка, зазираючи в очі козакові.— Довго житимеш, до самої смерті житимеш!..

— Спасибі твоєму дідові,— засміявся Грицько Підкова,— всякий собака живе до самої смерті! А коли вона прийде — смерть? Ось про що скажи моєму побратимові, циганко!

— Не скоро, не скоро, козаче,— усміхнулася лукаво циганка,— ще матимеш ти дружину хорошу, діток багато. Вони й поховають тебе, як належиться доброму господареві. Не жалій червінця, гарний хлопче, ще одкрию тобі багато сумного, печального...

— Цур тобі! — скрикнув Грицько.— Платити за сум! Ми й без тебе знаємо, що лиха чортів син висипле на нас цілий міх!..

— Заплачу, заплачу,— сказав Гордій,— кажи, що судилося мені, гарна циганко...

— Один як палець лишився ти, козаче,— похитала головою циганка.— Всі пропали. І суджена твоя згинула, дівчина прегарна...

— Правда твоя,— зітхнув Гордій, похнюпившись.— Кажи далі...

— Та нехай не журиться серце твоє... Стрінеться тобі знову красна дівчина, зав'яже світ, полонить душу твою...

— Ой навряд...

— Не зарікайся, козаче. Доля темна. Та не принесе тобі інша суджена радощів ще довгі роки. Муку люту звідаєш ти, лихоліття небачене. Одначе — переживеш і щасливий будеш...

Зітхнув козак, похилив голову.

— Не щедра ж ти, циганко. Я щедріше плачу, ніж ти. Ну та гаразд, бери. Йди з богом...

Він кинув червінця в руку гадалки, стрибнув на коня.

— Їдьмо, Грицьку. Що там гадати. Не об'їдеш долі конем, не перестрибнеш. Яка чара судилася — таку вип'ємо...

Козаки вибралися з базару, в'їхали на вузеньку вуличку Богуслава...

Незабаром відшукали вони старого отамана. Зрадів

прадавній козак, сплакнув від несподіванки, щиро пригощав любих гостей медами та наливками.

В бесіді тихій передав Грицько Підкова вість від кошового отамана. Похилив сиву голову до столу дід козацький, зажурився.

— Спробую, синку... Спробую погомоніти з братчиками в Києві... Та не віриться мені, щоб це сталося. Розкидані ми, роз'єднані... Прибиті чужинцями... Добрі вояки — та не для себе!

— Прокинемось,— гордо сказав Підкова.— Сон колись та кінчається. Не буває вічного сну...

— Вічного сну не буває,— зітхнув старий козак,— та буває, що ворог у сні лицаря нищить! Ну, та сподіваймося на долю козацьку та на волю божу! Пийте, діти, хай втішиться моя господиня, що орли запорозькі не погребували її гостиною!..

Три дні погуляли козаки в отамана. Спочили добре, одіспалися. І коні їхні напаслися на луках пахучих, широких.

Попрощалися з ласкавими господарями, рушили на південь. День їхали. Другий. На третій побачили невеликий лісок серед степу, а під ним — хутірець у долині. Десятків зо два хат чепурних, невеликий став, обсаджений плакучими вербами. І на шпилику біля лісу — церковиця.

— Гарний хутір,— сказав Гордій.— Так і в нас було. Затишно, любо. Зупинимося тут, брате?

— Хіба на часину,— відказав Грицько.— Поспішати треба, ніколи розгулювати...

Обабіч дороги в житі з'явилася дівчина з коромислом на плечах. У двох кленових відеречках похлюпувала прозора вода. Дівчина побачила козаків, засоромлено зупинилася. Грицько Підкова схвально та привітно усміхнувся, кивнув:

— Помагайбі, дівчино хорошая, на все добре. Чом зупинилася, перейди дорогу вповні, хай нам пощастить!..

— Дай боже й вам ясної долі, ласкаві козаченьки,— дзвінким голосом проказала дівчина, переходячи з відрами шлях.

Гордій задивився на неї, замилувався. Як вона схожа на Соломію. І очі такі, й брови, і вуста повні та рожеві.

Як до лиця їй волошковий віночок, як гарно їй у простій полотняній вишиванці. Ні в якій казці не описати такої краси, яку мають українські дівчата.

— Звідки воду несеш? — здивувався Грицько.—Хіба нема колодязя біля хати?

— Є,— осміхнулася дівчина, показавши разок білих зубів.— Але тут є цілющий потічок у полі. В ньому вода солодка й чарівна.

— Може, й нас пригостиш чарівною водою? — пожартував Підкова.

— Ласкаво прошу, козаченьки,— сказала дівчина, зупиняючись.

Побратими скочили з коней. Гордій підійшов ближче, припав до переднього відеречка. Вода справді була солодка, холодна і запашна. Не одриваючись від того чарівного напою, козак спідлоба глянув на дівчину. Темні крилаті вії злякано майнули вниз, прикриваючи блакитні очі.

— Доброго здоров'я пивши,— прошепотіла вона.

— Спаси біг,— одказав Гордій, витираючи рукою вуса.— А як тебе звати, хороша дівчино?

— Василиною...

— Будь щаслива, Василино. Хай буде щастя тобі стільки, скільки маєш вроди!

— Е, Гордійку,— удавано суворо озвався Грицько, посварившись пальцем,— ти справді хильнув забагато чарівної води. Залицятися почав...

— До такої дівчини не можна залицятися,— смутно відповів Гордій.

— Чому б то?— з подивом запитав Підкова.— Ех, і добра ж все-таки водичка...

— Гріх до краси залицятися. Лише дивитися, мовчати, милуватися...

Василина зачаровано дивилася в обличчя козакове, розкривши рожеві пелюстки-вуста.

— Ніхто мені ще не казав такого,— прошепотіла вона.— Спаси біг, любий козаче...

Їй одразу впав у око високий молодий козак, схвилювали серце чорні, як вуглини, печальні очі. Серце дівоче тривожно стислося, завмерло, очікувало.

— Ну, велика тобі дяка, чарівниченько,— весело мовив Підкова.— Напоїла нас, втішила щирим словом. Пора нам далі, в дорогу. Прощавай!

Грицько скочив у сідло, а Гордій усе чогось зволікав, не одходив од дівчини.

— Ну чого ж ти, брате?— гукнув Підкова.— Чи ще закортіло ковтнути солодкої води?

Вуста у Василини затремтіли, в тихому зітханні прошелестіли благальні слова:

— Лишайтеся в нашому хуторі. Спочинете, розважитеся...

Гаряча жарина запекла в грудях Гордієвих. Він рішуче глянув на товариша, той іронічно посміхнувся.

— Бачу, бачу. Не кажи мені нічого. Що ж — хай буде. Де живеш, кралечко? Хто батько твій?

— Я мельниківна,— радо озвалася Василина, одразу розквітнувши, наче ружа на світанку.— Ось млин — бачте? — а біля нього, в садочку, наша хата. Батько будуть дуже раді, і мати будуть раді, і дід старенький. Мій дід — старий запорожець, знає багато казок і дум. А сьогодні — вечорниці. Зберуться хлопці та дівчата, розповідатимуть страшні історії всякі. Буде любо, весело. Не пожалієте, козаченьки...

— Та не знаю, як я,— сміявся Підкова, лукаво поглядаючи на щасливого Гордія,— а мій побратим не пожалкує. А що ж це за вечір такий, що ви збираєтеся?

— А Йвана Купала! Хіба не знаєте?

— Ти диви! Я й забув. Славний вечір. Тоді й я з охотою лишаюся. Може, й мені святий Купала пошле якийсь скарб? Веди, Василинко, до батька-матері, привітаємо славного мірошника.

ДИВЕН ВЕЧІР

Гарно Гордієві на хуторі степовому. Затуманилося лихоліття минуле, одійшло десь за плином часу. Постало в уяві обличчя Соломіїне, лагідно усміхнулося.

«Ти не гніваєшся, Соломійко, що серце своє віддаю іншій дівчині?»

«Ні, Гордійку, не гніваюся,— чується серед зірок ясних шепіт.— Іди на поклик долі, та дівчина — сестриця моя. Я поможу тобі...»

Славна сім'я в мірошника. Раді господарі козакам подорожнім. Усе на столі, чим багаті люди,— пахучий хліб, щільники з медом весняним, наливка багаторічна, смачна смаженя.

Сивий дідуган розпитує гостей про Запорожжя, сяє беззубою усмішкою, згадує давні походи, славного Байду, хороброго Кореня, завзятого Свиргу.

— Славних лицарів родить земля вкраїнська,— тужливо промовляє дід,— та не вміють прикласти рук до путньої справи. Тільки вмирати гарно вміють, бісові сини! Гарно! Хоч би й Байду взяти — три дні й три ночі на гаку висів, а хоч би тобі застогнав!.. Сміється вражий син, царство йому небесне та походів бойових на тім світі,— і хоч тобі що! Так я й кажу — славний лицар був, такого не знайдеш і в палацах королівських, а ясного розуму чортма! То до царя московського, до грізного Йвана, метався; то до лядського короля; то до хана, підступного лиса! Чого ти шукаєш, лицаре, у правителів чужинецьких? Хіба що вітра в полі? Збери ти військо незбориме, козацьке, та й крикни недругам околишнім: не руш! Не чіпаємо вашої господи, не руште й нашої хати!

— Рабський дух не вибито з серця людського,— зітхнув батько.— Татарська неволя вікова переїхала нас, ніби жорном страшенним. Дякувати Січі, прокидаються люди, відчувають себе вільніше...

— Правда твоя, синку,— підхопив дід.— Дух козацький не стільки старшим людям потрібен, скільки дітям. Доки житиме той дух волі та лицарства, доти й надія не вмре у народі...

Виходить Гордій з хати. Дивен вечір пливе над землею. Повний місяць у небі. Зорі, як знаки таємничої книги. Над потічком замріявся старенький млин, дзвенить, видзвонює срібними краплями вода поміж лопатями колеса. Під лісом палають багаття — там пісні та веселощі.

До Гордія підходить Василинка. Корсетка охоплює худенький стан, робить дівчину ще зграбнішою, чарівнішою. На голові вінок, по плечах розсипалися розмаїті стрічки. Місячні промені сповивають дівчину блакитним серпанком, і козакові здається, що вона зараз, ось зараз, піднесеться вгору й полетить.

Подає руку. Він мовчки йде за нею. На леваді тінями ходять стриножені коні, хрумають соковиту травичку. Попід греблею пливуть сиві пасма туману.

— Русалки,— шепоче Василинка.

— Де? — дивується козак.

— А ось — хіба не бачиш?

— То ж туман...

— Еге, вони лиш здаються туманом. А спробуй, прийди сюди опівночі сам — обернуться дівчатами річковими, залоскочуть...

— А з тобою — не залоскочуть? — осміхнувся Гордій.

— Ні,— поважно мовила дівчина.— То мої подруги. Кого я люблю — того вони не чіпають. Ой, що це я кажу?..

— Так ти любиш мене? — загорівся Гордій, зупиняючи дівчину посеред греблі.— Скажи, Василинко,— любиш?

Дівчина звела глибокий, бездонний погляд на Гордія, мовчала. В її очах козак бачив чи то радість, чи то зажуру. Чи, може, те й інше? Тривога прокрадалася в душу козачу. Чому вона так загадково мовчить?

— Одразу покохала тебе, козаче,— зрештою мовила дівчина.— Як тільки побачила. Ждала тебе, мріяла вечорами. Душу мою й життя віддам за тебе, не задумаюся. Чи віриш мені, Гордійку? — палко запитала вона, пригортаючись до грудей коханого.

Розтанула сувора козача душа. Зникло все — минуле, майбутнє. Була лише чарівна, вічна, незамінна мить кохання, ім'я якого чи назва нічого не значить, бо воно в неповторному чутті. Так мріє озимина під снігом про сонячний промінь, але не знає ласки його тепла, доки не відчуває полум'яні торкання до листячка свого...

Згодом прийшли закохані до лісу. Там на широкій галявині хлопці та дівчата розпалили багаття. З веселощами, жартами та піснями стрибали через вогонь. Іскри тріщали, линули в безжурне небо, між деревами відлунювала старовинна пісня.

По долині річка біжить,
Над річкою явір стоїть,
Над явором ворон кряче,
Під явором мати плаче;
Мати плаче, ще й ридає,
Свого сина дожидає.
Сидить ворон над скалою,
Похитує головою:
«Ой я твого сина знаю,
Тричі на день попас маю,
З лоба очі вибираю.
Іди, мати, додомочку,

Візьми жовтого пісочку,
Посій його в городочку;
Як той пісок вгору зійде —
Тоді син до тебе прийде...»

Василинка здригнулася, притулилася до Гордія.

— Що тобі, голубонько?

— Страшно чомусь мені стало. Пісня... розтривожила мене...

— Що ж пісня? Всі її співають. Хіба звикати козакам вмирати по чужих краях чи на рідній землі?..

— Отож-бо й воно,— озвався зненацька Василинин дід збоку.— Звикли ми вмирати, а не жити. І пращури вмирали, і діди, і батьки. І сини вмирають. І онуки звикають до кривавої постелі...

— А чи настане, діду, такий час, коли не буде бою між людьми? — журливо запитав Гордій, дивлячись у вогнище.— Невже ж то такий закон, щоб вікувати поміж ворогами? Та невже земля вкраїнська не стане вільною, щасливою?..

Зближаються до багать хлопці та дівчата, нишком стоять довкола, прислухаються, що скаже дід. А старий запорожець задумався вельми, ворушить сухими вустами, ніби згадує щось давно забуте.

— Чув я, ще як був на Запорожжі,— нарешті озивається дід,— прадавній переказ. Хтозна, звідки він, хто його склав. Але ж дід, від якого я почув ті слова, казав мені: «Пильно бережи той заповіт правічний, шукай у ньому корінь нерушимий. Як джерело рне з глибини земної, так і ясність розуміння не лежить на поверхні слова...»

— Мудра заповідь,— прошепотіли хлопці ззаду.

— А переказ той такий, діти мої,— вів далі дід.— Шаблею і вогнем плюндруватиметься земля багата вкраїнська. Не матиме вона спокою ні вдень ні вночі. Топтатимуть її орди ворожі, братимуть у полон синів та дочок її — на рабство ненависне, на муки пекельні...

— Знаємо те, діду,— гірко озвався Гордій.— А доки ж те буде? Доки?

— Довго, синку. Довго те буде. Вік, а мо', й більше. Доля про теє знає, доля Вкраїни. Та настане час... час великий, славний... Народить дівчина сина, славного лицаря...

— Дівчина? — зітхнули з подивом дівчата.

— Дівчина,— сказав дід.— І ніхто не знатиме про теє — ні вороги, ні друзі. Не видно буде того, мо', й сама вона не знатиме тії радості великої. Народиться той син, і матиме він зброю незвичайну...

— Чарівного меча? — обізвався якийсь парубійко нетерпляче.

— Ні,— повагом одказав старий запорожець.— Не візьме той лицар до рук жодної шаблі, чи списа, чи самопала. Матиме він слово чарівне! Що скаже слово — то оживуть мертві серця. Що скаже друге — вороги впадуть на землю, спалені вогнем правдивого слова. І стане тоді земля вкраїнська славна поміж іншими народами, і не топтатимуть вже її грудей орди чужинецькі...

— От аби дожити,— прошепотів хтось серед загальної тиші.

— Не ми — онуки доживуть,— суворо проказав дід...

ДИКИЙ ЛІС

Пригорнувшись одне до одного, стояли Гордій з Василиною край узлісся, милувалися небом неозорим, мовчали. Нарешті озвалася дівчина.

— Чи дуже любиш мене, голубе ясний?

— Як серце,— палко відповів козак.— Не можу без серця й хвилини жити. Так і без тебе...

— Ходімо ж тоді зі мною,— сказала щасливо мельниківна.

— Куди?

— До Дикого Лісу.

— Не чув про такий. Що там діяти вночі?

— Саме тепер, на Йвана Купала, можна побачити там Правічну Бабу. Живе вона в Громовому Яру, серед Дикого Лісу...

— Навіщо вона тобі, голубонько? Чом до неї не можна прийти вдень?

— Вдень її не побачиш, Гордійку. Та й лісу того в Громовому Яру завидна нема. Так — кущики мізерні, глинища, та й годі. А на Йвана Купала або в горобину ніч виростає Дикий Ліс непролазний, а серед нього — хатка Правічної Баби. Кого вона любить — того допустить до себе. Хочу дізнатися від неї про долю нашу. Чи підеш, чи, може, не хочеш про спільну долю нашу дізнатися?

— Дивно мовиш, Василинко,— прошепотів Гордій,— та я вірю тобі. Жіноче серце знає інколи таке, про що й лицарі не догадуються. Веди мене, коли знаєш путь...

Дівчина вхопила козака за руку, рушила в ліс. Вела Гордія крізь гущавину, поміж віковими соснами та товстезними дубами, через високі хащі папороті, попід темними заростями ліщини. Йшла вона метко, мов ящірка, вибираючи шлях невідомо за якими прикметами. Інколи в серце Гордія закрадався острах — чи не мавка лісова вхопила його та морочить серед нетрів диких? Та гаряча хвиля линула від руки дівочої, сяяли в пітьмі її любі очі, чувся теплий довірливий подих — і козак одганяв химерні думки. Хай — що буде! Йому гарно з нею, йому любо, нехай так буде завжди, довіку. Йти, йти без кінця, без краю, в поході до казкової чарівниці. Та яких ще чар треба, коли вона — степова дівчина — на віки вічні причарувала його до себе. Не одвернуть тепер ні трави, ні шептання, ні намова...

Тихо в лісі. Ні шелесне. Не чути навіть шурхоту під ногами, і це вселяє тремтіння в мужнє серце козацьке. Що це діється, де вони? Віття дерев безшумно похитується, торкається шкарубкими пальцями за плечі, за шапку. Зірки щезають, їх уже не видно серед верхів'я, морок заповнює все зокола. А Василина йде та йде, ніби вона бачить у пітьмі.

Ось вони зупиняються на мить край долини. Прірва дихає холодом, десь унизу відлунює глухий дзвін. Ледве-ледве лине у просторі, та звучання його потужне, воно потрясає душу, тривожить, бентежить хвилюючою таємницею.

— Ти чуєш? — прошепотіла Василина.

— Чую...

— Ходімо. Вона вже є. Скоро північ...

Дівчина потягла козака по крутій стежині. Він задихався, шабля чіплялася за круті звиви коріння, ноги ковзалися. Де-не-де жевріли холодним полум'ям трухляки, кидали мертвотне сяйво на збентежене обличчя Гордія. Дівчина озиралася.

— Вже скоро. Це — Дикий Ліс...

Загорілося серед хащі віконечко.

— Вона. Ходімо...

Постояли перед низенькою темною хатиною. Гордій згадав казки, які він чув од своєї бабусі. Чорти, зача-

ровані хащі, Баба Яга. Невже справді в житті є така дивина? Невже то не вигадки старих людей?

Василина підступила до похилених дверей, тихенько постукала. Двері самі собою відчинилися. Почувся тихий втомлений голос:

— Добрим людям світлиця відкрита. Заходьте...

Вони ступили до хати. В пічурці палахкотіло полум'я, стрибаючи по ситих соснових трісочках, кидало жовтаве проміння на низеньку світличку. Біля вогню сиділа похила бабуся — біла-біла, худесенька, з великими ясними очима. На ній легенькі шати з лляного полотна, помережані розмаїтою вишивкою. Пряла тонесеньку нитку з прозорої сріблистої куделі, надітої на великий темний гребінь, намотуючи її правою рукою на веретено. Бабуся не кинула прясти, лиш на якусь хвильку звела очі на гостей, приязно всміхнулася.

— Давно, давненько жду я вас, діти,— сказала вона.

— Нас? — вражено запитала дівчина, переглядаючись з коханим.

— Вас, горличко. Добре, що згадала про мене в грізний час. Не побоялася ночі, не злякалася сили нечистої...

— А ми... ми й не бачили нечистої сили, бабусю...

— Правду мовиш,— хитнула ласкаво головою баба.— Бо й нема її. Лише в нечистому серці панує нечиста сила. А добре, ясне серце бачить лише добро й красу. Багато людей приходило до мене, та гинули вони...

— Чому, бабусю?

— Бо йшли вони за марою. Скарбів шукали, влади над людом нещасним, приворотного зілля для кохання або згуби для брата. І бачили вони в Громовій Долині упирів кривавих, нечисту силу рогату, а в хатині бідній — Бабу Ягу, горбату, злу. Чи ж зла я, діти мої, гляньте в очі мої? Чи страшна?

— Добра ти,— щиро сказав Гордій.— Ясна. Як мати...

— Правду сказав, синку,— щасливо озвалася бабуся.— Я — правічна мати, баба. З давніх-давен сиджу у самотині, пряду нитку оцю. Не можу кинути й на годину праці, бо перерветься доля народна. А мусить вона бути цілою, єдиною. Тому й сиджу в Громовій Долині, серед Дикого Лісу, щоб, не дай боже, ніхто злий не пошкодив нитки безцінної. В ніч на Йвана Купала або в громову горобину ніч можна побачити мене. Та злобне

серце не побачить ні куделі срібної, ні нитки ясної, ні веретена древнього. Вам відкрилася ця таємниця, отже, ви суджені, діти мої. Чого бажаєте?

— Про долю нашу запитати в тебе бажаємо,— тремтячим голосом озвалася дівчина.— Покохала я сокола ясного, та не проста доля наша, втаємничена...

— Запитай коваля,— суворо одказала бабуся,— хто йому кує підкову для коня? Чи сама вона твориться з холодного заліза? Ні, вогнем і молотком гне коваль залізо, щоб підкувати вірного коня. Запитай сіяча, чи їде він жати жито в Дике Поле, серед бур'янів буйних? Ні, він виорює ниву, ніжить її, як дитину, засіває ярим зерном, щоб добути багатий врожай. Діти мої любі, послухайте правічну матір, не сподівайтеся на долю ласкаву, готову. Доля — як скеля гірська. Або проб'єш крізь неї шлях тяжкою працею, або обійдеш. Тільки ж гору можна обійти, а долі — ні! Чи збагнули мене?

— Мудро кажеш, мамо,— сказав Гордій.— Любо мені слухати твою мову хорошу. Добрий кінь, шабля в руці — ось наша доля!

— Не тільки, не тільки,— похитала сивою головою бабуся, і срібна нитка заблищала розмаїтими вогнями перед полум'ям.— На шаблю є шабля. На силу є сила. А на мудрість — нема мудрості. Мудрість одна-єдина...

— Хіба вона одна для всіх людей? — вражено запитав Гордій.

— Одна. Та не знають її люди. Колись прийде час, відшукають її люди. Вона близенько від них. Ой як близенько...

— Де, бабусю?

— Шукайте. Не можу сказати. Кожен досягне тієї мудрості сам. Чого ще бажаєте?

— Хочемо побратися,— сказала Василина.— Скажи нам, бабусенько люба, чого нам ждати: лиха чи радощів?

— Життя, як дорога далека,— мовила бабуся сумовито,— всього трапиться, діти мої. Буде й горе, буде й щастя. Не захопіться радощами-любощами, не впадіть у горі. Візьми, доню, за божницею квітку папороті, неси до вогню...

Василина, тамуючи подих, підійшла до божниці, відшукала за темною іконою божої матері мерехтливу кві-

точку, принесла до бабусі. Квіточка заграла синім вогнем, заіскрилася.

— Кинь у полум'я,— наказала бабуся,— і дивись. Дивіться обоє. Візьміться за руки...

Василина виконала веління, в пічурці спалахнуло зеленкувате полум'я, білий дим жухнув на хату, оповив усіх прозорою хмаринкою.

Баба дивилася на вогонь, а руки її невпинно пряли чарівну нитку.

— Бачу, бачу,— сказала вона.— Церкву... і вінець в руках панотця...

— Бачу і я...

— Добре, доню. Судилося бути вам парою... Бачу діток веселих трійко... Двоє хлопчиків і одна дівчинка...

— Я не бачу,— прошепотіла дівчина.— Не бачу... Але то добре, бабусю... Ой, як добре! Двійко хлопчиків, козаків! Чи чуєш, Гордійку? Чи чуєш?

— Чую,— схвильовано сказав Гордій.— Тільки не бачу...

Сувої диму звивалися в химерні обриси, сліпили очі, козак вдивлявся в них, аж йому паморочилося в голові. А бабуся тривожно шепотіла:

— Бачу татарина злого... з арканом у руці...

— Де? Де він? — схопився за шаблю козак.

— Тихо... Тихо, козаче... Це лише видіння... Життя попереду. Бачу судженого твого, дівчино... Ланцюги на ньому... Кров на лиці...

— Краще вмерти,— зціпив зуби Гордій.— Навіщо ти мовиш таке страшне, бабусю?

— Кажу, що бачу... Ти, дівчино, у фортеці страшній, похмурій... і кат біля тебе... з шаблею в руці... Бачу тебе, козаче, старого... на полі ти... жита буйні красуються... сини-козаки біля тебе... дружинонька сива...

— Нічого не збагну,— простогнала Василина.— І наруга кривава, і радість велика... Чого ж чекати, люба бабусю? Як збагнути?

— Мудрий збагне, діти,— спокійно відповіла бабуся, опускаючи ясний погляд донизу. Помовчавши трохи, вона додала: — Од вашого кореня піде та дівчина, що народить колись для Вкраїни лицаря славного. Бережіть кохання, мужність бережіть... То нитка срібна, яку пряду я в самотині... Чуєте, діти? Чуєте?..

Враз щезло все... Хатина, бабуся, вогник...

Василина з Гордієм стояли в яру, середріденьких кущів. На травах, у сяйві місяця сріблилась павутина, та серед похмурих круч Громової Долини відлунювало прощальне напуття Правічної Баби:

— Чуєте, діти? Чуєте?.. Чуєте...

СВАТАННЯ

Вдосвіта Гордій повернувся до клуні, де вони спали з побратимом. На обрії грала кривава зірниця, десь у гаю кувала зозуля. Козак тихенько прочинив двері до клуні, шаснув у сіно. Грицько почув, пробубонів спросоння:

— Довгенько гуляєш, парубче. Дивися, щоб я тобі шиї не намняв! Ще дівчину зганьбиш! Я тоді тобі не побратим...

— Ну що ти мовиш, брате,— прошепотів Гордій.— Я ж люблю її. Хочу побратися з нею...

— Ти здурів,— аж підскочив Грицько.— А як же Запорожжя? Ти як вітер весняний — гадаєш одне, виходить на інше! Чи мало доля вчила тебе? Кинь пустощі! Їдьмо до братчиків. Там наша дівчина, там наша воля...

— Не можу,— палко сказав Гордій.— Візьми мою душу, брате, а без Василини — не жити мені. Не зраджу побратимства, не бійся! Одружуся, поживу хоч тиждень. Потім поїдемо. В похід, в бій, чортові до пекла! Аби знати, що мене ждатиме серед степу, біля гаю над ставом, дружинонька вірная. Не цурайся мене, збагни. Не бабій же я, не ради спідниці лишився тут. Люблю її, як бога...

— Ей, хлопче, схаменися! Зав'язала дівка світ тобі. Та що діяти! Доведеться й мені чекати, доки ти обвінчаєшся. Ти дивися — чекаю тиждень... А потім — в похід!

— Добре, добре! — зрадів Гордій.— Ти справді побратим, Грицьку! Як сонечко зійде, одразу ж і до мірошника. Будеш сватом...

— Та я ж не вмію...

— Нічого... Якось воно буде... Що-небудь вигадаєш, набазікаєш...

— А як він теє... не захоче?

— Не може бути...

— А коли все-таки ні?..

— Вкрадемо Василинку,— гаряче сказав Гордій.— Вона любить мене і піде зі мною на край світу. Одвезу її десь під Київ, поставлю хатину, господинею зроблю!..

...За якусь годину-другу сиділи Гордій з побратимом за столом у мірошника, снідали. Господар чомусь-то був похмурий, невеселий. Підкова завважив те, здивувався.

— А чому ти, пане господарю, сумний сьогодні? Чи нещастя якесь, не дай боже, трапилося? Чи сон поганий приснився?

— Не спав, пане козаче,— неохоче відповів мірошник.— Далебі, не спав. Побратим твій водив дівку нашу бозна-де. Не годиться так воно, не годиться, брати запорожці! Чи не вкраїнської матері ви діти? Чи не знаєте, як воно ведеться в добрих родинах! Чи не відаєте, що ви були й нема, а на дівку — поговір?..

— Тату,— озвалася Василина з-за печі,— тату, ти ж нічого не знаєш. Ми були в Громовій Долині...

— Га? — злякано скрикнув батько, глянувши в бік дочки.— А чого вас понесло туди на Йвана Купала? Чи не знаєш ти, що там діється в ту ніч?

— Знаю. Тому й ходила...

— Гей, пане господарю,— раптом втрутився в ту розмову Підкова, закрутивши прокуреного вуса за вухо.— З дочкою своєю погомоніти зможеш опісля, а я тобі хочу дивну пригоду розповісти...

— Яка там ще пригода? — невдоволено пробуркотів мірошник, шкрябаючи п'ятірнею в потилиці.— Чого ви мені тут голову макітрите?

— А така пригода,— хитро вів далі Підкова, підморгуючи побратимові,— що їхали ми ото полем, біля вашого хутора... коли тут вискакує з жита лисиця... руда така, а хвіст, як сонце, сяє — пухнастий, наїжачений, морда хитра-хитрюща...

— Брешеш, собачий сину,— скипів Гордій, стусаючи ліктем козака,— не руда вона, а русява. І де це бачено, щоб у дівчини морда була або писок?..

— Оттакої? — розвів руками Грицько.— Я — про лисицю, а він — про дівицю! Не перебаранчай, бісів сину, а то я зовсім збився з пуття! Заплутався, вибачай, пане господарю... язик у мене не вельми добре причеплено! Попросив мене побратим, щоб я сватом був... та

нескладно виходить. Сам, мабуть, зрозумів, що хоче забрати від тебе козак запорозький лисицю, чи то пак Василину... По закону, все як слід...

— Як же це? — розгубився господар.— Діду, жінко, чуєте ви? Василино, капосна дитино, чому ж ти одразу не сказала?..

До світлиці ввійшов дід, щось бурмочучи собі під ніс.

— Тату, чуєте? — мовив мірошник до старого.— Василина наша виходить заміж.

— Га? — кинувся дід від несподіванки.— Ти щось сказав? Я трохи недочуваю, а тут ще жовна проклята...

— Яка жовна?

— Та стукала всю ніч, не давала спати. Я вже й ганяв її, і стрілу на неї, капосну, пустив — не помогло. Тепер ось знову сіла під стріхою, стукає. Когось вистукає з хати. Дай боже, щоб мене, а не когось молодшого...

— Та що це ви лихо накликаєте, тату,— сказала господиня,— тут саме Василині славна пара трапилася. Сватається лицар за неї...

— Це ж хто? Гордійко? — зрадів дід, лагідно осміхаючись.— Хай щастить! Хай! Добрий козарлюга. І я потанцюю на весіллі. Давно не танцював...

— Не маю родини,— тихо сказав Гордій, похиливши чубату голову до столу,— то будьте ви мені рідними, батьку й матінко. Не маю скарбів чи багатства, та маю зате серце вірне, любитиму Василинку й вас довіку і жалітиму, як найдорожчих людей. Віддайте мені вашу доньку, вірною дружиною їй буду...

Батько обняв Гордія, витер сльозу.

— Хай же все буде на благо. Віддам тобі Василину. Та тільки бережи її, синку. Одна вона в нас. Пропаде — і сім'я не лишиться. Хочу дожити, онуків рідних побачити. Та не багато не мало — аж дванадцятеро! Що? Василино, ти мовчи! Як менше буде, то й на поріг не пущу. Жінко! Неси меду, наливку! Завтра весілля...

ВЕСІЛЛЯ

Другого дня, як сонечко підбилося десь під обід, степовий хутірець гримів веселощами та піснями. Заквітчана наречена — радісна, рум'яна — поскликала всіх своїх подружок. Зійшлися й молоді хлопці, які заздрісно

та все ж щиро поглядали на чорновусого ставного козака, що так знальоту, наче підорлик з піднебесся, вхопив з-під їхнього носа найкращу здобич.

Закосичені, прихорошені дівчата, лукаво поглядаючи на Гордійка, голосисто виспівували:

Тихая в річечці вода,
Гарная Гордійкова врода.
Полем тихесенько йшов,
Василинку собі знайшов...

Мірошник із старою дружиною своєю частували старших гостей, прадавній музика дід Оверко грав на цимбалах гопака, літні жінки та чоловіки довбали землю на подвір'ї закаблуками, і дівчаточка не вгавали, оспівуючи свою подругу, що покидала їх для заміжнього життя.

А бояри — хлопці веселі — вже запрягали коней у нового воза, прикрасили вуздечки барвистими стрічками. А дівчата встелили місце для молодих пахучою м'ятою, хрещатим барвінком.

— Сідайте, молодята! Вже панотець жде вас у церкві!

— Та не барітеся! — загукав Василинин дід.— Бо їй-бо не видержу, сам почну бенкетувати! Давно не бачив такої славної пари!

Гордій з Василиною вмостилися на першому возі. Коні рушили до греблі. З музикою, піснями та галасом весільні гості покотили до церкви, що стояла на тім боці ставу, під ліском.

— Як швидко все сталося,— прошепотіла Василина, схилившись до Гордієвого плеча.

— Ти рада? — щасливо озвався козак.

— Рада. А серце тривожиться.

— Чому, кохана?

— Не знаю. Смокче в грудях, тисне щось. Ніби віщує... погане...

— Голубонько, хіба можна давати волю серцю?..

— Воно знає, Гордійчику... та й Правічна Мати казала...

Їхню розмову перебив збентежений гомін людей. Коні спинилися посеред шляху. З поля котився рвучкий вихор, крутив у своєму зловіщому стовпі пилюку, вирвані кущі перекотиполя, поламані стебла жита й квітів.

— Чортове весілля! Чортове весілля! — почулися тривожні голоси.

— Біда, людоньки!

— Це лихий знак!

— Гей ви, не каркайте!

— Що ви дурієте? — крикнув Грицько із задньої підводи.— Не бачили вихору? Рушайте!

Вихор пролетів перед молодими, дихнув теплом і пахощами степу, крутнувся ліворуч і пропав десь у кручі.

— Гей, людоньки! — силувано усміхнувся Гордій.— Хай і чорти веселяться, коли нам весело. Рушаймо далі!..

Ніхто не засміявся на той жарт. До церкви підкотили тихо, без співу. На невисокому ганочку вже чекав молодих старенький панотець у парчевій ризі. Він ясно усміхався до всіх, кланявся, розгладжуючи довгу сиву бороду.

— Гарна пара,— приязно сказав священик.— Прошу до храму божого...

Враз на дзвіниці почувся відчайдушний крик, пролунав мідний тривожний гук.

— Ти що, здурів? — крикнув священик, сварячись хрестом.— Чи напився передчасно?

— Татари! — зарепетував дзвонар і чимдуж засмикав мотузки. Лиховісні звуки покотилися понад степом, розносячи страшну вість іншим хуторам та селам.

Весільні гості на якусь мить завмерли. Потім почувся лемент, плач дітей. Священик підняв руки, закричав:

— Людоньки! Дітей до церкви! До церкви! Козаки, хлопці-молодці, до зброї, яка в кого є!

Дітвора сипнула разом з жінками до тісного входу в храм. Козаки й парубки почали перевертати вози, оточивши тим слабеньким городищем підхід до церкви. А з поля вже долинали зловіщі звуки ординської навали, чувся тисячоголосий тупіт коней, радісне завивання:

— Алла! Алла! Алла!

— Ось воно,— помертвілими губами прошепотіла Василина.— Не судилося, Гордійчику! Боже мій, не судилося! Нащо ж вона сказала про діток? Нащо?

Василина припала до плеча Гордія, який похапцем лаштував пістолі, пригнувшись за возом. Він люто глянув на чорну стіну татарської кінноти, що рікою плинула з поля, крикнув Грицькові:

— Побратиме! Одведи її до храму! Хіба ж не бачиш?

— Гордійчику! Як же це? Гордію, коханий! Що з нами буде?

— Василинко! Хутчіше до церкви! Дасть бог, одіб'ємося від поганих! Прощай, Василинко!

— Ой матінко, голубонько! Ой мати пречиста! — голосила дівчина, пориваючись до коханого. Та міцні руки Грицька трутили її до церкви. Вона впала на підлогу, заридала. Її підвели ласкаві руки священика.

— Терпи, доню,— сказав він, хутко знімаючи ризу, а за нею й рясу.— Великий іспит прийшов для всіх нас. А найпаче — для вас, молодих! Сядь біля діток, там за царськими вратами, втіш їх...

— А ви куди, панотче?

— До козаків. Хіба я не вояк?

Священик вхопив у куточку церкви два мушкети, в'язку пістолів, шаблю, кинувся до дверей.

ЛИХО

На захисників храму посипалися стріли. У відповідь затріщали постріли. Добре цілилися козаки та парубки. З десяток напасників попадали з коней. Задні налітали на них, переверталися в повітрі, розбивались об землю. Та навала не могла спинитися, сотні коней могутньою лавиною затопили майдан біля церкви, вдарилися в благеньке городище, зламали його.

Залунали прокльони, лайка, верещання татарських вояків. Заблищали шаблі. Вороги спішувалися, лізли на вози, в повітрі гадюками розкручувались аркани.

Священик вискочив на ганок. До нього кинулися татари, він стрілив у них з пістолів. Два ординці впали, третій зчепився з панотцем битися на шаблях.

— Держись, панотче! — закричав Гордій.— Держись, я йду на поміч!

Та вже не до помочі козакові! Падає на нього аркан татарський, сплутує руки-ноги петля слизька. Борсається під купою ворогів Гордій, ричить від люті, та не може нічого вдіяти.

Вже падають, посічені ятаганами, бояри, хлопці хороші степові. Вже здушений петлею за шию, волочиться за татарським конем по землі Грицько, побратим Гордіїв. Горять, палають на тім боці ставу хати, вогнем охопилися жита на городах, стодоли, клуні, відчайдушно

іржуть коні, ревуть корови. Полум'яна квітка виросла над млином, весело заскакала по сухій деревині, сягнула неба.

Священик, відбившись від напасника, метнувся до церкви, зачинив двері на важкий засув. Знадвору загупали, загоготіли, заревли. Діти трусилися від страху за царськими вратами, жінки мовчки хрестилися, нажахано прислухаючись до ворожого гвалту.

Панотець швиденько кинувся до вівтаря, одсунув його — під ним зяяла чорна діра.

— Дітей сюди, хутенько! — наказав він.

Василина схопила священика за руки, благала:

— Що з ними? Що з Гордієм, панотче?

— Молись, дочко!

— Що з ними? Хоч слово!

— Полонили, прокляті! Заарканили! Село горить! Дітей треба зберегти!

А малюки вже сполоханими пташатами пірнали в темний отвір підземного ходу. За ними полізли й матері та дівчата. А знадвору чувся регіт, червоні язики полум'я мерехтіли попід вікнами — татари вирішили спалити непокірних гяурів живцем, щоб не тратити часу й сил на штурм.

Дим котився сивими пасмами по церкві, старий священик закашлявся, Василина, заламуючи руки, стогнала від невимовного душевного болю.

— Мати божа, чому не закрила нас своїм святим покровом? Навіщо віддала на поталу воріженькам? Навіщо жити тепер? Для кого? Нема мого миленького, нема сонечка ясного! Не хочу і я жити! Панотче, відчиніть двері, хочу впасти під шаблями татарськими.

— Не дурій, дівко! — крикнув священик, хапаючи її за руку.— Чи ти не козачка? Чом таке слабкодухе серце в тебе? Не ми перші, не ми останні. Зерна лишилися, треба сіяти далі!..

— Які зерна? — плакала дівчина, б'ючись головою об вівтар.— Що сіяти? Що ви мовите, панотче? Пропали ми навіки, навіки!..

— Діти лишилися,— м'яко умовляв її священик, поклавши руку на голову.— Треба врятувати їх. Підземний хід веде до Громової Долини. Туди татари не піткнуться. Збережемо дітей. Виростуть козаки. Така доля Вкраїни, голубонько. Вороги витопчуть жито, а нам зно-

ву сіяти. Ану ж колись і зберемо добрий врожай! Та ще не забувай, що твій милий у полон попав до ворогів лютих...

— Чим я поможу йому, панотче? — побивалася Василина.

— І голуб може помогти проти лева, дівонько,— запевняв священик, ведучи її до отвору в підлозі.— Ось так, обережненько. Зціп зуби, затамуй біль, голубонько. Темно під землею, та я проведу вас — знаю ходи. Ходімо до діток, тра їх заспокоїти... Перелякалися ж бідолашні.

Стовп вогню стояв над храмом, хилилися хрести в тому полум'ї, падали з тріском на землю. Лелеки, знявшись у небо, тривожно клекотіли, кружляли над хутором...

ЧАСТИНА ПЕРША · ЧОРНИМ ШЛЯХОМ

РОЗПУКА

Ой ти, проклятий Чорний шляху!

Невигойна рана на грудях матері. Гадюча дорого безжалісних напасників...

Лине, плине твоїм річищем, продовбаним копитами ворожих коней, кров дітей українських, щоб дати вишукані барви шовкам стамбульським, солодощі винам кафським, грозу і непереможність лавам яничарським, окрасу гаремам ханським, насолоду хтивим деспотам східним...

Відкрита на чотири вітри Україна.

А що вітер північний — морозний: гине, поникає від нього барвінок хрещатий та ружі ніжні попід призьбами...

А що вітер східний — сирий і туманний: невідомо, що ховається за його сірою захмареною пеленою,— чи орди монгольські, чи то насильники половецькі, а може, зграї гайвороння зловіщого, яке вимагає на спожиток собі тисячі й тисячі очей козацьких... карих, синіх, сірих, ясних коханих очей, якими так люблять милуватися українські дівчата! Та що чорним птахам до того?

А що вітер західний — пронизливий, різкий, невблаганний: пробирає до костей, студить душу, несе на крилах своїх відгомін урочистих молитов богові, під гомін яких так яскраво палають багаття, готуючи смажену скаженим попам по закону римської кухні...

А четвертий вітер — південний вихор: скажений, пекельний, нещадний. Налетить, закрутить, метне свою здобич у далечінь, вирвавши її корінь з рідної землиці. І стає людина перекотиполем, виливаючи біль та сльози гіркі на піски чужинецькі. Виростає від сліз тих

виноград чудовий, прозорий. О дивовижне сплетіння сонячних променів і людського страждання!

Чорний шлях гадючиться далі й далі на південь, прокладає широку, ніби випалену вогнем, смугу серед бур'янів Дикого Поля. Великим півколом обходять ногаї пороги, поспішають додому, бояться раптового нападу грізних жителів Січі. Весело, бадьорою риссю, пориваються коні вперед; біжать за ними бранці, прив'язані до сідел,— аркан на шиї, руки зв'язані сирицею. Ноги збиті до крові, потріскані від спраги вуста. Жаль татарам отак мучити людей, пропадає товар. Але ж нема коли зупинитися, погодувати, напоїти. Не витримають шляху до благословенного Криму — хай докоряють своєму богові: буде розкішна їжа степовим крукам. Багато в'ється їх над Чорним шляхом....

На якусь годинку вночі зупиняється валка. Бранцям розв'язують руки, дозволяють випити води, зварити з борошна, загарбаного на Вкраїні, затірку. Не лізе їжа в горло, хочеться впасти на землю й заснути, забутися, не бачити ні неба зоряного, ні ворогів чорних, ні трав запашних, які нагадують про волю...

Гордій ішов у парі з побратимом сам не свій. Раптова переміна в житті, осоружна неволя, безсилля перед байдужою зверхністю переможців так болісно вдарили по душі, що козак отупів. Біг на припоні, мов сновида, задихався від спраги, стримував себе, щоб не закричати від розпуки,— нелюдської, звірячої.

Сплітались в свідомості уривки минулого... Складали фантастичне поєднання...

Безжурні дитячі роки.

Лелека на хаті. Він сидить на димарі, задерши вгору голову, заклично клекоче. З гнізда виглядають четверо лелечат з чорними дзьобами: вони боязко позирають на землю — високо, страшно! Тоді старі лелеки — батько й мати — піднеслися в небо, почали кружляти в блакитній безодні, здіймаючись на дужих крилах вище й вище. І лелечата вже не дивилися вниз, на землю, а, затріпотівши крильми, полинули за батьками, і небесна голубінь прийняла в своє ласкаве лоно, як суджених дітей...

Батько Гордійків теж стежив за тією пригодою, усміхався лагідно в густі вуса, запрягав конячину у воза і загадково казав синові:

— Бач, які мудрі птахи! Не дивися, мовляв, униз, бо страх зв'яже крилята. А дивися в небо. Еге, синочку, вчися...

Чому згадалося те видіння дитяче в страшну годину лихоліття? Для глуму? Для муки?

Батька й неньки нема. Згарище там, де красувалися жита й сміялися діти. Може, й лелеки погоріли в безжалісному вогні або, вцілівши, перенеслися до безпечніших місць, щоб знову навчати козацьких дітей безоглядній мужності... Навіщо? Для кого?

Василино, горлице моя безталанна! Марою пустою, нещасливою зловтіхою стало для нас те блукання в Громовій Долині, те гадання в Правічної Баби. Я згину в проклятій неволі, а ти... де поділася ти, куди підеш, де знайдеш захист і втіху?..

Грицько Підкова мовчав. Ні стогону, ні жодного слова розпачу не чулося з його вуст. Очі холодні, зосереджений погляд, щелепи зціплені так міцно, ніби він вирішив уже ніколи не розмовляти з людьми. Йшов на аркані легко, впевнено, навіть гордовито — ніби його не в полон вели, а запросили в гості.

Гордій завважив теє, спокій товариша ще більше дратував, але він терпів, мовчав, бо відчував за собою вину: не затримався б Підкова заради весілля побратимового, був би він давно на Січі!

Дорогою падали бранці від спеки та виснаження. Татари добивали їх, прохромлюючи груди ятаганами. Живі дивилися на те видовище з жахом та люттю — безсилі, прибиті, роз'єднані.

Лише Грицько стояв у такі хвилини незворушно, дивився десь у степи, в блакитну далечінь, ніби сподівався, що звідти прийде воля...

І Гордій не витримав. Він злісно просичав, кусаючи губи:

— Ти камінь, Грицьку. Ти не людина... Тебе не зворушить навіть смерть матері... У тебе серця нема...

Підкова глянув на товариша, і Гордій здригнувся — безодня муки хлюпнула з очей побратима їдучою хвилею. Хлюпнула і закрилася.

— Ех, побратиме,— прошепотів Підкова, тужливо похитуючи головою.— Що нам з стогону? Чи не досить плачуть діти та жінки? Чи не занадто радощів ворогам з наших мук? Серце моє розтерзане... та не бачитимуть

того невірні. Зась їм до того... А ще я спокійний, брате, бо відчув, що треба пройти людині і Чорний шлях... Неодмінно...

— Не збагну,— понуро озвався Гордій.

— Збагнеш колись. Гарно співати пісень про невольників. Вийти під зорі, залицятися до дівчат, милуватися... а між любощами затягти сумненької думи, як у муках конають вкраїнські дівчата і хлопці у хурдигах турецьких...

— Що ти кажеш, брате?

— А хіба не так? Співати гарно... гірко знати неволю... Та треба, коли хочеш знати життя. Не звідаєш рабства, мука вкраїнська буде для тебе піснею... А звідаєш — стане раною серця... Тоді й шабля погострішає, рука зміцніє...

— Де там,— похилив голову Гордій.— Згниємо в неволі... та й по всьому...

— Темна доля. Не знати, хто де ляже... Попереду — ой як багато ще шляхів, брате. Лише вижити, вижити... Мрію ще повернутися на Вкраїну, вірю в те... Лише не дай, брате, щоб жура з'їла тебе. То страшніше, ніж ржа для заліза. Роздивлятися треба, мо', втечемо десь...

Заворушився караван, закричали татари, заіржали коні. Знову в нескінченний тяжкий похід. Та повеселів Гордій. Побратимові слова запали в душу, заронили надію...

Орда з ясиром підійшла до Дніпра. На плотах татари переправили полонених у лівобережні плавні, самі з кіньми перебиралися самотужки, тримаючись за повід.

Дихнув гарячий південний вітер.

Пожовкли трави.

В сивому мареві клубочилися хмаринки, мріялися сині гори, шпилі химерних будівель.

— Крим,— шепотіли бувалі люди.— То віковий проклятий базар. Скільки людей наших поїв, проковтнув...

Біля Перекопу Гордія й Грицька зв'язали подвійним ремінням, а сусіда їхнього — односельчанина Василининого — вивільнили від сириці, лишивши, однак, аркан на шиї. Підкова люто позирав на нього, дихав вовком, плювався.

— Юда. Підслухав щось, продався...

Зрадник одвертав обличчя, глухо бубонів:

— У кого сила — у того правда...

— Все 'дно здохнеш у неволі, пес проклятий,— не вгавав Грицько.— Адже аркана не зняли з шиї...

— Зате руки вільні,— криво посміхався сусіда.— Маю хоч крихту волі. А ти лайся, лайся, я все те запам'ятаю...

Грицько скрипів зубами, шепотів побратимові:

— Витерпимо, все витерпимо... Хоч і тяжко бачити зраду рідних людей, проте й таке знати варто. Щоб не дурити самих себе. Головне, брате, не розлучатися. Аби разом нас узяли, а там — щось придумаємо... Вічної туги нема, довічної неволі — теж нема...

МОРЕ

Побратимів купив поважний турецький крамар для своєї галери-каторги. Він довго мацав їхні м'язи, плечі, заглядав у рота, невдоволено бубонів:

— Худі, хирляві, слабосилі...

— Дорога,— розводив руками татарин, байдуже спльовуючи тютюнову жуйку.— Погодуєш день-два, оклигають...

— Не для годівлі беру,— повчально сказав турок,— для діла... Три гяури здохло в дорозі, треба свіжих. Ну. аллах милостивий, беру цих...

Окрім побратимів, на галеру потрапив ще й зрадник, якого було звати Аниськом. Він в'юнився ласкою довкола нового господаря, улесливо зазираючи йому в очі, щось шепотів на вухо.

— Нашими душами торгує, гадюка,— понуро сказав Грицько товаришеві,— гаразд, хай начувається...

Крамар штовхнув ногою Ониська, той упав на коліна, усміхнувся солодко, ніби отримав якісь ласощі.

— Маю одного наглядача,— буркнув зневажливо турок, холодно бликнувши на зрадника.— Як шайтан вхопить його — тоді заміню тобою. А поки що греби разом зі всіма. Та прислухайся. Щось почуєш — скажи мені. Або Кесиму-наглядачу. Земляк ваш, вірний слуга мій...

— Скажу, скажу,— бурмотів Онисько, прикладаючи руки до грудей. Очі в нього сльозилися від утіхи, щоки горіли бурячковим рум'янцем.— Усе скажу, душу свою загублю... Вірним слугою буду...

— Гнида паскудна,— зітхнув Підкова, одвертаючись.— Гидко дивитися на людину. Що робить з підлої

душі страх? Ще з тиждень тому поважний гречкосій був. Веселився, як усі, сміявся, як люди, співав наших пісень, здоровив тебе і Василину...

— Бо жити, жити хочу,— тремтячим шепотом озвався Онисько, хлипаючи від сорому, люті та гніву.— Неохота здохнути під канчуками і сонечка божого не бачити... Хоч день, та мій...

— Сонечко зрадникові розпеченою сковородою стане,— нахмурився Підкова.— Так і знай. Юдині срібняки пекучі...

Їх одвели до моря. Гордій поглядав на татарські саклі, на покручені кам'янисті вулички Кафи. Ще так недавно... здається, що вчора... Він гасав отут разом з товаришами, вимахуючи шаблюкою, і нажахані татари пали ниць перед грізною козацькою силою, і багряне полум'я підіймало небо на вогняних списах, провіщаючи насильникам неминучу розплату. Весело співали молотки в руках ковалів, розбиваючи кайдани, задихалися від щастя змучені невільники, поспішали до чайок, щоб покинути хутчіш прокляту землю сліз і горя. А нині... снує мимо них барвиста юрма, байдуже поглядають на бранців татари, турки... лише українки-невільниці виглядають з-за кам'яниць, що огороджують виноградники, крадькома витирають сльози — ті палючі знаки туги й суму.

Море було тихе, ласкаве, як дитя.

Галера спала на воді, ліниво похитуючи веслами, схожа на велетенську багатоніжку. Невільники, прикуті до лавок, дрімали, схиливши голови один до одного. Крамар з бранцями зійшов по трапу на борт. Почувся пронизливий крик. Невільники заворушилися, загомоніли.

— Кесим! Кесим! — загукав крамар.— Маєш заміну тим здохлим гяурам. Посади, прикуй. Вирушаємо в путь...

Він почалапав до корми, зник у каюті. До бранців наблизився наглядач — кремезний здоровило в оксамитній безрукавці, з брудним зеленим тюрбаном на голові. Пика в нього сита, червона, вдоволена, руді вуса звисали аж до грудей.

— Землячки,— гаркнув, ніби вдарив у бубон, наглядач, буравлячи невільників очима. Він підняв угору руку, потряс товстелезним сиром'ятним канчуком, спле-

теним чи не вдесятеро жил.— Забувайте козацтво, забувайте Січ, Вкраїну там всяку. Оце в моїй руці — ваш бог, ваша правда і воля. Хочете жити й дихати — гребіть, мовчіть, хваліть турецького бога аллаха, щоб дав дожити вам до раночку. Чого-небудь не второпали?

— Второпали,— байдуже сказав Грицько, поглядаючи на похилені, поранені спини невільників, які навіть не обернулися на ту розмову.— Не ти перший, не ти останній...

— Кесим моє ім'я! — грізно крикнув наглядач.— Кесим!

— Чи не Кузьма? — насмішкувато кинув Підкова.— Адже хрестила тебе мати в церкві? Чи, може, недовірок ти повії якоїсь?

Свиснув зловісно канчук, оперезав спину козацьку, розпанахав сорочку зотлілу навпіл, почервонів од крові. Не скрикнув козак, не моргнув оком, тільки потемнів погляд у нього, нап'ялися жили на руках.

— Покорися, синку,— жалісно озвався збоку сивий дід, похитуючи бородою,— їхня сила — що хочуть, те зроблять з тобою...

— Сюди сідайте,— гримнув Кесим,— ось так краще буде... Ласкою не захотів — подвійні кайдани маєте...

Загриміло залізо, впилося в руки.

І задзвеніли в пам'яті Гордія тужливі слова думи старовинної, сумної: «А вже ж нам ся турецька басурманська каторга надоїла, кайдани-залізо ноги повривало, біле тіло козацьке до жовтої кості пошмугляло...»

Оживає пісня-дума. І він — Гордій — вже слово тієї думи. Не співець, не слухач, а розтерзане, закатоване слово. Полетить воно понад морем, понад степом, понад Дніпром славетним, понесе біль і тугу бідних невільників до рідного краю, збудить жаль у серцях материнських, розжалобить дівчаточок вірних, гнівом сповнить душі козацькі...

Гримлять, гуркочуть якори. Виходить з каюти господар-турок, потягується солодко, витирає губи після смачної вечері. Дає знак керманичу. Дружно падають весла на темно-синю гладь моря. Завирувала вода, запінилася під днищем.

Плине галера до обрію — легко, гарно, як лебідь. Певно, милуються нею татарочки з берега, втішаючись

з хлопцями чорноокими. Певно, радіють з її легкості й величі чайки білокрилі, що стрілами пронизують сутінки імлисті.

Похитуються невільники, гребуть важкими веслами. Не зупинишся, не спочинеш. Мов заворожений кожен. Ходить поміж рядами наглядач, вимахує канчуком, посвистує щось собі під ніс, покрикує.

Небо наливається зорями. Стає холодніше. Господар, погомонівши з керманичем, ховається в теплій каюті. Кесим зупиняється біля нових бранців, мовчки стоїть, сопе важко. Нарешті торкається канчуком плеча Грицькового, обзивається хрипким голосом:

— Ти ось вовком на мене глянув! Хе-хе! А я ж — добра тобі хотів... Ну, вдарив, ну, що тут такого? Кого з нас не батожили змалку? Хе-хе!

— Правда, ваша правда, Кесим-паша! — забулькотів за спиною Підкови Онисько.— Такому магамету, як він, це на користь піде! Тільки й думає про вовче... щоб втекти! Хе-хе!

Кесим вперіщив зрадника канчуком, заверещав:

— Я тобі дам магамета! Я тобі дам пашу, бидло смердюче!

— Я хотів с-сказати... я не хотів про магамета... я... я...

— Цить! — оскаженів наглядач.— Мовчи... не диш...

Тужливо плакали чайки десь в сутінках, гойдалися щогли, глухо гупали хвилі в днище каторги, а Грицько мовчав. Мовчали й невільники, прислухаючись до химерної сповіді Кесима.

— Мені, може, тяжче, як вам... Еге, правду кажу... Вам що — греби, та й все. Знай — греби. А мені за кожного з вас... треба голову свою класти. А що — якби турок був, він би вам показав... Він би з вас шкуру поздирав... на чоботи. А я? Я тихий...

— А який тоді чорт, коли ти тихий? — не стримався Підкова.

Всі чекали від наглядача лютості, але він стримався, навіть засміявся.

— От бач — я смирний. Ти мене чортом — а я веселий. Бо земляк ваш. Українець же. Кров наша одна...

— Одна-то одна, та затруєна,— сказав Грицько.— Юда теж був апостолом Христа, а продав же Спаса. Так і ти...

— Що я? — обурився наглядач.— Кого продаю?

— Вкраїну. Матір свою, батька, братів...

— Що таке Вкраїна? — зневажливо мовив наглядач.— Верби над ставом? Чи бур'яни в степу? Чи села, що нам не належать? Хіба не пани лядські все забирають в хлопів, що вони посіють, та й саму душу впридачу?..

— Правду сказав ти, наглядачу,— важко сказав Підкова, блиснувши очима в пітьмі.— Розтерзана Вкраїна наша круками хижими. Налітають вони з усіх країв, випивають очі, довбуть тіло біле материне.. А все ж таки є вона. Живе. Аби не жила, не пили б воріженьки кров червону. Юди прокляті торгують добром вкраїнським, продають його то ляхам, то татарам, то туркам. В кого руки загребущі — тому й продають. А якби не було зрадників — вільною стала б земля козацька...

— Скрізь люди однакові,— понуро озвався Кесим,— і в Турещині, і в Ляхистані, і в Московії. Що треба? Їсти, пити, жінку добру, сім'ю там якусь. Служити комусь... А Вкраїна, чи Молдавія, чи Крим — байдуже. Еге ж. Живуть люди і в Індії, за морем, живуть і під султаном.

— Що ж ти заспіваєш, як козаки будуть під стінами Синопа? — зловісно мовив Підкова.— Якому богові тоді помолишся? Мати одна, покручу! І край рідний один-єдиний! Не вбережеш свого, продаси — чужий стане колючим терням, салом, розтопленим за шкірою...

— Ану, цить! — замахнувся канчуком Кесим.— Розпащекувався. Я до тебе по-доброму, а ти...

— Бачу твоє добро,— буркнув Підкова.— Тримай його при собі. Маєш силу — знущайся! Та не підлазь хитро, по-лисячому. Хто матір продав — тому нема рятунку ні на цьому, ні на тому світі...

Кесим мовчки одійшов, тінню промайнув між невільниками, зник біля корми. Побратими перезирнулися. Гордій прошепотів:

— Що це з ним сталося? Може, совість заговорила?

— Яка там в шакала совість? Лопуцьок один од щавлю... а мо', й того нема. Тихо, брате, стерво за плечима. Мовчи, терпи...

Опівночі заярилася буря.

Застогнало море чорне, запінилося, покотило валом холодним, хлюпаючи солону хвилю в галеру, заливаючи нужденне лахміття й обличчя невільників. Низько над водою блискавично мчали кошлаті хмари, вони налетіли зненацька, покривши спокійне небо. Лише інколи в промоїнах поміж ними видно було зірки — по них керманич тримав шлях до південного заходу. Каторга зловісно затріщала.

— Боже ж мій, за що така кара? — скиглив за спиною Підкови Онисько.— Згинемо ні за цапову душу. Страх такий, душа холоне! Ой братчики, що ж воно буде?

— Мовчи, хробак земляний,— гримнув на нього Підкова.— Хоч перед смертю людиною будь! Один раз помирати, ніхто долі своєї не обмине...

— Правду сказав, синку,— спокійно озвався десь праворуч старий дід.— Мо', хоч помремо по-людському... а то неохота під канчуками здихати! А буря славна! Грає море, грає козацьке! Ех, аж серце співає! Згадалося й мені, як ходили ми під Трапезонт! Прикурили люльки добряче тоді з Байдою-соколом! Довго пам'ятали яничари з султаном лаву козацьку!.. Нагнали їм страху, ще й досі гикається!..

— Було... та загуло,— тремтячим голосом хрипів Онисько.— Чим хвалишся, божевільний діду? Перед смертю помолитися треба, а не вихвалятися розбоєм! Бога побійся!

— А чого боятися його? — зареготався дід, спльовуючи солону воду.— Він дав душу, він і візьме, як настане час! А те, що загула слава козацька,— брешеш, лихий чоловіче! Не загула, а вічно житиме! Про тебе й жаба в болоті не згадає, не прокумкає, а про Байду славного довіку люди співатимуть пісню!.. Еге, добра слава ніколи не загине.

— Що йому з пісні тієї! А сконав на гаку, як розбійник!

— Як лицар! Три дні висів, а не застогнав, не попрохав милості. Сміявся над ворогами! Ти б, заяча душа, продав батька-матір і самого себе з кендюхом на придачу!..

Буря лютувала.

Налетів на галеру вихор, затріщали щогли, на кормі почувся крик. Високий вал прокотився над гребенями, засліпив очі, забив дух. Каторгу закрутило серед страшної стихії, як трісочку. Десь з темряви вискочив наглядач, його кидало від щогли до щогли, чулися нажахані вигуки:

— Керманича змило в море... Гинемо... Боже, боже, що ж це діється?

З каюти виглядав турок-господар, верещав тонким, гидким голосом; його повалило на палубу, він повз під ногами невільників, чіплявся пальцями за їхні коліна.

— Кесиме! Кесиме! Ставай до керма! До керма! Проклятий рабе, ти згубиш душу мою!

— Алі-паша! — стогнав наглядач, тримаючись за щоглу.— Я не вмію! Може, хтось з гяурів! Серед них... є бувалі козаки...

— Я можу,— раптом крикнув Грицько.— Розкуйте мене!..

— Озолочу,— простягнув руки до нього турок.— Одпущу на волю! Тільки збережи галеру! Кесиме, розкуй його...

— Не мене одного,— суворо сказав Підкова.— Всіх невільників, які тут зі мною, одпустиш! А зрадника Кесима — за борт, рибам на з'їжу. Щоб знав, як братів катувати!

— Братчики, помилуйте! — ридав наглядач, одмикаючи кайдани на руках Грицькових.— Не своєю волею... не своєю. Жити хочу. Жити.

— Чорт з тобою, живи,— огидливо скрикнув Підкова.— Не чіпляйся за руки! Так чуєш, турче? Всіх невільників!

— Всіх, всіх! — складаючи долоні докупи, запевняв крамар.— Поспіши, козаче! Рятуй галеру!..

— Поклянися!

— Клянуся аллахом!

Грицько вибрався в прохід поміж лавками, почав добиратися до корми. Біля каюти зупинився, гучно закричав:

— Гей, браття, радійте! Буря принесла нам волю! Благословімо долю козацьку! Гребіть дружніше та співайте! Чуєте? Співайте!..

Він став до керма. Хвиля рвала з рук важке правило, бризки сліпили очі. Треба було повернути галеру за вітром. Svg Німіючи од напруги, Підкова наліг на правило. Почулася приглушена пісня. Вона здавалася дивною і страшною серед розбурханого моря. Слова виривалися, як стогін, з натруджених грудей, кружляли, мов осіннє листя, у морському клекоті, і пропадали в безвісті.

Гей, гей, то не ясні соколи
Понад степом широким літають...
То ж брати-запорожці, сини українські,
До ворожих земель поспішають, гей, гей!

Матінко божа, дай ти їм сили
Слави святої добути, гей, гей!
Визволить нас із в'язниці проклятої
І на Вкраїну вернути...

Минали тяжкі, грізні години. Вспокоїлася стихія. Згасали хвилі, ніби вичерпавши весь шал і лютість. Галеру вдосвіта прибило до турецького берега, викинуло на косу.

З сірих сутінок поспішали люди, несли дошки, віръовки. Господар галери бігав до трюмів, стогнав, оглядав мокрі товари, лаявся. Невільники зійшли на пісок, тулилися один до одного, тремтіли від холоду й виснаження.

— О аллах! Які збитки! Які збитки! — сплескував пухкими долонями турок.— Прокляті гяури! Це все з-за них така напасть!

— Ти дякуй, що душу врятував,— похмуро сказав Грицько, підходячи до нього. Він глянув на криваві рани в себе на долонях, твердо мовив: — Пора й розквитатися, господарю!

— За що? — насмішкувато озвався турок, зверхньо глянувши на Підкову.

— Ти обіцяв усіх одпустити на волю...

— Дурний рабе! — крикнув Алі-паша.— Чого не скажеш в такий час! Ти хочеш, щоб я розорився! І так товари змокли, доведеться сушити! Та ще галеру лагодити! Дякуй аллахові, що живі та теплі добралися до берега!

— Хто ж врятував тебе, невірний чоловіче! — гнівно скрикнув Підкова.— Чи не я? Чи не клявся ти аллахом своїм, що дотримаєш слова? Таке твоє слово?

— Клятва гяурові нічого не варта! А тепер — геть з галери! Гей, Кесиме, зв'яжи їх. А тебе з твоїм сусідою — продам у добрі руки. Бунтарів на галері мені не треба! Дякуй, гяуре, за цілу шкіру! Я добрий!..

ВЕЖА МОВЧАННЯ

Добравшись до Стамбула, Алі-паша продав побратимів старому персові.

Караван рушив на схід. Горами, пустелями, палаючими долинами.

Невільники були розв'язані, але втекти годі було й думати. В далекім, невідомім краю, серед незнайомих людей, без їжі та води втікачі не пройшли б і тижня. Та й куди йти? Як шукати путі до Вкраїни? Де вони тепер і куди заведе їх химерна, осоружна доля?

— Ще якби в Стамбулі або Трапезонті — надія б жевріла,— зітхав Грицько.— А в Персії — жаба цицьки дасть. Ніхто не знатиме про нас, ніхто не визволить, не викупить.

— Може, Василина,— несміливо озвався Гордій, сумно дивлячись на безконечні піски та суглинки.— Якщо зосталась жива.

— Схаменися, брате, що Василина? Бідолаха, аби сама знайшла притулок, коли жива. Де вона візьме грошей, та й хто їй скаже, де ми поділися. Ні, братчику, краще сподіватися на себе, на долю свою.

Бранці йшли за верблюдами, добре, що ще не змушували нести вантаж. Двічі на день караван зупинявся біля криниць, тоді можна було всмак напитися холодної прозорої води.

До побратимів інколи приходив потурчений вкраїнець, він давав невільникам по шматку черствого коржа з сушеним кінським м'ясом. Сидів поруч, доки козаки їли нужденний харч, сумно дивився в землю, зітхав.

А коли вони одного разу пообідали, несміливо попросив:

— Хлопці, заспівайте пісні...

— Якої тобі ще пісні? — незадоволено запитав Підкова.

— Своєї, української. Двадцять літ я вже не чув рідної пісні. Тільки сниться інколи. Мати, хата, дід старенький... дівчата на вигоні посеред села... і пісня. Так гарно, любо, аж серце сміється. А потім прокинешся... забудеш усе. Хочеш згадати — не можеш. Тільки знаєш, що снилося щось гарне-гарне... Заспівайте, хлопці.

— Невесело, земляче,— понуро одвічав Підкова, похиливши закудлану голову.— З чого б то нам співати?

— Доки живе людина — сподівається на щось. От я — вже старий, вже одна нога в могилі... а все сподіваюся. Ану господь милосердний зглянеться, визволить мене з чужини. Хоч би одним оком глянути на степи вкраїнські, дихнути повітрям рідним.

— Що ж заспівати тобі, бідолахо?

— Що завгодно. Аби своє.

— Гаразд. Заспіваємо. Підтягай, Гордійку. Уважимо земляка, раз він не забув України серед чужинців-недовірків.

Глухо, ледве чутно почав співати Підкова, вкладаючи в слова пісні свій жаль, і розпуку, й неясну надію на прийдешнє.

Заворушилися перси, принишкли верблюди, дивлячись мудрими чорними очима на дивних бранців, прислухалися до щирих слів, у яких жив відгомін далекого невідомого життя.

Ой вилітає голубина з України,
Вироняє сизе перо на долині...

А Гордій підхоплює печальну мелодію, і вже два голоси плачуть серед пустелі, передаючи свою тугу блакитному небу і бездонним просторам.

Ой тяжко-важко сизому перу на долині,
А ще важче сиротині на чужині...

Ой то не сизий голубонько пролітає,
То ж козаченько на чужині пропадає...

Гей, сизе перо із крилятком не зростеться,
Козаченько на Вкраїну не вернеться...

Потурчак плакав гіркими сльозами, слухаючи пісню, бив себе в груди, і з його вуст виривалися судорожні хлипання.

— Не треба, хлопці, душу виймає... Ой боже ж мій, боже... нащо нас мати породила? Ой правда, правда... як перо од крила... одлучені... од матері...

— То співай, то не треба,— невдоволено мовив Підкова, зітхаючи.— Тільки розохотився, а тут — на тобі, душу виймає. Вже давно з нас душу вийняли воріженьки прокляті, земляче! А пісня — вона вселяє душу! То до тебе вертається душа, братчику! Як серце тужить та плаче за родиною — воскресає душа людська, так і знай... Чуєш, земляче?..

Почувся крик — знак рушати в путь.

Потурчак ішов поруч з невільниками, зажурений, але й щасливий водночас.

— А є родина на Вкраїні? — запитував його Підкова.

— Як полонили мене татари, то була. Десь під Києвом дядьки та тітки. Батько й мати померли у Кафі, вони теж зі мною потрапили в неволю. Давно те було, літ з двадцять... а то й більше... Я вже й не лічу — що мені з того. А к чому це ти питаєш, козаче? Чи не викупить хтось? Жаль про те й гадати. Згнию на чужині, в ярмі віковічному...

— А куди нас ведуть — чи не відаєш?

— Відаю, хлопці. Погана робота. Та не так тяжка, як гидка.

— Що за робота?

— Вас узято для вежі мертвої... як вона в них зветься — «вежа мовчання»...

— Що ж то за страшна вежа така? — здивувався Підкова.

— Мертвяки там персійські лежать. Як умре чоловік — його одразу туди...

— Навіщо?

— Така віра в них... вогню вони поклоняються, все очищають вогнем. І правда — чепурні вони, охайні. Хоч рабів своїх катують незгірше турків. А що ж — раб, невольник для них нижчий від худобини. Так ото, кажу, віра така — щоб не сквернити трупом землю, виносять мертвих у вежу... а там вже їх об'їдають круки. Хмарами в'ються прокляті птахи над тими вежами. А як лишаються кісточки та висихають на сонечку, їх кидають у яму. Так-то, братчики. Вас поставлять до такої вежі, носити мертвяків...

— Страшно,— прошепотів Гордій, похиливши голову.— Страшно, брате. Краще впасти в бою, краще гору кам'яную довбати... а так, серед трупу...

— Е, дарма,— твердо сказав Підкова, обнявши побратима за плечі,— все витерпимо, Гордійку. Що нам вежа? Весь світ, голубчику, як вежа мовчання перська. Неволя, катюги безжалісні, битви криваві... Де ти бачив спокій та любов? Скрізь плачуть-стогнуть люди, миру бажають і не мають його. Будемо сподіватися. Будемо вірити. Може, і з вежі мовчання є дорога на волю. Хто скаже?..

ЧАСТИНА ДРУГА · ПРИ БИТІЙ ДОРОЗІ

ЗАМОК

Йшла зима 1570 року.

Великі сніги випали в степах та лісах українських. Дикі тури та кози, не маючи їжі в лісах, виходили до сіл, смикаючи сіно з селянських копиць. Вони грузли в кучугурах, провалюючись до живота, гречкосії полювали на них, забиваючи списом чи залізною пікою. Шляхи замело, пан Чартинський не виїздив нікуди з родового замка в Поліссі. Він тішився тим, що навчав юного кобзарчука Йванка турецькій мові та філософським премудрощам.

Увечері слуги розпалювали камін у кабінеті пана, чувся мелодійний дзвіночок. То був знак для Іванка. Він піднімався крутими сходами до головної вежі. Входив до кабінету. Золотаве полум'я кидало поблиски на ряди важких фоліантів, на погруддя давніх учених, грало іскрами в розмаїтих рідинах, якими були наповнені хімічні реторти. Іванко звик до того таємничого оточення. Але в перші дні, коли він приїхав до панського замка, його бентежило все навколишнє — і моторошна посмішка черепа, що стояв на письмовому бюро біля чорнильниці, і голісінькі жінки та чоловіки по кутках залу, і тривожна тиша в похмурому замку, де, здавалося, за кожним поворотом ховалися привиди та упирі.

Тепер хлопець знає, як звати того чи іншого мудреця, знає, хто створив прегарну постать Венери чи Меркурія. Він відчуває в своєму серці вдячність до далекого мудрого Сократа, який легко й радісно прийняв смерть, мужньо сказавши ворогам усе, що він про них думав. Бачить хлопець завжди і підбадьорливий погляд Платона, який заглибив зосереджений погляд у небо. Коли

Йванкові буває тяжко, коли він з мукою думає про далекого побратима в турецькій неволі, дружній усміх Піфагора, який багато років катувався в тяжкому рабстві, повертає спокій і віру.

Велика сила — письмо. Так багато можна пізнати з книг. Ех, якби всіх дітей навчити, яка то радість була б! Не посміли б тоді шляхтичі називати дітей козацьких бидлом!..

Пан Чартинський зручно вмощується біля каміна, загортається у ведмеже хутро, розгортає важкий фоліант. Бліде обличчя шляхтича набуває урочистості, глухо лунають таємничі речення.

— Філософський камінь — таємниця таємниць. Він має безліч значень і символів. Хто здобуде той камінь — той стає господарем світу. Він перетворюватиме прості метали в благородні. Він володітиме душами людей і ангелів. Він буде володарем легіонів темних духів. Він подолає смерть...

Чартинський відкладає книгу на коліна, піднімає погляд вгору, пильно дивиться на Йванка. Той, підперши долонями підборіддя, скулився на низенькому стільчику, задумливо поглядає на вогонь каміна.

— Йванку...

— Що таке, пане?

— Чи ти розумієш, про що я читав?

— Про філософський камінь, ясновельможний пане. Який дає безсмертя, силу, владу... і золото.

— Ага... То скажи ж мені, чи ти б хотів мати філософський камінь?

— Камінь? — перепитав Іванко і тяжко зітхнув.— Я б хотів одного — звільнити побратима...

— Я тобі про велику ідею, а ти мені про своє,— сердито відгукнувся шляхтич.— Вже казав тобі, що лише навесні поїдемо. Спочатку до Варшави, а потім до Стамбула. Нікуди твій побратим не дінеться, витерпить. Невільники по двадцять років живуть у хурдизі, у них шкура звична. Еге, так про що ж я? Про філософський камінь... Невже тобі не хотілося б влади, сили, золота?..

— Золота? — задумливо озвався хлопець.— Нащо воно? Щоб купувати щось за нього, не заробивши? Соромно. Як попрацюєш, тоді й шмат хліба смачний. Знаєш, що маєш право з'їсти, заробив... Ні, золота я не

хочу. Сили? Навіщо та сила й влада? Щоб людям наказувати? А що їм наказувати? Хай кожен сам собі жиє. Адже краще, коли всі вільні? Правда ж, пане?

— Дивний ти,— шепоче пан, похитуючи головою.— Дуже дивне створіння. Не для наших часів. Люди полюбляють владу. Приємно, коли тебе слухають, коли виконують всяке твоє бажання.

— Не знаю. Мені приємно кому-небудь зробити добре. А щоб наказати? Ні, то недобре.

— В тому сила влади,— нахмурився пан.— Ти ще не можеш збагнути. Отже, слабкий дух маєш.

— Мати й батько сильніші від своїх діток,— заперечив Іванко,— але ж прислужують їм. Сильний повинен силу свою покладати за інших. Так мене вчила ненька.

Шляхтич промовчав, іронічно всміхаючись. А хлопець, осмілівши, вів далі:

— І безсмертя... навіщо воно? Хоч і хочеться бачити, що буде там... за тисячі, тисячі літ... але ж нудно стане... тяжке життя. Війни, неволя, лихо нескінченне. Коротенький вік у людини, а й той пройти страшно. А ніколи не вмирати — то пекло, а не щастя. Ні, паночку, безсмертя не для нас. Хіба, може, панам? Їм можна. Та й то — надокучить. Од нудьги можна збожеволіти.

Чартинський зареготався.

— Ну й чарівне створіння! Ха-ха-ха! Побиває легко й просто наймудріших містиків та алхіміків. З тебе може вийти філософ. Знаєш що — повернемося з Стамбула, пошлю тебе вчитися до Варшави. Їй-богу, пошлю. Хочеш?

— Не можу про те розмовляти, пане,— сумно сказав хлопець,— доки мій побратим у неволі.

— Ти знов за своє? Краще слухай далі. Про філософський камінь.

— Прошу пана, пробачте ласкаво... А чи хто-небудь з людей володів тим каменем? Чи зробив його?

— Так,— запевнив Чартинський.— Були великі мудреці, які мали його.

— Чому вони не стали володарями світу? Чому не добули безсмертя? Чому не дали людям золото чи мудрі закони?

— Справді... Запитання слушне. Однак не можу тобі відповісти на нього. Слухай, що тут далі написано.

«Філософський камінь є квінтесенція світової субстанції. Це — стихійний вогонь, кристалізований у полум'яний додекаедр. Та квінтесенція має в собі всі елементи світу, і хто здобуде той чарівний кристал, стає творцем, деміургом. Він рівний богові...»

— Це щось страшне ви читаєте,— прошепотів Іванко.— У мене аж у голові макітриться. То, виходить, людина може дорівнятися до бога?

— Може,— згодився Чартинський.— Так писали всі філософи. Людина і є бог. Бо все походить з одного елемента, квінтесенцією якого і є філософський камінь...

— Тоді все на світі створене з одного? — зацікавився Іванко.

— Матерія єдина,— усміхнувся пан.

— І сонце, і квіточки, і корови, і скелі...

— Так, так, ти правильно мислиш.

— І хлопи, і шляхтичі...

— Е-е, ти куди гнеш, хлопче?

— Я нічого... Я тільки кажу, що тоді всі люди мають одну матір. То вони — брати. Навіщо ж тоді пани, невольники?

— Ти все хилиш до вільнодумства свого,— сердито буркнув Чартинський.— Козацька кістка. Правда твоя, всі люди — брати. Але й серед братів та сестер у сім'ї є старші, є молодші. Так і в житті народу... Є старші — пани, є молодші — хлопи, слуги...

— Старший брат захищає молодшого... і годує його. А пани...

— Що пани? — зловісно запитав Чартинський.

— Панів годують хлопи,— сумно відказав Іванко.— І захищають хлопи шляхетські замки, коли нападають татари чи турки.

— Ти мені псуєш настрій,— спалахнув гнівом шляхтич.— Досить з мене тої філософії хлопської. Геть з кабінету, доки не покличу. Дай мені спокій.

Йванко кланяється панові, виходить у двері. Йде східцями. В бійниці видно клапті темно-синього неба, на ньому палахкотять яскраві січневі зірки — холодні, далекі. І відчуває хлопець, яка чужа ота словесна плутанина, що її читав шляхтич, великій життєвій правді. І та правда повинна бути проста, як зітхання, як промінь зорі, як білизна ще не торканого снігу.

Інколи до Йванка приходить покоївка, кличе до пані Матильди. Ясновельможній шляхтянці сумно, вона бажає послухати хлопських пісень. І тоді Йванко бере кобзу, розважає господиню замка.

Ось і тепер... Не встиг хлопець спочити, як до його комірчини зайшла вертлява худа покоївка Зося. Лукаво підморгнула, прошепотіла:

— Йди вже, йди... Кличе.

— Чого їй треба? Знову співати? Сумно мені.

— Не будь дурнем, то й сумно не буде,— хихикнула покоївка.

— Про що це ти? — здивувався хлопець.

— Мудрий збагне, дурень не догадається.

— Е, ти якась пришелепувата,— розгнівано мовив хлопець.— Морочиш мене. То вже нині йти?

— Тепер, тепер,— сердито одказала покоївка.— Я тобі по-доброму підказую, а ти мене обзиваєш дурними словами. Хлоп.

— Ну й хлоп. Ну й залиш мене в спокої. Скажи, що вже йду. Лиш кобзу настрою.

Йванко минає високі темні коридори замка, кутаючи кобзу в чисте полотно. Сірі кам'яні стіни дихають холодом, іскряться памороззю. Де-не-де темніють у сутінках величні постаті лицарів у металевих латах. Йванко й досі не звик до них— поруч з ними моторошно, лячно. Здається, що ці почвари ніколи не були живими людьми, а упирями чи вовкулаками. Зовсім інакше вбрані запорозькі лицарі — вони не ховають обличчя перед ворогом, сміливо й мужньо дивляться в очі йому. І тіло відкрите — єдиний захист у руці. Шабля, спис і вірний кінь. А ці — схожі на кажанів. Напевно, і нападали вночі, коли люди лягали спати або співали пісень...

Переходи освітлювалися смолоскипами. Сите дерево палахкотить оранжевим вогнем, по стіні течуть патьоки талого інею. Йванка стрічає камердинер, він тонко всміхається, показує рукою на двері до покоїв.

З невеликої затишної вітальні дихає теплом і парфумами. Два каміни пашіють жаром. В півмороці поблискують очі пані Матильди. Вона лежить на софі, вкритій блакитним оксамитом, спершись на руку. Прегарний стан звабно окреслюється під напівпрозорим пеньюа-

ром. Вона мовчки — самими очима — велить хлопцеві сідати на стілець біля узголів'я.

— Добрий вечір, ясна пані,— тихо роняє Йванко.

Вона усміхається, важко зітхає.

— Сідай, сідай. Мені стало сумно. Сніги, сніги... вовки десь виють, та й більш нічого. Пустеля. Я забажала послухати пісень... Твоїх пісень, Іванку...

— Яку ж пісню хоче послухати ясновельможна пані? — тихо запитує хлопчина, обережно сідаючи на краєчок стільця.

— Яку сам знаєш. Про кохання. Щоб серце мліло...

— Що ясній пані до хлопського кохання? Вам, певно, байдуже — танцюють вони чи плачуть, люблятъся чи вмирають.

— Не так, Іванку,— тонко усміхається пані, дивлячись з-під примружених вій на хлопця.— Кохання не знає ні пана, ні хлопа. Правду кажу, любий хлопчику. Співай...

Іванкові чомусь неприємно від солодкого тону Матильди, але він опускає погляд вниз, перебирає струни кобзи. Товпляться в уяві милі, чарівні образи дум та пісень, просяться до серця, до рук, до вуст, пливуть у сутінках вітальні ніжними, приглушеними звуками.

Сива зозуленька та й у гай летіла,
Там у тім гайочку на калину сіла,
Сіла на калину та й стала кувати:
Кого я кохала — того не видати.
Немила господа, ані в стозі жито —
Чогось моє серденько мов ножем пробито.
Ой ножем би краще, бо знайдуться ліки,
А як тим коханням — пропала навіки.
Чи в полі, чи вдома — ходжу, нуджу світом,
Не чую від милого ні слова привіту.
Чи він у дорозі, чи в тяжкій неволі,
Чи, може, вмирає у широкім полі...
Нема кому втішити, ані затужити,
Червоною китайкою личенько покрити...

Йванко спустив кобзу на килим, схилився до колін, заплакав гірко, не стримався. Пані поклала свою тонку рожеву долоню на чутливу спину хлопця, пестливо провела по ній пальцями.

— Ну, Йваночку, вспокійся. Ти ж козак. А такий чутливий, як дівчина. Я й не знала, що ви, русини, такі

сльозливі. Ось краще глянь на мене, я жінка, а спокійна. Пісня твоя тривожна, мила... але навіщо сльози?

— Згадалося дещо, ясна пані,— прошепотів Іванко, витираючи очі.— Тяжко стало на душі. Пані того не збагнути...

Жагуче дихає Матильда.

— Ти любий мені, Йванку. Сядь ближче...

— Я не розумію. Пані дуже ласкава до мене. Я не заслужив. Пані, напевне, сміється...

Хлопець збентежений, вражений. Він уже починає про щось догадуватися, але ще боїться повірити. Йому хочеться встати, вийти з покоїв, та страх і якась незручність приковують його до місця. А пані Матильда вже пестить рукою ніжні щоки Йванка, обнімає за шию, пригортає до своїх грудей чорночубу голову.

— Лишайся зі мною назавжди,— блудливо шепоче господиня.— Озолочу. Навіщо тобі турки, побратими? Я стану для тебе і коханою, і побратимом...

— Пані,— рвонувся з її обіймів Іванко.— Пані, як ви можете? Я... Я... Як я можу любити вас? Боже мій! Це огидно! Це страшно!

Кобзарчук скочив з стільця, схопив кобзу. Обличчя його розпашілося; біля вуст з'явилася розгублена посмішка.

— Що? — люто прохрипіла пані, підводячись на софі.— Що ти мовив? Огидно? Хлоп мізерний! Ти що собі уявив? За мою ласку ти хотів спаплюжити мою честь? Гей, слуги!

Вона несамовито смикнула за стрічку дзвінка. До вітальні вскочило двоє гайдуків у лівреях.

— Що ясновельможна пані накаже?

— Зв'язати оцього харцизяку, схизматика!

— Пані! За що? — скрикнув уражений Іванко.

Йванко затіпався в дужих руках, застогнав. Зойкнула під ногами розтоптана кобза. Востаннє загули жалібно струни. Гайдуки виволокли хлопця з вітальні, насміхаючись і лаючи його.

Матильда металася від каміна до софи, як тигриця, очі в неї жевріли, мов свічки.

— Мене? Уродзону шляхтянку? Прокляття! Нікчемний хлоп, ганчірка! Та як він посмів? На палю! На палю!

Прийшов потривожений пан Чартинський. Дружина кинулася йому на груди, заплакала.

— Любцю, що з тобою? Чи не захворіла, не дай боже? Може, лікаря? Я негайно викличу...

— Ні, ні, Стасю,— ридала пані.— Мене тяжко образив твій кобзарчук! Як він смів? Як він посмів?

— Що? Що він вдіяв? — зловісно запитав Чартинський, відсторонюючи жінку.— Як це сталося?

— Співав пісню... Потім — ти тільки подумай! — почав залицятися до мене, накинувся...

— О, до ста дзяблів! — заричав пан Чартинський.— Гадюче сім'я! Одігрів за пазухою. Такі вони всі — схизмати! Де він?

— Я звеліла вивести на мороз, доки ти прийдеш! Стасю! Моя честь вимагає...

— Сам знаю!

Чартинський рішуче вийшов з вітальні, в покритих інеєм переходах замка знайшов гайдуків з Іванком. Не мовлячи й слова, двічі вдарив кобзарчука по щоках, аж у того хитнулася голова.

— Пане, я ні в чому не винен! Пане, ви введені в оману!

— Гей, слуги! В кам'яницю його! Завтра — скарати на горло! Скажіть Явтухові, хай приготує що треба!

— Слухаю пана!

— Та скликати хлопів. Хай подивляться! Їм це корисно. Щоб знали своє місце, пся крев!

Ясний і вогнистий погляд Іванка стрівся з темними ненависними очима пана Чартинського. Хлопець витримав той вовчий погляд, докірливо прошепотів:

— Так ось яка ваша філософія, ясновельможний пане? Таке ваше братство і єдність... І філософський камінь безсмертя! Вічно катувати хлопів — ось ваш ідеал!

— Замовчи, лайдаче! Чого захотів? Зрівнятися з панами? Спочатку вмийся, бруд одмий з пики плебейської!

— Краще плебейське обличчя, ніж серце,— болісно одвітив Іванко...— Ех, пане, пане!

— На горло! — рикнув Чартинський.

Хлопця повели в темряву, в ніч. І довго ще під високими склепіннями замка металася хрипка луна, повторюючи зловісне: «На горло!»

Замерзає Іванко в тісній кам'яниці, плаче гірко. Сльози крижаніють на віях, боляче очам. Він гасає попід стінами, картає сам себе. Навіщо було проситися до проклятого шляхтича? Чого він хотів здобути від гордовитого пана? Доки все добре — ласка й усміх, а найменший непослух — видно вовчі зуби. Та й непослуху ж не було! Підле гидке баговиння, про яке бридко й подумати! Якби вона знала, то сама б над собою сміялася... Боже, що діяти? Як вибратися з пастки? Завтра... Ні за що ні про що...

Може, справді сказати їй. Попрохати, щоб прийшла, і відкритися. Вона збагне... А може, ні? Може, не треба? Тоді що ж лишається? Сказати Чартинському? Він розлютується, бо все відкриється. Пані буде лихо, але й Іванкові не буде від того солодко. Тоді вже напевне петля!

З вузької бійниці сипле сніг, розгулюється хуртовина, зловісно виє. Хлопець ховає закоцюрблі руки в рукава свитинки, дише сам собі під полу. А ноги вже як не свої — терпнуть від холоду. Не допомагає біганина...

Він рвучко зупиняється, підходить до дверей. Треба сказати. Будь що буде!

— Явтуше!

Він стукає кулаком у двері. Глухо відгукується луна по той бік, у коридорі. Брязкотить віконечко, відчиняється. В світлі смолоскипа видно похмуре вусате обличчя.

— Чого тобі?

— Дядечку! Пропадаю! — плаче Іванко.— Ноги, наче ціпки...

— А я що маю діяти? — понуро одзивається Явтух.— Мені сказано, щоб стерегти тебе. І край. А те, що тобі холодно чи жарко,— не моя справа. Догрався, доспівався — маєш своє. Солодко було у панських покоях — тепер посмакуй, яка паля, хлопче! Щоб не пнувся до шляхти, хай вона показиться.

— Та ви ж нічого не знаєте,— палко вмовляє хлопець, приклавши сині руки до грудей.— Вони ж мене обманом. Дядечку, скажіть пані, щоб прийшла, я маю щось важливе сказати. Вона тоді випустить мене. Я жити хочу, в мене побратим у неволі бусурманській...

я ж хотів визволити його... тому й пішов до пана. Хіба вони мені потрібні?

— Знай бреши! — знизав плечима Явтух, чухаючи здоровенного рудого вуса.— Щось ти намолов, хлопче, що й сам дідько не розчовпає. І побратим, і пан, і пані. Та що ж маю діяти — піду скажу. Коли це врятує тебе — хай уже. Скажу! Жаль мені тебе. На ось рукавиці кожушані, на ноги одінь, не замерзнеш.

Він кинув рукавиці в кам'яницю, зачинив віконечко. Настала тиша. Іванко всунув чобітки в рукавиці, притулився до холодних дверей, наслуховував, тамуючи тривогу.

Минав час, стогнала завірюха, десь угорі завивало щось жалібним, моторошним голосом. Чи душі померлих, чи, може, злі почвари панського замка?

Та ось почулися кроки Явтуха, брязнув важкий засув. На порозі стала пані Матильда в розкішній білячій шубі. Очі її блищали насмішкувато й загадково. Вона нетерпляче крутнула головою, на голові блиснув у сяйві смолоскипа великий діамант.

— Чого бажаєш? Може, схаменувся? Я рада! Попрошу пана, щоб простив тебе? Ти зрозумів?

— Пані,— тремтячим голосом сказав Іванко.— Я хочу сам на сам. На одну хвильку... Ви все збагнете...

— На одну хвильку? — заінтриговано перепитала пані Матильда.— Цікаво... Явтуше! Залиш мені смолоскип. Зачини двері. Стій там, чекай, доки покличу!

— Слухаю, пані,— буркнув Явтух, несхвально блискаючи оком на кобзарчука.

Двері грюкнули. Явтух лишився в пітьмі. Він горнувся в свій затишний кожух, крутив осудливо головою, плювався.

— Пропав парубійко! Зовсім пропав! Хто з панами зв'язався, тому добра не жди!

Нараз двері відчинилися, пані Матильда вихопилася з кам'яниці, немов ошпарена, заверещала огидним фальцетом:

— О пся крев! Яка підлість! Хлопський виродок! Я тобі покажу, як насміхатися над шляхтянкою! Ти сподіваєшся, що тобі допоможе такий поворот? Не дочекаєшся!

Пані зачинила двері, грюкнув засув. Вона глянула на Явтуха зловісно, люто.

— Явтуше!
— Слухаю, ясна пані!
— Оцю підлоту... оце чортівське сім'я...
— Про кого пані каже?
— Цить! Не перебивай! Вбий негайно!
— Кого, пані? — злякався Явтух.
— Ну, цього, що тут... Івана...
— Але ж, пані... Пан казав, що вранці... на палю його...
— Я наказую стратити його тепер, в сю ж мить...
— Де, пані? Тут, у замку?
— О ні! — злякалася Матильда.— Тільки не тут... Я б не хотіла, щоб пан Станіслав бачив це. Одведи його в ліс... і там... ти розумієш. Ось тобі десять злотих. Візьми, візьми. Я тобі ще дам, як зробиш, що сказано...
— А що я скажу панові?
— Що хочеш... Що втікав... Ти догнав його в лісі... Пристрелив... Щось придумаєш...
Явтух вкинув монети в кишеню кожуха, помовчав, опустивши очі донизу. На його чолі проходили тіні, волохаті сиві брови зійшлися докупи в німому запитанні.
— Гаразд, пані... Я зроблю.
— От і добре... Добре, Явтуше,— ласкаво прошепотіла пані.— Ти добрий слуга, відданий. Я тебе озолочу! Та ще пам'ятай... він характерник...
— Оцей хлопець? — злякався Явтух.
— Він самий. Дивись, він може обмарити тебе. Перекинутися вовком чи гадюкою... а то й жінкою. Дивись, рубай одразу.
— Ніколи б не подумав,— пробубонів Явтух, сторожко оглядаючись на двері.— Такий гарний парубійко...
— То я піду. Нікому ні слова, Явтуше, не марнуй часу!
Пані майнула перед Явтухом білою шубою, щезла в сутінках. Сторож торкнувся рукою пістоля за поясом, поправив ефес шаблі. Перехрестився і відчинив засув. Іванко стояв в глибині кам'яниці, затуливши руками обличчя, і худенькі плечі його дрижали — чи то від плачу, чи то від холоду.
— Збирайся, ходімо,— непривітно сказав Явтух.
— Куди? — ледве чутно озвався Іванко.

— Не питай. Раніше треба було питати.

Вони вийшли з кам'яниці, вузькими переходами потрапили на подвір'я. Минули стіни фортеці, опинилися на краю лісу. Десь вдалині лунали приглушені пісні, між кучугурами зоріли червоні вогники, миготіли, пересувалися.

— Чи не різдво сьогодні? — запитав Іванко.

— Різдво,— похмуро одвітив Явтух.— Проклята пані змусила мене в такий день діяти каїнову роботу.

— Куди ви мене ведете? Дядечку, що ви надумали?

— Не я надумав. Не край мого серця, хлопче. Я хлоп, бидло. Що скажуть,— те маю діяти...

Іванко шурхав у заметах, затуливши обличчя від колючої хуртовини. Зупинився біля вікової сосни, знеможено притулився до неї.

— Ви мене вбити хочете... бийте тут... я не можу більше...

Явтух мовчав. Від села долинали дзвінкі голоси дітей та дівчат, вони виводили слова колядки:

По всьому світу нова новина,
Чистая діва сина родила,
В яслах положила, сінцем притрусила
Господнього сина...
Ой ішли із неба аж три янголи,
Та принесли вони йому три дари,
Три свічки воскові, ще й шати шовкові
Маленькому синкові...

Іванко заплакав, обнявши сосну. Дядько стояв біля нього, тупцюючи в снігу, очі в нього сльозилися від хуртовини.

— Життя прокляте. Слухай, хлопче, еж ти характерник? Перекинься краще на вовка чи на гада якогось... та й втечи. Щоб мені не брати гріха на душу! Га?

— Який характерник? — крізь сльози пробурмотів Іванко.— Що це ви вигадали?

— Не я — пані. Вона мені сказала, що ти відьмак. Вискочила з кам'яниці, мов ошпарена. Вся бліда, трясеться. Наказала, щоб я тебе прикінчив. Каже, що ти характерник, можеш перекинутися вовком або й жінкою... щоб утекти.

Очі хлопця заіскрилися чи то від сліз, чи то від сміху. Він схлипнув судорожно, простягнув руки до Явтуха, прошепотів:

— Дядечку... Тепер я знаю, чому вона так звеліла. Вона одурила всіх — і мене, і вас, і пана. Мені не треба ставати жінкою, бо я дівчина!

Іванко зняв шапку. Потім схопив себе за чуба.

— Свят, свят,— одсахнувся Явтух, хрестячись одною рукою, а другою хапаючись за пістоль.— Що за проява? Згинь, пропади, сатано!..

Перед дядьком стояла дівчина. Русява коса розсипалася в неї по плечах, чорну перуку вона тримала в руці.

— Дядечку Явтуше, батьку рідненький! Я вам все, все розповім потім. Я дівчина, Василина моє ім'я...

— Перехрестись!

— Христом-богом клянуся, правду кажу! — Дівчина перехрестилася, простягла Явтухові перуку.— Помацайте, це ж тільки машкара. Якби я була відьмою, то давно втекла б од вас...

— Гм,— здивувався дядько.— Перехрестилася, отже, не відьма. Диви, яка пригода. Ох ти, халепа яка! Що ж мені з тобою тепер робити? Нащо ж ти на себе парубоче ім'я взяла, парсуну чужу присвоїла?

— Бо хлопцем легше,— сказала дівчина.— Мені коханого треба визволити з неволі турецької. От я й вирішила...

— Ой дурна ти, дівчино! — похитав головою Явтух.— Де ж ти захотіла правди знайти? У панів, у шляхти? Там її вдень із свічкою не знайдеш! Гм! Тепер мені виднішає в голові. А то замакітрило... Ах ти ж, голубонько моя, горличко безталанная! Ходімо ж зігріємось, а то ти ж задубіла вся.

Василина припала до грудей Явтуха, глухо заридала. Він обняв її худенькі плечі, гладив шкарубкими руками, тупцював од незручності.

— Ну чого ти?.. Ну навіщо ж? Ну, все лихе минуло. Вспокійся, дівчино. Ах ти, притичина яка. Ходімо я проведу тебе до 'днієї баби знайомої. Вона самотня, ніхто не знатиме. Там побудемо. А потім побачимо. А чуб свій залиш... Надінь... пригодиться ще...

По глибоких кучугурах вони добрели до малесенької хатинки під лісом. В єдиному віконечку світилося. Явтух постукав у шибку. За дверима щось зашамотіло.

— Колядники, чи що? — почувся слабенький голос.— То колядуйте!

— Та ні, Мокрино. То я, Явтух. Пусти, ради святого вечора.

— Заходь, заходь, милості ґрошу.

Зігнувшись, Василина вслід за дядьком ступила до хатинки. Дихнуло теплом, запахом чепчика, м'яти. В слабенькому жовтавому світлі лампадки, що горіла перед іконами, видно було похилу бабусю, яка пильно приглядалася до гостей. Привітавшись до Явтуха, вона кивнула на дівчину, мружачи підсліпуваті очі.

— А це ж хто з тобою? Чи то дівчина, чи то хлопець? Твар нібито дівоча... а одіж парубоча... Що за дівчина? Машкару таку наділа ік празнику, чи що?

— Зажди, Мокрино. Дай зігрітися. Тут пригода недобра. Дівчина сама розкаже...

— То роздягайтеся ж. Та прошу до столу. Кутя якраз впріла. Добре, що ви прийшли, бо ніхто й колядувати не завітав — далеко ж од села, кому охота по кучугурах шурхати.

— Ану сідай, Василино,— звелів Явтух.— Давай чоботи стягну. Іч ти, ноги, немов крижинки. Мокрино, дай-но трохи горілочки на долоню, розтерти треба.

— Зараз, голубчику,— заметушилася господиня.— Тут у мене в судничку є кварта для гостей. Знадобиться тепер.

Явтух хлюпнув собі на долоню синюватої рідини, почав розтирати посинілі дівчачі ноги. Вона засичала, зойкнула.

— Нічого, нічого... Терпи,— пробуркотів дядько.— Лихої години можна дістати. Пропадеш ні за цапову душу. Хоч би не одморозила пальців. Як щипаю — чуєш?

— Трохи... чую. Ой, болить!

— Ну коли болить, то радій! Не одморозила. Мокрино, оце в тебе і залишу її. Поживе трохи, доки вирішимо, що та як.

— Та я рада-радісінька, Явтуше.

— Тільки щоб нікому нітелень! Хто-небудь навідається, побачить, скажи, що небога приїхала. Хорує.

— Скажу. Сідайте ж до столу. Та розкажи, горличко, звідки ти, хто, як сюди потрапила...

Василина сиділа за старовинним дубовим столом, під божницею, їла смачну солодку кутю, прислухалася до зловісного завивання хуртовини за вікном. Дивувалася.

Недавня лиха пригода здавалася сном, маренням. Залицяння пані Матильди, холодна кам'яниця, темний похмурий ліс... Ні, ні... То мара, навіяна розпукою, її блуканням у пошуках ненаглядного Гордійка. Мій друже, мій коханий, де ти, що з тобою? Як мені відшукати стежку до тебе? Бо коли не знайду, то вмру від жури, від пекучого смутку...

Задумався дядько Явтух, підпер вузлуватою долонею волохату голову, жалісливо дивиться на несподівану хрещеницю свою. Мовчить. Очікує, коли вона почне оповідати...

ЯВТУХІВ РІШЕНЕЦЬ

...Панотець вів мене по тісному підземеллю. Десь плакали діти, тужили жінки. Було вогко, з кам'янистих стін падали краплі води. Я була сама не своя. Рятуватися, коли десь там пропадали ненька та батько, наречений... Навіщо? Для кого? Та я вже не думала ні про що, слухняно йшла за панотцем.

Ми опинилися в Громовому Яру. Священик звелів сидіти всім біля входу до підземелля, до хутора послав хлопчиків, щоб вони довідалися, що там діється.

Татари збігли, як весняна вода. Од хутора лишилися тільки недогарки. Ми повернулися на рідні місця. Матінка моя згоріла в хаті. Батько лежав, порубаний шаблями, біля млина. Все майно пропало, згорів млин.

Жінки та діти поплакали, посумували. Поховали на цвинтарі, кого знайшли. Гордійка та його побратима біля церкви не було серед трупів. Певне, його полонили татари...

Самотнім лишився і священик, всю його сім'ю порубали вороги. Він викопав землянку, запросив мене до себе. Я варила йому їсти, господарювала, ходила за ним. Та спокою мені не було. Я сказала панотцеві, що хочу йти в світ, щоб знайти Гордійка та визволити його. Доки не визволю його, не матиму для чого жити...

І тоді священик дав мені пораду. Так я стала хлопцем, перемінила ім'я. Мала намір якось добутися до бусурменської землі, щоб розшукати Гордійка. Панотець навчив мене битися на шаблях, передав, що сам знав, з письма. За рік я вирушила до Києва. На шляху стрілася з паном Чартинським. На лихо собі... А може,

й на добро. Бо тепер я знаю мову турецьку. Та й людей добрих стріла. Вас, дядьку Явтуше... і вас, бабусю...

Явтух вихилив келишок горілки, витер долонею рот. Збентежено зиркнув на дівчину, поклав руку їй на плече.

— Добрий, кажеш? А вів тебе на смерть. Одняли воріженьки од нас добро й ласку. Полонили не тільки землю нашу, а й серце. Страшно, Василинонько. Міг би душогубом стати проклятим, бо власної мислі не маю. Доки під панською ногою ходиш — не людина ти. Слава тобі, боже, що зупинив страшне злодійство. Бач, до чого панське кодло призводить,— брат на брата руку піднімає! Тепер мені повиднішало, знаю, що діяти маю. На Січ піду!

— А я, дядечку? Куди ж мені тепер?

— Та й тобі ж, донечко, туди дорога пролягає,— широко посміхнувся Явтух.— А що — тільки там і шукати волі для твого милого. До братчиків, до козаків треба йти! Там правда і воля! Заберу тебе з собою. Не дам скривдити нікому...

— Що ти таке верзеш, Явтуше,— зітхнула баба Мокрина.— Хіба ж на Січ дівчат пускають? Там строго... Як побачать — одразу ж назад!

— А я дівчини не візьму з собою,— зареготався Явтух.— Іванка-кобзарчука поведу. Та ще й письменного. Писарем стане наш Іван. Довідаємося про Гордія, мо', я і в похід до Туреччини попливу. А то — викупимо. Що — хіба погано кажу?

Василина обняла Явтуха, поцілувала в щоку. Очі в неї сяяли зорями, на віях блищали сльози.

— Я щаслива,— прошепотіла вона.— Я наче наново в світ народилася. Будьте мені батечком. Спаси біг за добру раду. Кращої не придумаєш.

Явтух крекнув від задоволення, розчулено глянув на усміхнену бабу Мокрину.

— От і добре. Побудеш у баби Мокрини. Ніхто тебе тут не побачить. Тихенько зберемося, а ранньої весни — в дорогу...

ЧАСТИНА ТРЕТЯ · МАТИ СІЧ

НЕНАСИТЕЦЬ

Глухо реве найбільший поріг. Клекотить, вирує, кидає хмари бризок у простір, стеле на сонці ніжну веселку. Вода в Дніпрі прохолодна, ласкава. В прозоро-жовтому плині похитуються, інколи покивуючи плескатими хвостами, миньки та старезні соми. Поміж ними вештається малеча — густира, біблиця, в'язи, кози-верховодки. Понад хвилями та бурунами стрілами пролітають, пружно вимахуючи крилами, чайки та білі мартини. Скрикуючи, падають з неба, хапають сріблисту рибину і летять десь на скелю, щоб поглинути жертву.

Шум води заспокоює. Хочеться лягти на пісочок, задрімати, п'ючи всім тілом буйний сонячний напій. Забути про все, що минуло, що буде. Відчути себе, як колись у дитинстві, часткою простору, землі, далекого і такого рідного сонечка. Та ба, це неможливо... Неможливо піти, куди хочеш. Неможливо назватися власним ім'ям. Неможливо видати себе поглядом, жестом, словом.

Тяжко Василині. Тяжче, ніж вона гадала, коли згодилася їхати на Січ. Козацьке братство прийняло молодого парубка Йванка так, як воно приймало до того тисячі інших знедолених. Щиро, але й суворо. Тут, за порогами, серед плавнів і неосяжних степів, перед загрозою вічного нападу безжального ворога, не можна було плекати лагідності чи ніжності. Ласка ховалася під грубуватістю, щирість — під одчайдушністю, любов покривалася нещадними лаштунками доцільності й жорстокості.

Самотнім був молодий козак Іванко серед виру січового. Лише дядько Явтух, як вірний пес, не залишав

його в розпуці, оберігав од насмішкуватих дотепників, від дошкульних натяків. Братчиків низових дивувала незвична сором'язливість Іванка, огида до горілки, нехіть до грубих розваг. І дали вони йому прозвище «Баба». Дотепника Іванко викликав на товариський герць і загнав його по шию у воду. Відтоді насміху не чути було, припинилися кпини, проте прозвище Баба прилипло міцно і назавжди.

Знемагав молодий козак від незвичного стану свого. Ні покупатися, ні роздягтися. Так і ходив він одягнений у просмолену вишиту сорочку та жупан. Спасибі ще Явтухові, що взяв його до сторожової вежі біля порогів. Тут всього семеро козаків, можна усамітнитися серед бур'янів, побути хоч якусь хвилинку з своїми думами віч-на-віч.

Хоч би скоріше похід. Хвилюються козаки, повзуть чутки, збирається гроза. Не стримаєш серця козацького, коли воно вибухне жалем за скривдженим людом українським, все 'дно, як долонею не зупиниш блискавицю небесну, коли хмара сповнилася вогнистою силою. Кажуть, що скоро, незабаром. Кажуть, що вже біля Великого Лугу, в потаємних затоках, смоляться чайки. Шепочуть, що вже готові припаси. Тільки чекають кошового отамана Кореня, який поїхав до Києва про щось домовлятися з послами королівськими. Не бажає король, щоб козацтво турбувало береги кримські чи оттоманські, боїться він люті султанської. А тим часом ординці безборонно налітають на Вкраїну, ніби ятаганом розпорюючи її живе тіло, забираючи в неволю нещасних бранців. Хто ж стримає ярий шал розплати, яка сила втримає той клекіт у берегах? Дай боже, щоб скоріше. Невольники, що чудом вирвалися з бусурменської каторги, розповідали, що Гордій Кожух виплив з Кафи на стамбульській галері. А звати господаря її Алі-пашею... Аби тільки добратися до берега ворожого. Вже там доля щось покаже. Аби тільки в похід.

— Гей, Баба, нумо купатися! Сонце пече — страх!

Козаки прискакали зі степу, гарцюючи на конях. Вони стрибають на землю, хутко роздягаються. Іржуть, мов жеребці, розкошуючи під сонцем, виграючи могутніми м'язами. Іванко одвертається, ховає пашіюче обличчя.

— Чи ти в монастир зібрався? — здивовано гукає Андрій Діжа, високий, стрункий козачисько, поплескуючи себе по стегнах.— Сидить, наче привезена дівка, пріє в жупані своєму!

— Я вже купався,— бреше Іванко.

— Тоді йди на вежу. Хай Явтух покупається!

— То й піду,— полегшено зітхає Іванко, встаючи з каменя.

Хлопці пірнають у воду. Могутній вир тягне їх у зеленаву глибінь, загрожує, але козаки долають лютий клекіт, мов здоровенні рибини, виграють засмаглими тілами над страшною прірвою.

Іванко бере свого вороного за повід, веде до високої вежі, що стримить на горбу біля скелі. Тріщить під чобітьми торішній бур'ян, задушливо пахне дика м'ята. На дерев'яному помості вежі, звісивши ноги, сидить дядько Явтух, пихкає люлькою. Він забачив Іванка, дивується.

— Чом не гуляєш? Я ще посиджу, початую...

— Хлопці купаються,— неохоче каже Іванко.— Кажуть, щоб я початував...

— Ото лишенько,— буркнув Явтух.— Халепа, та й годі. То лізь, мій голубе, сюди. Я й справді з охотою покупаюся. Припікає.

ГЕРЦЬ

Іванко на вежі. Звідси видно Дике Поле, Великий Луг на обрії, зубці порогів, Дніпро-Славута.

На півдні — імлисте марево. Вітер докочує звідти запах полину, степ тріщить тисячами коників, у порожньому небі клекочуть орли. Бур'яни, високі трави. В них так легко заховатися людині, навіть вершникові. Тому й треба чатувати, щоб зненацька не налетіла вража сила до володіння козацького...

Серед срібної тирси, там, за валунами, чорніють якісь цяточки. Може, кози? Чи степові шакали? Ні, зависокі. Що ж то має бути?

Іванко примружує очі, затуливши їх дашком руки від сонця. Чорні цятки зближаються, прямують до порогів. Вже видно над ними якісь темні рисочки. Ба, це коні! На них вершники зі списами. Хто ж такі? Татари чи, може, козаки?

Хлопець хутко спускається вниз, стрибає на коня, б'є його підборами під боки. Козаки загледіли, що Йванко вже не на вежі, вибігають на берег, одягаються.

— Пугу! Пугу! — кричить Іванко.— Вершники в степу.

— Татари? — запитує Діжа.

— Не розібрав. Далеко. Восьмеро їх. Чи, може, й дев'ятеро!

— Гм! — покрутив головою Явтух.— Нас семеро. Впораємося, коли що...

— Впораємося,— охоче згоджується Діжа, пристібаючи до пояса шаблюку.— Хлопці, засядемо. Я вилізу на вежу, стовбичитиму там. А ви — по двоє — чатуйте в бур'янах. Щоб нічичирк. Хай вони скачуть до мене, подумають, що я один...

Високі трави ковтнули козаків. Іванко з Явтухом засіли за великим сірим валуном. Навчені коні лягли на землю, одкинули ноги, ніжаться на паркому сонці. Дядько Явтух приклав вухо до землі, прошепотів:

— Стугонить. Вже близенько...

Андрій Діжа походжає на помості, склавши руки на грудях. Ось він зупинився, одвернувся обличчям до Дніпра, дістає люльку. Починає викрешувати вогонь.

— Ну й проява,— вдоволено каже Явтух.— Штукар. Такий самого чорта не злякається! Ти тільки глянь, глянь...

Десь недалеко скаженим галопом промчали коні, почулися люті вигуки, на вежу посипалися стріли. Діжа стрілив з двох пістолів. Болісно заіржав кінь.

— Пугу! Пугу! — закричав Діжа.

— Пора,— видихнув Явтух, смикаючи коня за повід.

Розумні тварини миттю зводяться на ноги. Козаки в сідлах. Шаблі наголо. Молодецький свист — і шестеро лицарів вихором котяться до вежі, переймаючи татарських напасників.

Ординці вже побачили січовиків, на сонці заясніли ятагани. Зловісно продзвеніли стріли, не зачепивши, однак, нікого. Зійшлися груди до грудей, вдарилися.

Явтух одбив удар кривої татарської шаблі, розчахнув ординця до сідла. Два ногаї напали на Іванка, він крутився в'юном, насилу одбиваючи вмілі заходи. Явтух кинувся йому на поміч, одтягнув одного татарина на себе. Другий кинувся навтікача в степ. Іванко,

припавши до спини коня, метнувся за ним. У зіщуленій вузькій спині татарина Іванко бачив усе, що зламало йому життя, що розлучило його з ріднею, з любим дитинством, з омріяною волею. Будь-що треба наздогнати ворога і покарати!

Татарин відчув за своєю спиною погоню, круто розвернув коня, приготувався до герцю. Вузенькі чорні очі сповнені жаху й рішучості. Іванко налетів на нього, рубонув. Ординський клинок полетів у траву. Ворог скрикнув, затулив долонями лице, очікуючи смертельного удару. Іванко стримав коня, зупинився. Важко дихаючи, дивився на ординця. В серці прокинулася жалість. Певне, десь його теж чекає дружина, діти. Босоногі, замурзані татарчата. Настане ніч, потім друга. Батько не повернеться до сім'ї з далекого Дикого Поля...

— Я дарую тобі життя,— сказав Іванко татарською мовою.— Тільки поклянися, що ти не підіймеш ятагана проти козаків! Чуєш?

Татарин одвів руки, не розуміючи, що з ним сталося. Зачудовано прислухався до слів молодого козака. По брудних щоках його потекли сльози.

— Козак дивний,— пробурмотів він.— Хай аллах благословить тебе. Хай архангел Джебраїл допоможе в твоїй дорозі. Клянусь аллахом, не візьму шаблі і стріли в свої руки. Прощай, козаче... мої діти благословляють тебе...

Він ударив коня нагайкою, помчав у далеч, тільки тирса залопотіла. Іванко повернувся до вежі. Їхав задумливо, не поспішаючи. На серці було сумно й радісно. Сумно, бо знав, що милосердя в такій справі козаки не схвалюють, а радісно, що не згубив безоружну душу.

Двох ногаїв козаки полонили, інших порубали. Весело перемовляючись, чекали на Іванка.

— Ну як, послав татарина на той світ? — бадьоро гукнув Діжа, пихкаючи люлькою.— Охрестили тебе, козаче!

— Я одпустив його,— тихо мовив Іванко, важко зітхаючи.

— Тобто як одпустив? — зловісно запитав Андрій, вибиваючи попіл з люльки об стремено.— Як це так — одпустив? Живцем?

Козаки зареготалися.

— Ну й запитав! — захлинаючись, сміявся старий козак Метелиця.— Душу кожен з нас одпускає до бога, не брати ж її в полон!

— Та ні, братчики! — гарячився Діжа.— Тут справа кепська! Він випустив живцем підглядача бусурменського! За це належиться кара. Січові закони однакі для всіх — молокосос ти чи сивий! Зрадив військовому правилу — маєш відплату!

— Голубе, як же це? — зажурено запитав Явтух.— Навіщо випустив ворога?

— Я вибив шаблю з його рук,— похмуро одвітив Іванко.— Він затулився руками. Я... я не міг рубати безоружного. Мені жаль його стало. Татари — теж люди...

— Нелюди, — гнівно сказав Явтух. — Вони спопелили твоє село, вбили матір, зарубали батька. Вони в полон повели твого... твого побратима Гордія. А ти кажеш — люди...

— Не знаю,— прошепотів Іванко, похиливши голову.— Не піднялася рука. Я думав...

— Що ти думав? — зневажливо запитав Діжа, обпалюючи хлопця вогнистим поглядом.

— Що козаки — не розбійники степові... Я слухав думи, сам співав їх. Я мріяв, що стану козаком. Бо козак — то охоронець народний, лицар.

— Лицар — не баба! — скрикнув Діжа палко.— Полоненого вбити — гріх! А випустити ворога, та ще й підглядача, то зрада! Слинько ти, а не лицар! Киями його, хлопці! Якби на Січі — засудили б на смерть! А ми — дамо двадцять київ!

— Та що ви, товариство? — захвилювався Явтух.— Як то можна — двадцять київ? Хлопчина молодий, як лозина. Не витримає, віддасть богові душу! Навіщо брати гріха на душу!

— Не витримає — його біда! Витримає — щасливий народився!

— Та що ви, справді! Двадцять київ — то багато. Йому ще треба в похід плисти, побратима рятувати!

— Де йому рятувати побратима з розвішаними соплями! — крикнув Діжа.— Пожалієш турка — сам загинеш! Там треба лицарів з кам'яними серцями! Злазь з коня, нічого базікати! Як, братчики?

— Згода! — крикнули козаки гуртом.

— Можна десять київ! — повагом сказав старий Метелиця.— Досить з нього. Бо одіб'ємо печінки, дуже він худорлявий...

— Ну, хай буде десять,— неохоче згодився Діжа.— Ну, сам злізеш чи тебе стягати?

Іванко, похнюпившись, скочив з сідла, підійшов до вежі, обняв руками стовпа.

— Бийте! В'язати не треба. Витерплю...

ДОБРА ВІСТЬ

— Гей, братчики! — раптом озвався Метелиця, поглядаючи в бік Дніпра.— Чи не курінний ото їде?

— Він,— радо озвався Діжа.— Та ще й не сам, а з козаками. Чи не заміна?

— Ще рано...

— Мо', яка пригода...

До вежі наблизилося четверо вершників на чолі з кряжистим літнім курінним отаманом Ониськом Шулою. Він підняв руку, гаркнув:

— Пугу! Пугу!

— Козак з Лугу,— відгукнулися козаки.— Яким вітром, пане курінний?

— Низовим! Добрий вітер, панове молодці? А що це тут у вас було? Гралися з татарвою?

— Та погралися трохи,— ліниво одвітив Діжа.— Почухали ребра бусурманам козацькими шаблями.

— Добре, діти,— сказав Шула. Він метнув гострий погляд на Іванка, який все ще стояв, обнявши руками стовпа.— А це що за кумедія? П'яний хлопчина, чи що? Чого це він підпирає вежу?

— Будемо бити киями,— пояснив Діжа.— Одпустив татарина. Вибив шаблю, а потім — пустив. Каже — пожалів. Ну ти ж, пане курінний, наші закони та звичаї знаєш...

— Смерть,— коротко кинув Шула.

— Отож-бо. А ми по-братерськи замінили киями. Дозволь, пане отамане, виконати наш присуд...

— Зажди...

Шула скочив з коня, передав повід Метелиці, підійшов до Іванка. Поклав важку руку на худеньке плече, глянув на ніжне юнацьке обличчя, на тонкий профіль.

— Молоде-зелене,— зітхнув курінний.— Ще й вус не пробився. Звідки родом?

— З-під Богуслава,— прошепотів Іванко.

— Як на Січ потрапив?

— З дядьком Явтухом. Рідню татарва загубила, побратим — у полоні. Я пішов... щоб визволити його.

— Ех, юначе-козаче,— покивав головою курінний.— Я тебе добренько розумію. Чи ти гадаєш, кому з нас охота крівцю ворожу пускати? Чи не любіше нам було б землю орати, зерном ярим її засівати? Ой як хотілося б. Та нема для нас ні миру, ні волі. Розіп'ята Вкраїна ворогами проклятими. Та й багато їх, не перелічиш! Не жаліють вони нас, цідять кров християнську, ведуть на чужину людей, везуть добро наше. Хто скаже, скільки ще нам доведеться шаблю гостру в руці тримати? Пожалієш ворога — сам згинеш! Як стане ворог добрим сусідою — тоді ворожнечі кінець! Приймемо радо в новій світлиці, пригостимо, чим бог послав, щиро привітаємо. А доки Вкраїна четвертована, закатована — не знатимуть лицарі січові жалю до ворога. Чи збагнув, хлопче?

— Збагнув,— прошепотів Іванко.— Хай б'ють братчики.

— Та й бити тебе нема по чому,— розвів руками курінний.— Але ж і звичаю ламати не гоже.

— Товариство, я за нього кару прийму,— попросився Явтух, жалісливо осміхаючись.— Я його пестун, я й винен, коли що не так. Вибийте з мене киями зайве сало, коли вже вам нема терпцю попрацювати над чиєюсь спиною. Ну, як, братчики, згода?

— Дядечку Явтуше! — скрикнув Іванко злякано.— Як же це? Та що ви? Вони вам ребра потовчуть!

— Не потовчуть! — заспокоїв Явтух.— У мене сала на два пальці, як на кабанові добрячому. Хай попотіють, як дурні! А я — посміюся!

— Ну ставай, коли так, до стовпа, сучий сину,— підморгнув старий Метелиця.— Ми тебе випаримо!

— Заждіть, хлопці,— підняв руку курінний.— Я ж не сказав головного. Повернувся кошовий. Вчора була рада. Вирішено похід...

— Куди? — радісно скрикнув Діжа.

— Далеко,— загадково мовив курінний.— За море, братчики...

Іванко кинувся до Шули, схопив його за вузлувату шорстку руку.

— Мене! Мене щоб узяли! Батечку мій, братчику старший! Хочу добратися до землі проклятої, визволити побратима рідного. Бийте киями, карайте — тільки візьміте.

— Добре серце маєш, хлопче,— зворушено сказав курінний.— Хто за побратима готов іти на смерть — той недарма живе на світі. Візьму тебе, юначе-козаче! А ви, панове-молодці, вирушайте до Січі. Тут лишимо заміну...

— То будете бити чи ні? — весело озвався від стовпа Явтух.— А то в мене чогось спина свербить. Може, почухаєте?

Козаки зареготалися.

— Почухаємо його, хлопці! — гукнув Діжа, хапаючи замашного вербового кийка.— Щоб знав, як слинька захищати. Тримайся, старий хріне, ми тобі зараз добавимо літ з двадцять!

Явтух, розвівши руками, почав слухняно скидати сорочку...

ДО МОРЯ

Серце Іванка, ніби туго нап'ята струна кобзи. Натисни дужче — і лопне. Радість, шалена надія і тиха тривога сповнюють його. Дядько Явтух поглядає на хлопця, усміхається лукаво.

— Щасливий? — шепоче він.

— Більше...

— І я,— киває головою Явтух.— Тепер не страшно й вмерти. В поході козацькому полягти — дай боже! Послухай, Іванку, заграй на кобзі, звесели серце козацьке!

— Заграй, заграй! — почулися голоси.

Чайки гордо пливуть над глибиною дніпровською, ніби чорні лебеді. Тихо падають у воду козацькі весла, прозорими краплями стікає з них вода. Іванкові здається, що ті краплі — сльози народні, пролиті бранцями в неволі тяжкій. Тільки тепер ті сльози радісні, бо почули, напевне, серця замучені, почули зітхання далекого вкраїнського вітру, який несе на своєму крилі грізну відплату ворогам...

То ж не орли сивесенькі,
То ж козаки січові вірнесенькі!
То ж не лози, а списи гострії,

То ж не хвилі, а чайки бистрії,
Гей, гей!
До лиману синього поспішають,
Сторожу турецьку минають,
У хвилях високих, білогривих мріють, пропадають
Гей, гей!
Начувайтеся, турки-яничари!
Та ждіте розплати, лютої кари!
Бо повіяв вітер з Великого Лугу!
Пугу, пугу! Пугу! пугу!
Гей, гей!

— Пугу, пугу! Пугу, пугу! — відгукнулося на чайках грізно, невблаганно.

І замовкло.

Сонце спадає за обрій.

Сутінки ковтають береги дніпровські. Грізно шумлять очерети. Місяця не видно. Тільки туманні зірки мерехтять між хмарами, ніби вказуючи шлях славному козацтву.

Тиша над світом. Чи то лише здається?

Гучно стукають серця лицарські. Чи не почують турки?

Вирує, піниться вода. Тут стрічається славутинський плин з солоною хвилею морською. Чорніють на крутих берегах вежі ворожі. В плавнях регочуть сичі. Чи, може, шакали?

Дихнуло прохолодою з півдня. Бризки окропили суворі лиця козаків. Солоно на вустах. Море!

Похитуються весла в дужих руках, женуть гостроносі чайки далі, до проклятої чужини, до слави, до смерті...

Грай, море, грай! Душа козацька вилетіла на простір широкий погуляти, слави невмирущої добути! На віки вічні! На віки вічні!..

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА · НА ЧУЖИНІ

ВОРОТА СКУТАРИ

За кілька діб козацький флот подолав море. Сторожові галери не помітили чайок серед високих хвиль. Одна зустрічна каторга пішла на дно після короткого жорстокого бою. Півтора десятка звільнених українців пересіли на байдаки та чайки, яничарів пустили на харч рибам.

До входу в Босфор підійшли вночі. В суцільному мороці мерехтіла на небі заграва Стамбула, десь недалеко на березі горіли вогні. Чайки згромадилися докупи, отамани напружено перемовлялися, як діяти.

Іванко вдивлявся в чужинецький берег, тіло його проймали дрижаки, ніби від холоду. Десь тут на каторзі турецькій прикуто Гордійка. Вже три роки натирає залізо руки кохані, ятрить біле тіло. Три роки!.. А може, й не витримала душа козацька неволі? О, не дай боже! Тоді краще не повертатися додому...

— Доведеться з боєм...— долинуло до слуху кобзарчука.— Жаль... Багато поляже... Ворота Скутари міцні... Таран...

Про що вони мовлять? Чому кошовий занепокоєний? Вони хочуть розбити ворота стамбульського пригороду? Буде бій, ляжуть козацькі тіла під вогнем та шаблями яничарів. А що, як діяти інакше?..

— Явтуше, — прошепотів Іванко. — Чуєш, Явтуше...

— Що тобі, Іванку? — відгукнувся старий.— Чи не боїшся? Вже скоро почнемо...

— Та ні... Я не про те... Ти чуєш, про що мовлять отамани?

— А хіба що? Не вперше... Хтось поляже, слави добуде. А хтось повернеться.

— Явтуше! Навіщо лицарям даремно помирати? Можна тихенько... без тарану...

— Як? Що ти за мудрець вишукався?

— Я ж знаю мову турецьку...

— Ну...

— Переодягнуся турком. А зі мною ще хлопці. Вбрання бусурманське в нас є. Підійдемо, а потім...

— Вже збагнув,— радісно скрикнув Явтух, обнімаючи Ґванка.— Ти головатий, хлопче, їй-богу! Бути тобі отаманом, якби не...

— Тихо, чорт ведмедастий! Задушиш. Кажи отаману, хай повідає кошовому...

За кілька хвилин Іванко вже перебрався на чайку кошового. Потекла тиха розмова. Отамани радо підтримали план кобзарчука. Незабаром невеликий загін козаків, переодягнених у турецьке вбрання, наближався до воріт Скутари. Здалека долинав тихий гомін, багряні язики полум'я вихоплювали з пітьми сірі стіни фортеці. Біля багаття заворушилися темні постаті, почувся грізний голос:

— Хто йде? Ім'ям аллаха!

— Благословенне ім'я єдиного бога,— голосно відповів Іванко турецькою мовою,— і царя царів великого султана Османа!

— Звідки й хто?

— Улла-паша з Синопа. Буря розбила нашу галеру. Мені пощастило врятуватися. Зі мною слуги, сторожа. Всього дев'ять людей...

— Підійди, Улла-паша. Я одведу тебе до начальника з твоїми людьми. Він подасть тобі допомогу...

— Хай аллах благословить його. Веди скоріше. Ми голодні і змучені...

Заскрипіли ворота. Пришельці ступили на кам'яний звід. В ту ж хвилину блиснули шаблі. Почувся крик, стогін.

— Гяури! Тривога...

Крик погас у мороці ночі. Скутара спала.

Явтух повернувся до моря, над похмурим берегом покотився зловіщий заклик:

— Пугу! Пугу! Пугу!

Темними легкими яструбами козацькі чайки метнулися до берега, на пісок покотилася козацька лава. По знаку кошового вона розділилася на два потоки —

один прямував до воріт Скутари, другий — до стоянки галер.

На вежах затрубили тривогу. Та було пізно. Невблаганні козаки, поминувши ворота, заполонили стамбульське передмістя. Спалахнули смолоскипи, від них загорілися благенькі будівлі, зроблені з дерева та кізяку. До неба покотили стовпи густого диму, над Скутарою линув страшний лемент. Оборонці на стінах спробували чинити опір напасникам — їх вистачило ненадовго.

Іванко розгубився серед моря вогню. Що йому тут діяти? Де шукати Гордійка? Він уявляв собі неволю турецьку, як суцільну хурдигу, де сидять рядами, приковані один до одного, полонені козаки та жінки. А тепер, серед безлічі будівель, серед гвалту, крику та стогону, його душа занепокоїлась, відчула себе нікчемною і мізерною під цим чужим ворожим небом...

— Явтуше! Куди нам іти?

Явтух оглядався довкола себе, кашляв від диму, витирав очі від їдучих сліз.

— А бог його знає! Незвично це мені! Якби орати, то інша справа! А тут — як у пеклі! Біжимо в оцю-о хату! Треба у проклятих турків хоч трохи добра забрати, нажитого нашою кров'ю!

Вони вбігли до широкого двору, вимощеного гладенькими кам'яними плитами. З-за колон будівлі висунулася огрядна постать турка, вибалушені очі його були сповнені переляку. Він кивав пальцем, шепотів турецькою мовою:

— Сюди, сюди! Я захowаю вас. Прокляті гяури не знайдуть...

Іванко ледве не засміявся. Їх вважають турками, які переховуються від козаків. Він наблизився до господаря будинку, запитав:

— Хто ти?

— Гулим. Міняйло. Лишайтеся зі мною, хоробрі воїни. Може, якась собака козацька вскочить, то заріжете її. Я щедро відплачу вам. Ходімо зі мною, о мої друзі! Слава аллаху, що послав вас!

— Що він там меле?— крикнув Явтух.— Чого це ти з ним базікаєш?

— Запрошує з собою,— усміхнувся Іванко.— Просить захистити від козацьких собак! Заплатить...

— У, гадюка! — замахнувся шаблею Явтух.— Такого не жаль і спровадити на той світ! Немало, певно, попив крові української!

Турок перелякано переводив погляд з Іванка на Явтуха, ще не розуміючи, що сталося. Кобзарчук розвіяв його непорозуміння.

— Слухай, Гулиме,— стримано сказав він.— Ми і є ті козацькі собаки, яких ти хочеш зарізати. Дякуй аллахові, що сюди потрапив я, а не хтось інший. Де твої гроші?

— Я... Я...

— Я вже знаю, хто ти. Не дрижи і не заїкайся. Я не вб'ю тебе. Веди до скарбів, а не то...

— Я бідний чоловік. Дуже бідний,— тремтів міняйло.— Я сам інколи не маю чого поїсти...

— Замовкни, блазню!— крикнув гнівно Іванко.— Бідолаха не будує таких палаців!

— О лицарю! Повір мені!— впав на коліна Гулим, простягаючи руки.— Тільки надією на аллаха і живу я... Пожалій!

— Тоді я допоможу тобі перебратися до аллаха!— втративши терпець, вигукнув кобзарчук. Вихопивши пістоль, він спрямував його на міняйла.— Веди!

Гулим побачив, що непереливки, скочив з місця, рачкуючи, повів небажаних гостей до льоху. Вони невдовзі опинилися під низеньким похмурим склепінням. На вологих замшілих стінах було розвішане старовинне оружжя, в кутку стояло кілька окованих бронзою скринь. Міняйло мовчки показав тремтячою рукою на них.

— Відчини,— наказав Іванко.

Тріснуло віко. Замерехтіло золото, самоцвіти, перли. Явтух заткнув пістоль за пояс, правою рукою гребонув жменю дзвінких монет, підкинув їх угору. Вони бризнули тривожними іскрами, глухо брязнули.

— Заради цього... стільки мук, лиха,— ненависно мовив старий козак.— Прокляте золото...

— Нема чого стовбичити,— сказав Іванко.— Поспішаймо. Бери, скільки донесеш. Інше хай йому, собаці! А то лопне з горя!

Вони насипали самоцвіти та монети в кишені, скільки помістилося. Пудів зо два різних прикрас Явтух накидав у невеликий лантух.

Вони рушили вгору по крутих сходах, а Гулим лазив по холодному камінню біля пограбованих скринь, стогнучи, згрібав тремтячими руками розсипані перли та дрібні монети...

БЕЗ ВОРОТТЯ

У примарному світлі пожеж метушилися тіні. Над Скутарою котився гук торжества й ненависті. Лементували жінки, кричали кози, ревли верблюди та осли.

Вузькими вуличками бігали козаки, несучи в шапках, у саквах, а то й просто в критолі здобич — золото, шовки, парчу, цінні речі. За ними поспішали до моря звільнені раби — виснажені, обідрані, але щасливі.

Явтух з Іванком кинулися за потоком до воріт. Їхню увагу привернула люта лайка, брязкіт шабель. Вони зупинилися. За невисокою глиняною загорожею, під стіною бідної будівлі, билося двоє. Кремезний розлютований козак змагався з літнім турком. Той прикривав своїм тілом двох переляканих дітей, що притулилися в куточку між домівкою та курником.

— Я доберуся до тебе, бусурманська псявіро! — хрипів козак, хекаючи з кожним ударом шаблюки.— Віділлються тобі слізоньки... моїх діток...

Турок-батько захищався шалено, мужньо, як захищає бідна зайчиха своїх зайченяток від страшного лиса. Знає, що неможливо здолати його, але й втекти не дозволяє всемогутнє бажання — захистити краплини рідного життя, які ще не вміють постояти за себе...

— Мамо рідна, що це він діє? — скрикнув Іванко.— Явтуше!

— Помста! — похмуро кинув Явтух.— Залило очі кров'ю, нічого не бачить...

Іванко кинувся через вузький хід до подвір'я, вихопив шаблю.

— Стій! — крикнув він несамовито.— Стій, кажу тобі, козаче.

Козак відскочив убік з піднятою шаблею, п'яно глипнув на кобзарчука. Турок теж отетерів від несподіванки, тремтячи над своїми дітьми...

— А то ти, Баба! — зареготався козак, нарешті пізнавши Іванка.— Що — на поміч прибіг? Сам справлюся! Хочу порізати бусурменських щенят! Моїх татарва прикінчила позаминулий рік...

— Ти... шкуродер! — скипів Іванко, лиховісно дивлячись на козака.— Чим ти кращий від кривавих яничарів? Від ординців? Чим завинили тобі маленькі дітки турецькі? Хіба вони знають щось таке про твоїх? Січ наша Запорозька — то лицарство славетне! Чуєш? Лицарство, а не зграя різунів! Не дозволю!

— Я й з тобою справлюся,— хрипко гукнув козак, наливаючись кров'ю. В багрових полисках пожежі він був страшний, ненависний.— Одійди, цуценя, бо розчахну до пупа!

— Гей ти, прохолонь! — гаркнув Явтух від воріт.

Козак глипнув на Явтуха, на Іванка, позадкував до виходу. Вже з вулиці погрозив шаблею.

— Начувайтеся, бабські душі! Я не засплю вам цього! Падайте перед турком проклятим на коліна, лижіть йому, що не треба! Ха-ха-ха!

Турок дивився на страшних гостей, прислухався до їхньої сварки, все ще не розуміючи, що перед ним сталося. Козаки, одягнені в турецьке вбрання, захистили його і дітей. Такого не бувало. Це чудо. Аллах допоміг! Слава тобі, боже єдиний!..

— Не бійся,— сказав турецькою мовою Іванко.— Тебе ніхто не зачепить. Заховай діток, доки все скінчиться...

— Хто... ти, господарю? — прошепотів турок, прикладаючи руки до грудей.— За кого мені молитися аллахові?

— Я козак. Тільки не помсти шукаю, а хочу визволити побратима свого з неволі. Прощай, турче! Я не маю зла ні на тебе, ні на дітей твоїх. Живіть щасливо. Виростуть дітки, скажи їм, що козаки — не розбійники... а такі люди, як і ви. Хай вони знають про те.

— Скажу,— сказав зворушено турок.— Вічним слугою тобі буду, великодушний козаче. Гуго-алі не забуде доброго серця. Запам'ятай мене, молодий козаче. Гуго-алі не забуде.

Явтух з Іванком вибігли на вулицю, поспішили до берега. Там вирувало товпище. Юрмилися козаки, невільники, випущені з в'язниць та галер. Здобич уже була навантажена, отамани виясняли, хто загинув, скільки треба взяти невільників на чайки, куди їх розподілити.

— Братчики! — кричав кошовий, вимахуючи пірначем над головами козацькими.— Діти січові! Пора

в путь! Стамбул прокинувся, незабаром — погоня! В море! Пугу! Пугу!

— Пугу! Пугу! — покотилася луна понад берегом і залягла десь біля стін Скутари.

Іванко бігав поміж невільниками, заглядав у змарнілі обличчя, благально питався:

— Людоньки, ріднесенькі! Чи не бачили ви Гордія... Гордія з-під Богуслава. Чи не тут він де-небудь? Гордійко... такий чорнявий, кароокий...

— Прозивається як? — одгукнувся сивий худорлявий дід у старій, аж чорній, вишитій сорочці.— Прізвище яке в нього, юначе? Чи не Кожух?

— Кожух,— стрепенувся Іванко.— Кожухів він. Дідусю, де він? Що з ним?

— Лиха справа, синку,— понурився дід, розводячи руками.— Продали нас разом з ним у Кафі на галеру туркові проклятому Алі-паші...

— Знаю про те,— відказав Іванко нетерпляче.— Де ж потім... куди?

— Врятував ще він галеру туркові невдячному... Буря була... Викинуло нас на берег... Після продав турок Алі-паша Гордійка твого... та ще й з побратимом його...

— З Грицьком? — простогнав Іванко.

— Правду сказав... Грицьком звати його. Обох продав турок. А куди — того вже не відаю. А тут його не було. Не бачили ми.

Повернувся Іванко до Явтуха. Став біля нього — знічений, убитий горем. По щоках покотилися сльози.

— Що діяти? Що робити, Явтуше? Не можу повертатися без Гордія! Навіщо мені жити без нього?

— Іванку, дитино моя,—прошепотів Явтух.— Ну що я можу порадити? Що міг — робив. А тепер... Запитай серця...

— Серця? Ти сказав — серця. Я лишаюся тут, Явтуше...

— Тебе спіймають... Іванку. Закатують.

— Знаю мову, звичаї. Нічого мені не станеться. Прощай, Явтуше! Вже братчики сідають на чайки. Поспішай, буря насувається.

Море шуміло. На сході рожевіла смуга зірниці. Понад берегом котилися сиві тумани. Від Стамбула долинав грізний шум, звуки бойових труб, в імлі миготіли вогні.

— Гей, Іванку,— гукали з моря.— Явтуше! Хутчіш, бо одчалюємо!

— Лишаюся тут, отамане,— твердо відповів Іванко.— Побратима мого нема, хочу звільнити його!

В ранкових сутінках видно було, як кошовий зняв шапку, поклонився юнакові.

— Славну справу задумав кобзарчук наш прегарний! — гукнув він.— Знайдеш побратима — завітай до Січі! Загинеш — думу про тебе заспіваємо! Пугу, пугу!

— Пугу! Пугу!— крізь сльози відгукнувся Іванко.— А виберіть мені, братчики, покриття жінки турецької. Хочу вид змінити...

— А ти, Явтуше? — озвався кошовий.— Чом не поспішаєш до чайки?

— Лишуся з ним,— зітхнув старий козак.— Там, де квітка, там і корінь. Що мені в житті моєму? Може, стану в пригоді... Прощавайте, браття! Поклоніться Дніпру святому, Україні рідній...

— Поклонимося! — лунало з чайок.— Щасти вам, браття!

— Хай мати божа береже вас на морі синьому! Та прилітайте, орли сизі, ще до берегів ворожих! Та погуляйте, страху яничарам і турецьким пашам задайте!

— Прибудемо! А чи не треба вам скарбу, братчики? Для діла вашого? — гукнув кошовий.

— Маємо,— махнув рукою Іванко.— Поспішайте, браття!

Вирує темна хвиля, піняться води Босфору. Пропадають у сутінках чайки, ніби їх і не було біля турецького берега.

Іванко накидає на себе чорну турецьку фату, хапає Явтуха за руку, тягне до воріт Скутари.

— Хутчіше, Явтуше. Нам треба проскочити, доки нова сторожа не підійшла. Шаблю загреби в пісок... Пістолі залиш...

— Ой, який ти смішний у цьому чорному мішку. Наче примара... Якби побачив уночі — вмер би зі страху...

— Явтуше, хутчіше! Не до жартів...

— А куди ж ми підемо? Де зупинимося?

— Маю дещо на приміті. Коли доля за нас, то все буде добре...

Явтух хутенько вигріб довгасту ямку в піску, поклав свою шаблюку, пригорнув піском.

— Ну, спи, сестро. Хтозна, чи доведеться знову стрітися...

Він підвівся, широко перехрестився, поправив на голові незвичний для нього тюрбан.

— Ну, дитино моя... веди... один раз мати народила.

ВДЯЧНІСТЬ

Гуго-алі став на порозі, вражено дивився на високу жіночу постать у чорній фаті. За нею ніяково переминався з ноги на ногу вайлуватий літній чоловік. Він здавався знайомим Гуго-алі. Тривога страшної ночі переплутала всі лиця, він не міг згадати, де й коли бачив того химерного діда з довгими вусами. Таких не носять у Скутарі. Хіба що невільники чужинецькі...

— Хто ти, жінко? — запитав Гуго-алі.— Чого шукаєш у бідного рибалки?

Жінка відхилила фату. Гуго-алі скрикнув від несподіванки. Він пізнав рятівника своїх діток.

— Ти спізнився до своїх? — прошепотів турок.— Ти в небезпеці?

— Ні, Гуго-алі,— сумно відказав Іванко.— Ми лишилися в Туреччині по добрій волі...

— Навіщо?

— Я не знайшов побратима. А без нього життя — не життя. Я згадав тебе. Ти — добрий чоловік. Я вирішив прийти до тебе.

— Добре вирішив,— схвально захитав головою турок, і його чорні, як терен, очі заблищали щирістю.— Добре вирішив, великодушний юначе! Я зроблю все, що можу. Тільки я бідний, що на мені — те й моє. Без грошей далеко не підеш, нічого не дізнаєшся...

— Маємо гроші,— скупо одповів Іванко.— Дамо тобі, скільки треба. Тільки знайди мого побратима, визволи його. Довіку буду вдячний...

— Я вже молю аллаха за тебе. Моє життя — твоє життя. Вже тепер піду в порт. Шукатиму, запитаю перекупників. Скажи ім'я твого побратима... І коли його продали. Залишайтеся в мене. Тільки фату зніми. Жінкам у нас важче мандрувати. Ти молоденький, треба припа-

сувати гарну бороду. Я добуду. І супутникові твоєму теж. Він знає турецьку мову?

— Ні...

— Тоді хай прикинеться німим. Чуєш? Як хтось запитає — хай мовчить...

— Гаразд. Я скажу йому.

— Я йду, гості мої. Сподівайтеся на добро. Ходіть сюди, в другу кімнату. Доки не повернуся — не виходьте.

...Брудна завіса на дверях відхилилася, в щілину зазирнуло замурзане дитя. Почувся приглушений сміх.

— Хто там? — занепокоївся Явтух, сторожко витягаючи шию.

— Певно, діти цього турка,— відповів Іванко.

— А чого вони сміються?

— Діти як діти. Граються.

— А як ти гадаєш... цей Гуго, чи як його там... не приведе яничарів?

— Явтуше... тоді жити не варто на світі,— сумно сказав Іванко.— Невже всі люди... звірі хижі? Ось ти, якби до тебе на Вкраїні прийшов турок... ти б не видав його, не оддав би в неволю?

— Певно, що ні. Християнська ж душа я, не бусурмен...

— А він себе вважає правовірним... а нас — покручами, недовірками. Треба дивитися на серце людини, а не на віру. Він добрий чоловік.

— Може. Хотілося б вірити людям, Іванку. Ой як хотілося б. Я оце сиджу тут, у закапелку... і не віриться, що ми в Туреччині. Здається, вийдеш надвір, а там поля, гаї рідні, пісні над селом...

— Тс-с... Заглядають.

Знову вигулькнуло усміхнене личко дівчинки з-за дверей. Очиці її зацікавлено обмацували дивну жінку в чорному, якої вона ніколи ще не бачила.

— Хто ти? — прощебетала дівчинка.— Може, ти мама моя?

— А де твоя мама? — збентежено озвався Іванко.

— Померла,— зітхнула дівчинка.— А я не знаю, що це таке. Тато казав, що вона пішла десь далеко-далеко. Може, ти повернулася?

— Ні, я не мама,— сказав зворушений Іванко.— Я тітонька... Юлдуз-ханум.

— Юлдуз-ханум,— повторила дівчинка.— Зіронька. Яке гарне в тебе ім'я. А мене звати Зульфа. А братика Селімом. Селіме, Селіме, йди-но сюди. Тут до нас прийшла тітонька Юлдуз-ханум...

Дівчинка витягнула з-за завіси меншенького хлопчика, присіла біля гостей, бігаючи меткими очицями то на Явтуха, то на закутану в чорне «тітоньку».

— Давай гратися, Юлдуз-ханум,— запропонувала Зульфа.— Я дуже люблю гратися...

— А в що ж ми будемо гратися, дитинко?

— А в козаків,— сказала дівчинка.— Ти будеш козаком. Отак роби: у-у-у! А я буду ховатися, а ти мене шукатимеш. Тільки ти роби отак-о! Страшно щоб було!

— А хіба козаки... страшні? — тихо запитав Іванко.

— А хіба ні? — серйозно перепитала Зульфа.— Палять, бігають, убивають людей... Я бачила їх сьогодні. Мене хотіли вбити.

— Зульфа,— помовчавши, відповів Іванко.— Я знаю — тобі страшно було. А в козаків... далеко, далеко від твоєї землі... є дітки, є свої хати...

— У козаків є діти? — здивувалася дівчинка.— Вони ж розбійники. У розбійників нема діток.

— Вони не розбійники. Вони такі люди, як твій тато. Ловлять рибу, сіють хліб. На них нападають татари і турки.

— І турки? — вражено перепитала Зульфа.

— Турки... Забирають козацьких діток, хлопців, дівчат. Везуть у неволю. Тоді козаки пливуть сюди, щоб визволити своїх дітей та батьків.

— Я не знала,— прошепотіла Зульфа.

Минуло кілька тижнів. Одного разу Гуго-алі повернувся з порту радісний, веселий. Він з порога гукнув своїм гостям:

— Дякувати аллахові, розшукав я твого побратима!

Іванко схопився рукою за груди, похитнувся. Турок підбіг до нього, підтримав за лікоть.

— Що з тобою? Тобі погано?

— Ні, ні! Друже Гуго-алі, дякую тобі за добру вість! — прошепотів Іванко.— Кажи... кажи далі... Де він? Що з ним? Чи далеко...

— Далеченько. Його купили перси. Обидва козаки разом. Вони у вежі мовчання...

— Вежа мовчання? Що це таке?

— Ніби цвинтар... чи що. Там складають мертвих... їх потім поїдають коршуни...

— І козаки...

— Так, брате. Козаки носять трупи в ту вежу...

— Боже,— простогнав Іванко.— Гордійку, за що тобі така ганьба...

— Вони без кайданів,— озвався Гуго-алі.— Та втекти звідти неможливо. Пустеля, безводдя. Один шлях — викупити. Чи вистачить у тебе грошей?

— Вистачить, Гуго-алі,— скрикнув Іванко.— Явтуше, неси все, що маємо. Боже мій, я вмру від щастя! Невже я побачу його? Невже ми будемо разом? Явтуше!..

Явтух метушився біля свого лахміття, розв'язував сакви із скарбами, і тихі сльози надії котилися по його старечих, зморшкуватих щоках...

ЗАМІСТЬ ЕПІЛОГА · У ДИКОМУ ПОЛІ

Минув рік.

Пізньої весни купецька галера з Стамбула прибула до Бузького лиману. По містках на берег звели четверо гарних осідланих коней, галеру покинули два багаті турки, а з ними двоє невільників-українців.

Купець поклонився дивному землякові своєму, знизав плечима. Що за дивне бажання — мандрувати в цій дикій, небезпечній країні, де за кожним кущиком може сидіти розбійник? Ну що ж, кожен господар свого життя. Хай діє як знає. Він заплатив добряче, а все інше — в руці аллаха...

Галера одчалила, попливла до лиману. Молодий турок, закутаний у чорне покривало, скочив на коня, дав знак своїм супутникам. Вони рушили геть від річки, прямуючи через квітуючі луги...

Козаки оглядали неосяжні простори степу, прислухалися до співу жайворона, глибоко вдихали цілюще запашне повітря. Звівши коней докупи, тихо перемовлялися:

— Грицьку, чому він сюди приїхав? Що це за турок дивний? Без охорони, без зброї.

— Не можу збагнути. Диво дивне. Треба запитати його.

Козаки наздогнали турка, Підкова (а це був він) стримав коня.

— Слухай, турче! Ти купив нас, ми це знаємо. Але хто ти? І хто ми для тебе?

Вершник не обертався назад. З-за чорного покривала почувся приглушений голос:

— Ви — вільні козаки...

— Це правда? — дзвінко гукнув Гордій.
— Свята правда, козаче...
— Ти не турок! Чуєш, Грицьку! Це наш козак! Тільки хто ж він? Відкрий обличчя, наш побратиме!
Вершники зупинилися на крутому березі Бугу, стали в кільце. Мовчали. Явтух дивився на змарнілих козаків, усміхався ясно, витирав сльози на очах. А вершник, закритий запоною, мовчав. Тільки руки його, що лежали на гриві коня, дрібно тремтіли.
— Хто ти? — ще раз жагуче запитав Гордій.
Вершник не встиг відповісти. Явтух крикнув:
— Татари!
— В степ! — наказав вершник.— Їх троє, не страшно. Втечемо!
Глухо гуде земля. Зміями стеляться над зеленими юними травами коні. Вимахуючи арканами, хижо вишкіряючи зуби, наближаються до втікачів степові напасники. Вони смакують багату здобич, вони втішаються беззахисністю жертв.
— Ех, якби шаблюку мені! — крикнув Гордій.— Не втікав би я від ногаїв смердючих!
Таємничий вершник круто зупинив коня, повернув проти ворога. На сонці блиснула блакитною стрілою шабля.
— Втікайте! Я зупиню їх! — закричав він.
— Козаки не втікають! — одвітив Грицько.— Зубами будемо гризти ворога! Дай-но шаблю мені, брате!
— На пістоль! Тримай!
Явтух теж повернувся назад, кинувся наперeріз татарам. Зчепився з першим ординцем, метким ударом повалив його на землю. Стріла другого татарина, зловісно засичавши, вп'ялася в горлянку старого козака. Явтух похилився назад, схопився руками за шию і гримнувся з коня.
Таємничий вершник щось несамовито закричав, зірвав з себе темну запону, метнувся навстріч ногаям. За вітром розсипалося русяве волосся, грозою палали ясні, блакитні очі. Вдарили постріли. Татари з жахом повернули коней, почали втікати. Вони інколи озиралися, перегукувалися:
— Шайтан! Шайтан! Алла! Алла! Алла!
Вершник зупинив коня, повернувся до Явтуха, який непорушно лежав на землі. Скочивши з сідла, припав до

вірного супутника. Той усміхався, дивлячись на косу, на чисте чоло, на ніжні дівочі вуста.

— Василинко... тепер ти можеш... зняти машкару... я щасливо помру...

— Явтуше,— ридала над ним Василина.— Друже мій старий, не покидай мене.

— Ти не самотня,— шепотів Явтух, і очі його затуманювалися холодом смерті.— Гордійко... діток бережіть... про мене скажіть. Щасти вам...

Над'їхали козаки. Гордій метнувся до Василини, впав до її ніг. Плакав, ніби дитина, і не соромився тих сліз. Цілував їй руки, чоло, щоки.

— Василино... Василино... Ти жива... Ти визволила нас... Василино, ти... душа вкраїнська...

— Я втомилася,— знеможено прошепотіла Василина, схиляючись до грудей Гордійка.— Я хочу бути просто жінкою. Я хочу мати дітей. Любити їх... і сіяти хліб. Чуєш, Гордійку... Земля стогне від крові. Вона хоче кохання.

Грицько Підкова сумно дивився на Явтуха, переводив погляд на друзів своїх. Потім прислухався до тривожних звуків, що котилися з Дикого Поля.

— Гей, Василинко... серденько любе... Пора нам. Мрія далеко, а Дике Поле близенько. Ось воно — перед нами. Поховаємо лицаря старого... вічна слава йому... та й поїдемо на Вкраїну.

— Ти правду сказав, побратиме,— мовила Василина.— Мрія наша далеко... Вкраїна нині, як Дике Поле неозоре... Хто хоче, той і топче його навхрест. Та проженемо журу. Дітям передамо мрію свою, може, вони засіють Дике Поле житом повним. Гордійку, нам з тобою все попереду... І вінчання, і весілля, і щасливі дітки. Чуєш, Гордійку?

— Чую, кохана моя...

— І ще не забудь про Громову Долину. Там жде нас Правічна Мати. Вона пряде срібну нитку. Не можна, щоб та нитка порвалася. Чуєш, друже? Чуєте, побратими? Не можна, щоб та нитка порвалася.

ФЕЄРИЧНИЙ КІНОГРОТЕСК

ВСЕМОГУТНІ ДУРНІ

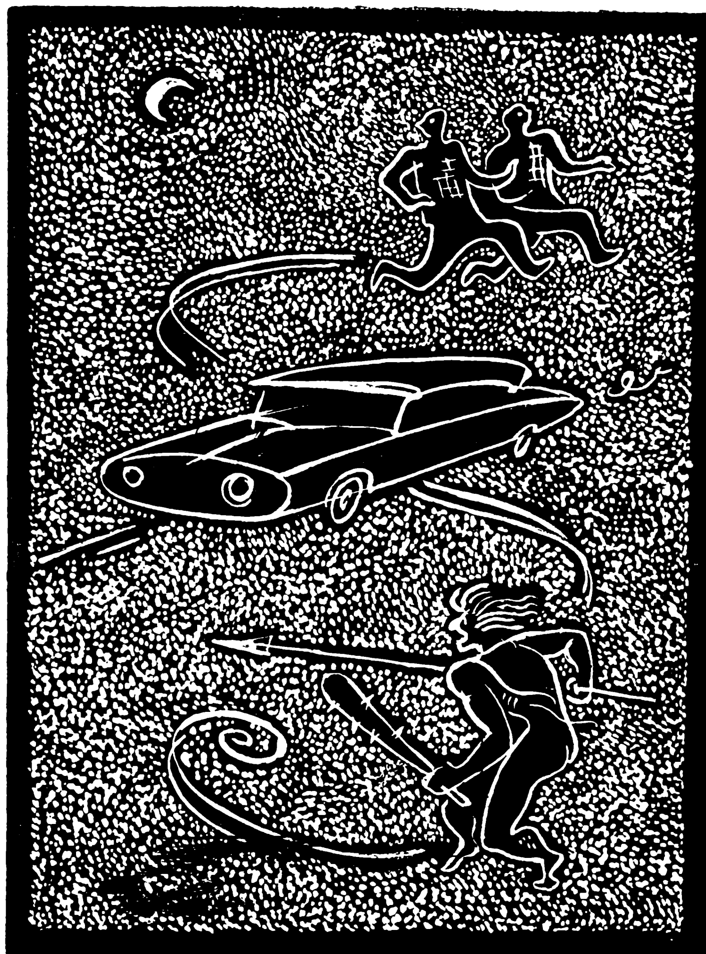

Якби свині крила,
То вона все небо б зрила...

Народне
прислів'я

Навіть наснитися не могло трьом героям цієї розповіді того, що з ними сталося в цей звичайнісінький день. І з ким сталося? Хоч би з ким путнім!

Хто ж винуватці трагікосмічних, хоч трохи й комічних, подій, які спонукали нас взятися за перо?

Іван Хропло, як його дражнили хлопці за надмірну любов до спання; Петро Абсолютно (сільський законодавець «стилю» та всіляких модних мелодій і танців; найулюбленішим словом його було «абсолютно», за що він і отримав таке химерне прізвисько); Варка Гаврилюк — по-вуличному Нікселунікгороду.

Того ранку Іван солодко спав у ліжку, не підозрюючи, який сюрприз йому підготувала примхлива доля.

Спав, мов окаянний, хоч уже —
за вікном, у розквітлому буйними білими суцвіттями саду,
тьохкав не вгаваючи закоханий соловейко,
а полем, поміж пшеницями та житами, йшли з сапами дівчата — видублені палаючими вітрами, вицілувані жагучим літнім сонцем, з зоряними краплями ув очах, позиченими ще від пісенних ночей;
спав, мов пень,
хоч нивами, довжелезними гонами повзли трактори-роботяги,
а юні школярі обкопували та поливали дерева в садах, обчищаючи гусінь та обрізуючи сухі гілячки...

Всього того не бачив Іван Хропло, не чув, пресолодко висвистуючи носом. Перевертався з боку на

бік, позіхав. Розплющивши на мить очі, знову заплющив їх.

Іванова мати — сухорлява, як рогачилно, метка та роботяща — поралася біля печі, поглядаючи на сина, скрушно похитувала головою. В челюстях печі палахкотів слабенький вогонь, за ним на черені визрівали пухкі рожеві паляниці. Мати не витримала, кинулася до сина, стусонула його.

— Доки ти, гаспиде, хроптимеш? Вже сонечко бозна-де! Вставай, дривотне дубова!

Іван показав з-під ковдри розпухлу пику, закудлану руду голову. Сині заспані очі наївно-розгублено заморгали.

— Що — снідання готове?

Мати розвела руками, сплеснула долонями.

— І в кого ти таке вилупилося?

— Яблуко од яблуні,— промимрив Іван.

— Ах ти, кнур недорізаний,— спалахнула мати, хапаючись за чаплію.— Та в нашому роду лежня не було! Не встиг баньки пролупати — вже давай йому жерти! А заробив ти на снідання? Заробив — га?

— Вже й їсти жалько,— похмуро бевкнув син, неохоче сповзаючи з постелі.

Здоровий, гладкий — він у трусах та майці зупинився біля вікна, потягнувся. Спідлоба глянув надвір, на сонце.

— Ти глянь? Сонце вже височенько... Можна купатися...

Мати кинула чаплію в куток, посварилася:

— Їсти, лежати, купатися! Більше нічого? Що ти собі думаєш?

Хлопець почухмарився, жалібно глянув на неї.

— І охота тобі, мамо, лаятися? Енергію витрачати?

Вона стала біля печі, підперши рукою щоку, почала примовляти:

— Іване, Іване! До чого ти докотишся? Закінчив десятилітку, а тепер, як бовдур, пролежуєш боки? Що з тебе вийде? Що робитимеш, дурню?

— Хіба обов'язково працювати? — знизав плечима Іван.— Або вчитися? Он собака ж не працює, а ти його годуєш?

— Собака гавкає,— гнівно одмовила мати,— він заробляє собі на харч, а ти...

— Можу й я гавкати, коли тобі так хочеться,— зітхнув син.— А працювати або вчитися далі — це неоригінально!

— Ах ти, неробо! — не стримала мати гніву.— Вивчив у школі всякі закручені слова, а сам навіть умитися до пуття не вмієш! Так не буде ж тобі снідання, не буде! Так і знай!

— Мамо!

— Я не мама тобі! Іди, щоб мої очі тебе не бачили!

Вона виштовхала його з хати. Іван стрибав на одній нозі, натягуючи штани, полетів з ганку, впав на подвір'ї. Вслід йому майнула сорочка, черевики, почувся рішучий голос матері:

— Не вертайся, доки не перемінишся! Вижену все 'дно!

Іван розгублено сидів на спориші, шкрябав потилицю. До нього підійшла свиня, рохнула, торкнулася рилом. Він одштовхнув її ліктем.

— Ще тебе не вистачало! Йди геть!

Встав. Натягнув сорочку. Взувся. П'ятірнею розчесав рудий вихор, похмуро глянув на хату.

— І не вернуся,— загрозливо сказав він.— Сама ж будеш плакати й шукати!

Вийшов за ворота,
пішов вулицею села,
мимо дітлахів, які з піску ліпили фортеці, паски, загорожі,
мимо вуркотливих голубів,
мимо заклопотаних курей та гордовитих півнів...
Не дивлячись, наступав на дитячі споруди, роздавлював їх.

Над вулицею полинув лемент, плач. Хлопчик років дев'яти підскочив до Івана, задерикувато крикнув:

— Гей ти, Хропло, не бачиш, куди ступаєш? Радий, що здоровий?

— А тобі чого? — ліниво озвався Іван, згори вниз дивлячись на хлопчака.

— А того, що в вухо заїду — знатимеш, як малих зобиджати! — посварився малий, надимаючись півником і повернувшись боком.

— Ну-ну! — миролюбиво сказав Іван, одступаючи і прямуючи до ріки.

— Отож-бо,— вдоволено промовив хлопчик, повертаючись до малечі.— Бугай рудий!

А Іван вийшов на берег Дніпра, замислився. Зітхнувши, поглянув на село.

— Буду купатися, доки не надоїсть. Все 'дно мати пожаліє, сама винесе снідання!

Ось так банально розпочався той знаменний день для одного з героїв нашої розповіді. Отож я й запитую, хіба могло такому телепневі бодай наклюнутися в умі, що він стане учасником найнеймовірнішої в історії планети пригоди?

А де ж були інші герої?

Варка дрімала в копиці сіна на лузі, відкинувши далеко на траву свої модні «копита», як вона любила говорити. У її білих патлах понабивалося сіна. Вона спала, а їй ввижалася вчорашня вечірня трагедія, яка й спричинилася до того, що тепер вона була самотнім вигнанцем, далеко від рідної хати...

— Танцюй сама! — сміялися хлопці, під'юджуючи Варку.— Покажи, як по-культурному танцюють!

Вона відкинула сигарету, почала викидати колінця серед кільця суцільного реготу,
під поглядом зоряної ночі...

А опівночі, коли добивалася додому, з-за сінешніх дверей лунало:

— Іди, безсоромнице, і не показуйся додому! Над тобою все село сміється! На старості літ отаке ганьбище принесла нам!

— Безкультурність! — фиркнула Варка.— Сліпі кроти! Двадцятий вік, а ви тримаєтесь за дідові штани!

— Іди од нас, шукай собі що миліше...—зітхнула мати з-за дверей.— А збагнеш — тоді вертайся. Мо', ще людиною станеш!

— Ніколи! — крикнула Варка.— Ви ще пожалкуєте!
Вона крутнулася перед ворітьми, рушила до луків...
Мріють луги у сонячному мареві.
Заливаються жайворони.
Косарі косять траву, співаючи веселу пісню.
А з копиці стирчать модні «копита», подригуючись у такт мелодії, що долинає з транзистора.
Ворушиться сіно,
і Варка з'являється на просторі, випльовує бадилину, що потрапила їй в рот, позіхає.

— Порубать би чого-небудь! — прорекла вона.

Потім дістала з сумочки люстерко, помаду, почала наводити «марафет»...

Ну, а третій? Де ж третій герой?

Петро Абсолютно саме зійшов з ранкового теплохода на луг і поволеньки прямував до села. Він повертався з Києва додому. Тільки чому ж такий невеселий вираз на обличчі у Петра? Що сталося з ним?

Не варто розповідати про це заздалегідь, бо Іван і Петро невблаганно зближаються, незабаром вони зустрінуться, і все стане на свої місця, все вияснится. А, окрім ясності, оця несподівана зустріч героїв розповіді внесе ще в хід долі ту причину, яка зненацька змінить звичний хід земного життя...

Так от, погожого дня над дніпровським плином зустрілися Петро і Йван. Іван ще й досі стояв над водою, розмірковуючи — купатися чи лежати під сосною на галявині?

Петро надійшов з лугу, побачив Хропла, зупинився, приглядаючись. Обтрусив пір'їнки з модних — кльошем — штанів, перекинув плащ «болонья» через плече, провів долонею по стриженій голові.

— Чи не Йван? — озвався він.— Ти чи не ти?

— А хіба що? — похмуро відгукнувся Хропло.

— Привєт, старик!

— Здоров!

— Ти куди шкутильгаєш?

— До пристані.

— Чого?

— Та... до Києва хочу. А ти куди?

— Сам бачиш,— зітхнув Петро, пригладжуючи вусики над губою.— До рідного гнізда. В село.

— А звідки?

— З Києва...

— Чого? — здивувався Іван.— Ти ж поступав...

— Та,— знехотя буркнув Петро.

— Що — витурили?

— Що ти? Я абсолютно добровільно виїхав. Принципово!

— Брешеш! Мабуть, дали сорок вісім годин! Бо й пострижений!

— То зараз мода така,— сказав Петро.— Абсолютно!

— Кажи комусь іншому.— Рот Іванів роз'їхався до

вух.— Мене самого двічі стригли. Ну, не бреши — попався?

— Попався,— признався Петро.

— Нужники чистив? — поцікавився Іван.

— Та...

— Я теж чистив. Так що ж ти одколов?

Петро дістав сигарету, закурив, недбало пихнув димом.

— Та! Абсолютна бурда вийшла. Екзаменів я не склав...

— Це вже вдруге?

— Угу. А батьку написав, що склав. Він мені грошенят вислав. Живи, пише, синочок, учися. Видно, ти взявся за розум, люди з тебе вийдуть. Думаю, що робити, як вийти з положенія? Повернуся додому — вб'є мене патріарх! Я з такого горя напився, пішов на Хрещатик прошвирнутися, на чувих покнокать...

— На... кого?— не розшолопав Іван.

— Ну, на дівчат. Їх тепер так модно називати. А там компанія — браві хлоп'ята. Те, се, картишки, випивон. Потім — мордобой! Сюрчок — міліція! Те, се, десять суток залізно, і будь здоров! Тепер — додому. Дві години тут кручуся на лузі, не знаю, як підступитися до хати. Буде ураган, самум!..

— Складне твоє діло,— почухмарившись, пробубонів Іван.

— А ти чого прешся до Києва?— запитав Петро.

— Мати вигнала...

— За що?

— Розумієш — на сон мене хилить. Що я можу вдіяти?

— А тебе на роботу?— співчутливо поцікавився Петро.

— Угу. А я — не можу. Вийду в поле, сонечко припікає, парить, очі самі собою злипаються. Я — в скирту. А мене хлопці знайдуть, соромлять, соромлять, дорікають. В стінгазеті протягли. А я їм кажу — що я вам, робот, чи що?

— Молодець,— підхопив Петро.— У ведмедя чотири лапи, хай шурує, а людина — цар природи! Ну, а що ж вони тобі за це?

— Лаються! Кажуть — середню школу скінчив, а телепнем залишився!

— Некультурні типи! —зробив висновок Петро.— Вони ображають нашу честь!

— Страшне безкультур'я,— згодився Іван.— А потім мати напалася на мене, ременем потягла. А сьогодні вигнала з дому. Каже, доки не перемінишся, не приходь. А як мені перемінитися? Що я — погода, щоб мінятися щодня?

— Молоток,— схвально кивнув Петро.— Так що ж тепер?

— Прямую до міста...

— Що ж ти там думаєш робити?

— Є один план...

— Який?

— Попрошуся в якусь спортивну команду. Коментатором. У мене голос — знаєш який?

Він прокашлявся і почав тарабанити:

— М'яч перейняв Сабо, починає атаку, пас Медведю, його обходить Маслов, хоче одняти м'яча, даремна справа, Медвідь навішує м'яч над штрафним майданчиком, тут як тут Мунтян, удар — гол!

Іван захоплено заплескав у долоні, гордовито глянув на Петра.

— Що — здорово?

Петро з сумнівом похитав головою.

— Горлянка в тебе, як жлукто, це правда. І голос ревучий. Та тільки даремні твої надії...

— Чому?

— Їх там — коментаторів — мов горобців. Та всі з дипломами. А ти... Тільки й того, що пика здорова та горлянка полив'яна!

— Ну ти,— образився Іван.— Не дуже!

— Я ж правду кажу. Не сердься. Ось кури, старик!

— Не хочу,— сплюнув Іван.— Жерти охота.

— А ти... зовсім не їв нічого?

— І крихти не було в роті. Зелене яблуко з'їв по дорозі. Оскому набив...

— Я теж цілий день нічого не їв,— ковтнувши слину, сказав Петро.

— Що ж будемо робити?

— Треба подумати,— затягнувшись димком, по-філософському відповів Петро.— О, а хто там шкутильгає?

— Де?

— А від копиць. Якась чувиха модна! Ще й з транзистором. Класна бабенція!

— Тю на тебе,— сказав Іван, оскальнувшись презирливо.— Та то ж Варка!

— Яка?

— Ніксełунікгороду! Хіба забув?

— А хіба вона не в місті? Вона ж там працювала десь у канцелярії...

— Вигнали. А тепер тиняється в селі,— зітхнув Іван.— Розумна дівка, на слизьке не наженеш. Іч, як стегнами вихиляє!

— А чого ж вона на лузі? Хіба косить ходила?

— Ха! Знайшов косаря! Мабуть, теж поперли з дому!

— Треба її в нашу компанію, веселіше буде! Варко, Варко!

— Що за некультурні вигуки?— невдоволено озвалася дівчина, наближаючись до вигнанців.— Яка я вам Варка? Салют!

— Салют,— сказав Петро.— А як же тебе величати?

— Луїза! — повчально відповіла дівчина, модно розставивши ноги і схрестивши руки на грудях.— Або Варюша, в крайньому випадку! Яким вітром вас сюди занесло, джентльмени?

— Мабуть, таким самим, як і тебе,— гірко всміхнувся Іван.— Вигнали несвідомі родичі світ за очі! А тепер микитимо — що його діяти?

Незабаром троє нещасливців, обмінявшись досвідом та невсипучим обуренням на весь рід людський за те, що цей останній не розуміє прагнень прогресивної частини молоді, об'єдналися в палкому бажанні знайти вихід з скрутного становища, а насамперед — відшукати можливість поїсти, або по-модному — підрубати.

— Приляжемо під сосною,— запропонував Петро.— Може, думка яка спаде пристойна! Га?

— Приляжемо,— згодилися Іван та Варка.

Вони беркицьнулися під дерево, у тінь, задрали ноги. Петро задимив сигаретою. Всі зосереджено мовчали. Тільки понад лугом
котилася протяжна пісня косарів,
та зозуля дзвінко кувала літа на сусідньому дереві,
та білка лузала шишки у виїмці на сосні...

Іван посварився кулаком на зозулю, вона злякано пурхнула понад сосною, полетіла геть. Білка завмерла, причаїлася, перестала лузати.

— У, стерво,— вилаявся Іван, накувала на мою голову!

— Нерви, старик!— зверхньо сказав Петро.

— Так чуєш же — дражниться!

— Забобони,— зітхнула Варка.

Знову замовкли. Іван заплющив очі, намагався заснути. Варка висвистувала якусь бравурну пісеньку. Петро, заклавши ногу за ногу, похитував носком модного черевика.

Вгорі, на стовбурі сосни, старанно запрацював дятел. Вниз посипалася кора. Іван ліниво розплющив око, глянув на птаха.

— І охота йому довбатися?

— Дурень,— виплюнувши сигарету, сказав Петро.

— Свідомий роботяга,— зневажливо кинула слівце Варка.

— Полетів би куди-небудь,— додав Іван,— подзьобав би смачненького біля буфету на пристані...

— Проженуть,— похмуро заперечив Петро.

— А попід столами...

— І то правда...

— Не дражніть,— ковтнула слину Варка.— Мовчіть про їжу, а то в мене спазми в животі від ваших розмов!

Тим часом від сигарети затлілася глиця, почала горіти. Хлопці злякано звелися на ліктях, перезирнулися, витріщилися на вогник.

— Звідки воно?— здивувався Петро.

— Може, від твоєї сигарети? — висловив здогад Іван.

— Може...

— Затушити б,— промимрила Варка.

— Неохота,— зітхнув Петро і знову ліг горічерева.

Десь недалеко почувся тупіт копит, а потім з-за кущів з'явився здоровенний чолов'яга в лісницькому кашкеті, з рушницею за спиною. Він хутенько затоптав вогонь, потім виламав довгий бич і кинувся до хлопців, які злякано дивилися на нього.

— Ах ви ж, сопляки!— почувся громовий голос.— Лежите біля вогню і пальцем не кивнете!

Всіх підряд він почав періщити по ребрах, аж загуло. Хлопці і Варка заверещали, заойкали, кинулися втікати. Лісник вслід їм посварився здоровенним кулачищем.

— Я вам покажу, як під деревами курити! Лежні нещасні!

Він сів на коня і поїхав далі, а хлопці з Варкою, пробігши трохи понад берегом, знову зупинилися під деревом, недалеко від річкового плину.

— Приляжемо,— відсапуючись, сказав Петро.

— Пропозиція приймається одноголосно,— підхопила Варка.

— Ляжемо,— зітхнув Іван, чухаючи побиту спину.— Тільки ти, Петько, не кури під деревом, а то на другий раз такої припарки отримаєш...

— Лади! — презирливо відстовбурчив губу Петро, лягаючи на глицю. Його приклад наслідували Варка й Іван.

— Смокче в животі,— тоненьким голосом проспівала дівчина.— Так, наче там хтось нудну лекцію читає...

— Краще мовчи... А то в мене заколот підніметься у шлунку,— простогнав Іван, а в його синіх круглих очах з'явився жалібний вираз. Він видряпав з-під глиці шишку, яка муляла йому під спиною, почав розглядати її.

— Добре птахам. Все їм дає природа. Шишку подзьобав... і ситий...

Гризнувши шишку, він сплюнув, здивувався.

— І що вони тут їдять?

На верхівку сосни сіло трійко ворон. Каркнули. Захиталося віття.

Згори посипалася глиця. Всі зацікавлено глянули на сосну.

— Ворони,— констатував Іван.

— Засмажити б їх,— запропонував Петро.— Якраз три. По одній на рило...

— Це у тебе рило,— образилася Варка.— А в мене фізія! І, окрім того, їсти ворон? Фе! Джентльмени, як вам не соромно?

— А хіба що?— ліниво заперечив Петро.— Влітку вони вгодовані. Наполеон у Москві їв? Їв. А ти що — краща від Наполеона?

— Хіба їв? — засумнівалася Варка.
— Забула історію, — осудливо промимрив Петро.
— Ну, якщо Наполеон їв, то... можна спробувати...
— Як же ти їх спіймаєш? — поцікавився Іван.
— Еге, — згодився Петро, — це проблема...
— Тоді хай летять...
— Хай, — змилосердився Петро.

Всі знову замовкли. Лежали. Дрімали. А зозуля — кувала незліченні літа,
а ворони насмішкувато каркали,
а косарі косили траву, і жайворон співав у бездонному небі...

— Ні, це нікуди не годиться, — нарешті озвався Петро. — Така техніка на Землі, наука дотяглася до космосу, а змушують працювати... Протиріччя! Навіщо тоді наука? Га?

— І я питаю — навіщо? — зітхнув Іван.

— Теж мені — прогрес! — вів далі критику Петро. — Кібернетика! Автоматизація! Є екскаватори — хай собі довбуться в землі! Є всякі там кібермашини — хай думають! А то — наче дурний — суши голову, вкалуй! Божевілля!

— Еге ж! Незрозуміло! — стогнав Іван.

— Хлопці, — озвалася Варка, — може, потанцюємо? Га? Як танцюєш — не так хочеться їсти. Музика — вона піддає сили! Он солдати — і то під музику краще йдуть!

Вона ввімкнула транзистор, швиденько знайшла таку любу для себе музику, якої страшенно перелякалися ворони. Божеволіючи від страху, вони залопотіли крильми і помчали світ за очі. Варка підхопилася з глиці, почала викаблучуватися, а хлопці схвально вигукували, плещучи в долоні.

Дівчина незабаром ухоркалась, впала на землю, розкинувши руки й ноги.

— Ой, не можу! Сили нема!

— Треба покупатися! — сказав Петро. — Вода бадьорить! І нові якісь думки з'являться! Лади?

— Давай! — підхопив Іван. — Мо', й перехочеться їсти...

Вони роздяглися, залишившись в плавках. Іван зупинився над берегом, захоплено кричав:

— Диви, диви — скільки риби плаває!

— Ціла ескадра! — зрадів Петро, підбігши до нього.— В'язі! А он миньок поплив!

— Товстий,— прошепотіла Варка, облизуючись.

— На велику сковороду вистачило б,— підвів підсумок Петро.

Всі троє дружно кинулися у воду, почали ухкати, бризкатися. Трохи поплававши, вилізли на берег, лягли проти сонця горічерева загорати.

— А може, мене розшукують? Га? — жалібно запитав Іван.— Є ж серце у матері? Може, вона бігає з сніданням понад берегом, та не знає, де мене шукати?..

— Жди,— понуро муркнув Петро, спльовуючи,— Шукатимуть вони. Діждешся! Точно кажу — навіть пальцем не кивнуть, щоб нагодувати нас! Катюги!

— Що ж діяти? — плаксиво запитав Іван.

— Не знаю... Одне тільки знаю точно — працювати не збираюся! Від роботи у мене зуби ниють...

— А в мене голова болить,— підхопив Іван.

— А у мене — серце! — проспівала Варка.— Дивіться, яка у нас одностайність! Джентльмени, нас троє, і всі троє — проти роботи! Сто процентів! Як же вони сміють силувати нас?

— І я так кажу,— зрадів Іван.— Як тільки візьму в руки лопату або сокиру — одразу в голові: коль, коль! Чого б це? Ти не знаєш, Петьку?

— Тобі праця протипоказана! Ідіосинкрозія!

— Гм,— муркнула Варка.— Гарна назва. Модна!

— Петьку,— сказав Іван,— а глянь-но туди!

— А що там?

— Ніби ятери у воді...

— Схоже...

Іван схопився з піску, підійшов до берега, почав приглядатися.

— І риба плаває в кулі.

— Ну? — жваво підхопився Петро.

— Ще й велика! Здоровенна,— показав Іван, широко розвівши руками, ніби справжній рибалка.

— Може... заберемо? — сторожко оглянувшись, запропонував Петро.

— Еге... Побачить рибалка — ноги переб'є?

— А ми швидесенько. Заберемо — й назад поставимо. Ніхто й не знатиме...

— Ну... давай...

Вони дружно полізли у воду, підняли ятір. У кулі борсалися три сріблясті рибини.

— Хутчіше! — крикнув Петро.

Іван викинув рибу на берег. Вона застрибала по піску. Варка заверещала, накрила її собою. Петро допомагав, загороджуючи шлях до води руками. Іван повтикав тички ятера знову, вибрів з води, кинувся до товаришів. Лисяче обличчя Петра сяяло торжеством.

— Операція завершилася успішно!

— Еге,— згодився Іван.— Харч є!

— Щука трохи більша,— сказав Петро.— Це моя...

— Чому твоя? — образився Іван.— Це ж я побачив? І витягав я з ятера!

— Чорт з тобою! Хай тобі,— згодився Петро.— У тебе мордяка більша, рубай щуку! А мені — лин! А Варці, чи то пак Луїзі,— миньок!

— Миньок, миньок, миньок! — заплескала в долоні дівчина.— У миньки печінка жирна!

— Слухайте, а як ми її будемо їсти? — озвався Іван.

— Зубами,— пояснив Петро.

— Я не про те. Сира ж риба... Та й солі нема!

— Уявіть собі, джентльмени,— проголосила Варка,— що ми потрапили на незаселений острів! Ніде нікого...

— Ну... уявив,— непевно сказав Іван.

— А раз уявив — то нічого й роздумувати! Давай, Петер, давай, Жан, наярюйте, трощіть її! Це ж живі калорії!

Вони почали гризти рибу, спочатку несміливо, потім активніше. Діло пішло на лад. І коли сонце схилилося до обрію, а видноколо зачервоніло, на піску лежало тільки три голісінькі кістяки від риби, так дбайливо обчищені, ніби над ними трудилися легіони мурашок.

— Тепер можна й потанцювати,— заявила Варка.

— Не треба,— заперечив Петро.— А то ще рибалка наскочить...

— А знаєте що, колеги,— сказав Іван, замріяно дивлячись удалину,— можна й так...

— Що так? — не зрозумів Петро.

— Без солі, без вогню. А то вигадали всякі там печі, горшки, каструлі...

— Можна,— солідно озвався Петро, запалюючи сигарету.— Надбудова цивілізації, химера!

— Слухайте, хлопці,— радісно прошепотіла Варка.— А що я надумала?

— А що?

— Вночі підемо на городи... Надовбемо картоплі-маївки. Тоді нам плювати на все...

— Точно,— зрадів Петя, пускаючи дим кільцями.

— Ги,— з недовір'ям озвався Іван.

— От тобі й «ги»,— насолоджувався уявною перемогою Петро.

Сонце сіло за обрій. В лісі покотилися тіні. Закумкали жаби в річці, затьохкав десь серед гущавини соловейко.

— Так що — на городи? — запитав Іван.

— Точно! Спочатку надовбемо картоплі, нашукаємо огірків. А потім — в скирту ночувати...

— Можна в копицю на лузі,— зауважила Варка.— Тепло, як у вусі.

— Тоді рушаймо!

Пішли берегом. Раптово у небі виникло райдужне сяйво. Швидко наблизилося, переливаючись розмаїтими барвами.

— Що воно таке? — злякалася Варка.

— Може, супутник? — висловив здогад Іван.

На їхніх обличчях заграли феєричні промені. З неба опустився химерний космічний апарат, схожий на блюдце, перевернуте дном догори, зупинився неподалік від берега. Він мерехтів примарним світлом.

— Тікаймо, бо вибухне,— скрикнула Варка.

— Дурна! — озвався заспокійливо Петро, хоч і сам хвилювався.— Це ж, мабуть, наш корабель... Може, ко-космонавт приземлився. Ми перші зустрінемо його. Перші — ви збагнули? Знаєте — яка слава буде? Тоді нам начхати на все! На блюдечку підноситимуть. На трибунах виступатимемо! У всіх газетах портрети видрукують. Та що там портрети! Од дівчат одбою не буде!

— Од хлопців! — заперечила Варка.

— Од дівчат! — наполягав Петро.— «Та, будь ласка, Іване Никоновичу! Та зверніть увагу, Петре Івановичу! А чи не сказали б ви, Петре Івановичу...»

— Ги,— радісно зреагував Іван на такі блискучі перспективи.— Здорово!

— Точно кажу! Масштаби — світові! Треба тільки не прогавити!

— Чому ж він не вилазить? — прошепотіла Варка, тремтячи від хвилювання.

— Може, якраз спить,— глибокодумно заявив Петро.— У них, знаєш, все по ритму: коли пора спати — хай тріскається супутник, а ти — спи!

— Оце для мене,— задоволено сказав Іван.— Хоч нехай град з неба — а я сплю...

— Диви, диви,— скрикнув Петро.— З ним щось робиться...

Від апарата линуло блакитне сяйво. Потім воно стало рожевим. Зеленкуватим. Заграли всі переливи веселки.

І ось у пристрої з'явився темний овальний отвір, а в ньому — незвичайна постать. Хлопці й Варка сахнулися назад, до дерев.

— Слухай, Петько,— прошепотів Іван,— він не схожий на людину. Якийсь домовик!

— Я боюсь,— запищала Варка.

— Еге, схожий на марсіанина,— виглядаючи з-за сосни, сказав Петро.— А може, з Венери... або з Місяця...

— На Місяці нема чим дихати...

— А може, йому не треба... О, він рухається до нас...

Істота ступила назустріч людям. У неї — високий лоб над величезними очима, вертикальна постава. Тіло тісно облягала срібляста тканина. Пришелець побачив людей, простягнув руку. Почулися слова:

— Ага ноу іа.

— Що він сказав? — затрусився Іван з переляку.

— Якась тарабарщина,— знизав плечима Петро.— Не розібрав.

— Абабагаламага,— озвалася Варка.— Марсіанин, а не знає по-нашому!

Пришелець повернувся до свого пристрою, зник у отворі. Якусь хвилю він був відсутній. Петро глянув на товаришів, радісно вигукнув:

— Послухайте, колеги, а це ще краще, ніж наш космонавт!

— Що?

— Пришелець з Космосу! Невже не розумієте? Добре, що наші вигнали нас!

— Ти здурів? — витріщив очі Іван.

— Ідіот! Якби ми оце ночували вдома, то не зустрі-

ли б Пришельця. А так — ми його зустріли, поведемо куди треба! Перший контакт з жителями Марса! О! А хто налагодив контакт? Ми!

— Молоток, Петер! — цмокнула його в щоку Варка.— У тебе міністерський розум!

— Отож-бо!

Тим часом Пришелець знову вийшов назовні. Він виніс з пристрою невеликого рóбота, поставив його на піску, ввімкнув якийсь рубильник. У рóбота спалахнули червоні очиці, почувся голос:

— Привіт землянам!

— Драстуйте,— сказав Петро.

— Кібернетика,— прошепотів Іван.— Перекладає...

— Цить,— штовхнув його в бік Петро і, звертаючись до Пришельця, приклав руку до грудей.— Ми дуже раді, що першими зустріли вас. Привіт вам од світової науки!

— Ти що—з глузду з'їхав?—пошепки запитав Іван.

— Замовкни, а то в зуби дам,— пообіцяв Петро, а вголос додав: — Ходімо з нами, ми поведемо вас до сільради...

— А що це таке — сільрада? — поцікавився Пришелець.

— Ну... таке місце... де... ну, там радяться...

— Ага. Збагнув. Центр координації. Ясно.

— А звідти — махнемо до Києва...

— Махнемо? Чим? Рукою? Ногою?

— Та ні,— розгубився Петро.— Це такий вираз... Поїдемо! А з Києва — в Москву. В Академію наук. Там з вами говоритимуть всякі вчені. Тільки щоб ми з вами були неодмінно. Це ж ми перші вас зустріли? Добре?

— У мене нема часу,— відповів Пришелець, розводячи руками з жалем.— Я навідався до вашої планети на кілька хвилин. І одразу ж лечу далі...

— Як же так, Петьку? — жалібно пропищав Іван.— Щось треба зробити. Не можна одпускати... Слава ж пропаде... Ніхто не повірить!

— Заждіть,— усміхнулася Варка,— я з ним домовлюся.— Приклавши руки до грудей, вона зманливо вигнулася, зітхнула.— Послухайте, товаришу... е-е... марсіанине...

— Я не з Марса,— сказав Пришелець.— Я з іншої системи. З Сіріуса.

— З Сіріуса? — здивувалася Варка, зробивши губи сердечком.— Тим більше. Люди тисячі років мріяли про таку зустріч. А ви — сюди й назад! Ну залишайтеся! Тут є такі дівчатка! Пальчики оближеш!..

— Пальчики? — здивувався Пришелець.— Навіщо? Потім — я не можу. На нашій планеті винайдено Еліксир Всемогутності. Рада Планети доручила всім космонавтам роздати цей Еліксир іншим мислячим істотам, щоб допомогти їм у боротьбі з незнанням, з технічними труднощами. Отже, моє завдання таке: опуститися на планету, зустріти людей, віддати їм Еліксир і летіти далі — на інші планети...

— Елік... сир? — заїкнувся Петро.— А що це таке? Еліксир Всемогутності?

— Хто ковтне його — отримає всемогутність. Чого б він не забажав — все здійсниться...

— Все? — недовірливо запитав Петро.

— Все.

— Ги,— заіржав Іван.— Оце так! Мабуть, бреше!

— Тоді давайте його нам! — скрикнув Петро.— Ми вип'ємо Еліксир самі!

Пришелець дістав з кишені комбінезона три малесенькі пляшечки, віддав хлопцям і Варці.

— Молодці,— кивнув він, усміхаючись привітно,— не боїтеся всемогутності. Бажаю вам щастя в праці, в творчості!

— В праці? — злякано перепитав Петро.— А чому — в праці?

— А для чого ж ще потрібна всемогутність? Для праці, для творчості. Еліксир діятиме впродовж місяця і припинить свою дію, якщо ви спрямуєте свою силу на егоїстичні потреби — для збагачення, насолоди або слави. Треба діяти на благо інших істот,— тоді Еліксир даватиме силу завжди. Ви збагнули? Бажаю щастя і радості! До зустрічі!

Червоні очі робота згасли. Пришелець взяв його в оберемок, поніс в кабіну літального апарата. Виглянувши з люка, привітно махнув рукою, після чого отвір закрився, а весь диск замерехтів багряним вогнем.

— Рвонемо звідси,— крикнув Петро.— А то ще покалічить!

Всі троє пробігли, впали в канаву, причаїлися. Диск похитнувся, безшумно поплив у повітрі, осяяв ліс, луки

казковими променями і блакитним маревом пропав у небі.

Іван звівся на коліна, протер очі.

— Слухайте, братці, а нам все це не приснилося?

— А це що? — сказав Петро, показуючи пляшечки.— Давайте вип'ємо, доки вони не щезли...

— А раптом воно... теє,— несміливо озвався Іван.

— Що?

— Вибухне...

— Дурню! — насмішкувато поплескав товариша по плечу Петро.— Варто мислячій істоті летіти з далекої планети, щоб отруїти тебе. Страшенно важлива справа! Ти як хочеш — а я п'ю!

Він залпом вихилив пляшечку, ніби прислухаючись до смаку рідини.

— Ну... як? — заінтриговано запитала Варка.— Міцне?

— Не дуже,— сказав Петро, погладжуючи себе по животу.— Солоденьке... Тепле... Нічого, пити можна. Наче компот...

— Тоді давай і мені,— озвався Іван, вихоплюючи з рук Петра пляшечку.

— Мені теж,— загаласувала дівчина.

За хвильку всі пляшечки були спорожнені. Іван знизав плечима, принюхувався, дивувався.

— То що — тепер ми всемогутні?

— Гм,— пробурмотів Петро.— Так мусить бути...

— Може... спробуємо?

— Як?

— Ну... щось наказати... придумати вимогу...

— Ніби в казці про Алладіна?

— Ой, як здорово, джентльмени! — зраділа Варка.— Аж не віриться!

— Зажди,— промовив Петро,— Пришелець сказав, що творити треба для блага інших... а для себе — ні...

— Навіщо тоді всемогутність? — посмутнів Іван.— З неї навіть снідання не матимеш!

— Ідіоти! — зненацька підскочив угору Петро і радісно ляснув себе по стегну.— Як це ми не змикитили? Ми ж будемо мати все-все, що заманеться! Ми станемо найпершими людьми на Землі, наймогутнішими!

— Як? — витріщив очі Іван.

— Поясню! Тільки перш за все — пожерти чого-небудь! А то від сирої риби щось гуде і виє в животі!..

— Як же ти поїси? Для себе ж не можна?

— Безголовий! — хитро всміхнувся Петро.— Треба мати казанок на шиї, а не дране відро...

— Ну?

— Ось тобі й ну? У воді, у Дніпрі, риба є?

— Ну, є...

— Вона їсти хоче?

— Хоче. Тільки куди ти гнеш?

— Давай нагодуємо рибу,— пояснив Петро, давлячись від сміху.— Пришелець казав, що треба турбуватися про інших. Навіть про нижчих істот. Ясно?

— Не второпаю...

— Примітив одноклітинний! — сердито фукнув Петро.— Дивись!

Він урочисто простягнув руку вперед і проголосив:

— Хай з'явиться ковбаса, хліб, консерви, сигарети...

Всі з надією дивилися на пісок, але ніде нічого не з'являлося. На обличчі Варки з'явився кислий вираз, вона сердито зашипіла:

— Збрехав. Точно кажу — збрехав. Насміявся!

— Ну, хай би він ще раз прилетів,— посварився Петро кулаком у небо.— Я б йому показав Еліксир! Літає по планетах і обманює чесних людей!

Іван раптом усміхнувся і смикнув Петра за рукав.

— Слухай... а може, ми щось не так?

— Що не так?

— Ну... ти наказуєш не конкретно — хліб, ковбаса... А треба, по-моєму, сказати — який хліб, яка ковбаса...

— А ти — нічого! — скрикнув задоволено Петро.— Хоч і дурень, а якісь трибки крутяться в голові!

— Ну, ну, ти не дуже...

— Хлопці, не сваріться,— втрутилася Варка.— Скоріше експериментуйте!

— То я з радості. Ванько! Не дмись! Спробуємо ще раз! Увага! Наказую: хай з'явиться тут, перед нами, два кільця ковбаси української, домашньої, смаженої, в смальці та ще й на гарячій сковороді...

— Далі, далі,— аж стогнав Іван, ковтаючи слину.

— ...та дві паляниці пшеничного білого хліба по тридцять дві копійки за паляницю. О! І ще дві банки

консервів «Сом в томатному соусі». А потім — коробку сигарет «Лайка»...

Почувся свист, знявся вихор. На піску миттю з'явилося все, що замовив Петро. Варка й хлопці завмерли від несподіванки, заклякли, мов неживі, бо ще й досі не вірили у свою всемогутність. Та за якусь мить вони заверещали, завили захоплено, кинулися до їжі, схопили по кільцю ковбаси, по шматку паляниці, почали трощити той харч. Та ось Іван отямився, глипнув на Петра.

— Слухайте, а ми забули...

— Мня, мня,— плямкав Петро в солодкому забутті, поглинаючи ковбасу.— Що там таке? Мня, мня! Ну й добренна ковбаса! Ніколи такої не їв.

— Дозволь, дозволь! Ми ж, здається, не для себе замовляли?

— А для кого ж? — витріщив очі Петро.

— Для риби... Ти ж сам казав?

— Точно,— зареготався Петро.— Я й забув від радості. Дамо й рибі!

Він одломив по крихітці від кожної долі, кинув у воду.

— Ось, маєте, риби й рибенята! Їжте на здоров'я. А залишки... залишки — нам! Так би мовити — риб'ячі недоїдки! Ха-ха-ха! Що, здорово придумано?

— Гм! — засумнівалася Варка.— А сигарети? Риба ж не курить?

— Я не винен! — сказав Петро.— Хай навчиться! Ха-ха-ха! Давай, братці, рубайте недогризки риб'ячі! Га-га-га!

Деякий час над річкою лише чути було хлюпання, чавкання, хрумання, ніби докупи зібралося з десятеро поросят.

А понад луками, понад лісами
линула прегарна пісня дівоча,
а серед неба зоряного плив насмішкуватий місячило,
а в гущавині захлиналися від любовних рулад солов'ї...

— Заживемо ми з вами, друзі,— говорив з повним ротом Петро.— М-м-м! Спасибі Пришельцю! Все-таки доля справедлива! Мня, мня, мня! Плювати я хотів на роботу! Чмяк, чмяк, чмяк! Ми їм покажемо... мня, мня,

мня!.. Як жити по-справжньому! Сьогодні вночі розробимо план!..

— Який план? — поцікавився Іван.

— А що діяти далі,— витираючи пику, сказав Петро. Запаливши сигарету, він блаженно вивернувся проти неба, смачно затягнувся.— Ху! Аж у живіт димок дістає! Отже, вирішуємо так: ночуємо в лісі...

— Краще в копиці,— сказала Варка.

— Хай буде в копиці,— згодився Петро.— А вранці — додому. За ніч придумаємо, як ми себе проявимо. Діло велике, братці. Перед нами — всесвітня слава!

— Ги,— тільки й спромігся від радості промовити Іван.

— От тобі й «ги»! Вони нас мучили — а ми їм — нате, будь ласка! Нам не жаль нічого! Вони витріщать баньки від подиву, а ми — повна байдужість! Знай наших, користуйся матеріальними і духовними благами!

— От висплюся! — замріявся Іван.— Їсти й спати — чого ще треба в світі?

— Джентльмени! — заволала Варка.— Мрії залиште для копиці. Я вже спати хочу!

— Ну, гаразд! — згодився Петро.— Пошкутильгали до копиці. За мною, леді і джентльмени! Айн, цвай, драй!

I пішли всемогутні понад річкою до копиці
в супроводі дивовижної жаб'ячої симфонії,
під сміхотливим оком місяця...

А раненько, на світанку,
як тільки зійшло сонце,
і качки з каченятами хутко метушилися поміж осокою, визбируючи ряску та іншу живність,
як радісні корови поспішали на луки, щоб поласувати буйною отавою,
левадами пробиралися додому Варка, Іван та Петро. Всі були закудлані, але вдоволені. Кишені у хлопців оддималися, вони їх притримували руками.

— Висплюся,— аж мінився від щастя Іван.— Ну, я вже дома. Після обіду — побачимося!

— Гуд бай! — недбало сказала Варка, закинувши транзистор за спину.

— Бувайте,— кивнув Петя товаришам по нещастю і щастю, перескакуючи через перелаз на вулицю.— Тепер наші з фанфарами будуть нас зустрічати! Ха-ха! Вище ніс, джентльмени!

Він засунув руки в кишені, нап'яв груди колесом, презирливо звів угору брови і закрокував вулицею...

А тим часом Іван підійшов до ганку рідної хати. Його зустрів переможним «кукуріку» зозулястий півень. Іван копнув його ногою, і той злякано метнувся геть.

Іван відчинив двері, вкотився до хати.

Мати підмітала долівку. Вона розігнула спину, зраділа, кинулася до сина.

— Прийшов нарешті? Отямився? Де ночував, волоцюго?

Схопивши за рукав, потягла його до столу.

— Сідай, я ж тобі їстоньки дам. Напевно, голодний, як вовк!

— Я? — здивовано ткнув пальцем себе в груди Іван.— Я ситий. Ось глянь — пузо, як бубон.

— Ситий? — не повірила мати.— Де ж ти поїв? Мо', просив у кого-небудь?

— Щоб я просив? — гордовито випростався Іван.— Я сам тепер можу нагодувати кого завгодно...

— Може, на роботу пішов? — зраділа мати.— Молодчина ти в мене...

— Хіба б здурів,— ліниво одвітив син.— В мене руки не чужі. Од роботи коні дохнуть!

— Що ти мелеш? — сердито штурхонула його мати.— Скажи толком — де ти був, де ночував? Що їв? У голові сіно... Мабуть, в копиці валявся?

Вона висмикнула з рудого вихора у сина жмут сіна. Іван одхилився, засунув руку в кишеню.

— Знаєш що, мамо? Давай таку умову... Ти мене більше не будеш мучити всякою там мораллю. Що хочу, те й робитиму. Спатиму. Гулятиму. І беру тебе на повне утримання. Наймемо людину, щоб за тебе варила, мазала там, на городі крутилася...

Мати торкнулась долонею синового чола.

— Ти що — з глузду з'їхав? Чи тобі від голоду замакітрилося в голові?

Іван байдуже вийняв з кишені велику пачку грошей, всі — по сотні. Кинув на стіл так, ніби то були якісь папірці.

Мати жахнулася. Притисла руки до грудей. Мовчала.

Син переможно витягнув з кишені ще пачку. Потім ще одну.

— Досить? — запитав він.— Як треба — ще буде. Скільки влізе. Іди купуй, що заманеться. Ги-ги! Тепер ти в мене мільйонером будеш. Пальто — будь ласка! Автомобіль — пожалуста! Палац, увесь універмаг! Знай наших!

Мати лупала очима, зітхала, ніби риба, викинута на пісок. Нарешті здобулася на слово:

— Іване, іродів сину! Де ти взяв? Знайшов?

— Хе,— підморгнув змовницьки син,— на шляху не валяється!

— То ти вкрав? — зарепетувала мати, хапаючи Івана за чуприну.— Вкрав? Кажи!

Іванова голова теліпалася в сухеньких материних руках, ніби гарбуз на гудині, він кричав, одбивався.

— Пусти! Пус-с-сти! Не крав я! Я хотів, щоб тобі... тобі ж на добро!..

— Не треба мені такого добра, бусурманська твоя душа! — чихвостила мати сина і спереду і ззаду.— Я тобі покажу, як красти! Ти дивись — не встигли вуса пробитися, заїди не пропали на губах, а вже попер в бандити! Що з тебе буде, як виростеш?!

Схопивши чаплію, мати лупила Івана по спині, аж гупало всередині.

— Ой,— скрикував Іван.— Ой, я не крав! Ой, запитайте Петра! Це все Пришелець!

— А, то ти разом з Петьком, тим стилягою недоробленим? — кричала мати.— Та ще й з Пришельцем якимсь зв'язалися? Ходімо в сільраду! Ми вас у район повеземо. Там про все дізнаються! Кажи — де пограбували?

— Ой, ми не крали,— рюмсав Іван, намагаючись випручати чуприну з рук матері.— Ми з Петром та з Варкою гуляли... Ги-и! А тут Еліксир! Я не винен! Я хотів, як краще...

— Ах ти, злодюго! То з вами злигалася й ота придуркувата Варка Нікселунікгороду? Та ще й Еліксир якийсь? Мабуть, городська шпана. Пішли за мною!

— Куди-и-и! Я не хочу!

— Ходімо,— гримнула мати.— І не думай опиратися. Я тобі цього так не прощу.

Вона потягла його надвір. Лівою рукою тримала за рукав, правою вимахувала закопченою чаплією.

Звідусюди набігли діти. Загаласували радісно:

— Хропло! Хропло попався!

Сусіди з-за тинів кричали:

— Марино! За що це ви його так? Може, огірки десь крав?

— Які там огірки! — бідкалася мати, ведучи Івана посеред вулиці.— Десь ощадну касу пограбували. Цілу купу грошей припер!

— Що ви кажете? — сплескували руками люди.— Ніколи б на Івана не подумали! Такий сумирний хлопець — тільки спати та їсти!..

— Зв'язався з Петьком, отим Абсолютно, чи як його дражнять! — голосила мати.— Та підпряглася Варка ота божевільна, і ще якісь дві зайди городські! Поведу до сільради, доки не попав у тюрягу,— треба рятувати хлопця.

— Атож! — гукали сусіди.— Дати пам'ятного! І як рукою зніме!

З бокової вулиці виводили Петра. Його тримав за комір батько — здоровенний засмаглий чолов'яга, і на ходу періщив очкуром. Той репетував, викручувався.

Ось їх звели докупи. Іван стогнав, рюмсав:

— Петьку! Скажи хоч ти-и-и! Ми не винні-і-і! Ги-и! Ми хотіли як краще...

— Я вже казав,— стогнав Петро, звиваючись вужакою.— Так не віри-и-ить!..

— Я тобі покажу,— погрожував батько, витріщивши страшні чорні очі.— Я тобі покажу, як красти, та ще й брехати! На марсіанина хочеш звалити?

— І мій луципер,— бідкалася Марина,— звалює на когось! Треба розкрити, бо тут ціла банда! Бач, до чого доводить неробство, гультяйство! Я тебе, ідолюку, на тиждень в комору посаджу, якщо в міліції випустять!

— За що нас в міліцію! — плакав Іван.— Ми не винні!

— Там розберемось! — похмуро сказав Петрів батько.— Ходімо!

Вони рушили до сільради, знявши хмару куряви.
А за ними — валують собаки,

весело регочуться, вистрибом, колесом виграють діти,
золоті соняхи здивовано-насмішкувато схиляють важкі голови до землі...

І ось вже біля невеликої хати, де на вивісці виведено: сільська Рада, бадьоро вуркотить автомашина, а в кузові, рядочком, любесенько сидять на ослінчику, ніби кури на сідалі, Петро, Іван і Варка. Дівчина й тут тримається незалежно, презирливо закопилила губу, дивиться на людей ніби з висоти королівського трону. Біля злочинців — виконавець з рушницею, молодий здоровило. З дверей сільради виглянув голова — товстесенький добродушний чоловік.

— Прямо в міліцію. Та не вовтузьте їх. Діти вперше попали в перепльот. Одумаються! Аби лиш призналися! Ну — сідайте й ви, батьки!

Петрів батько та Іванова мати вилазять на машину, сідають по боках. Авто рушило.

Голова, почухавши лису голову, сказав:

— Гм. Отакі сопляки — і бандити! Хто б сказав? От тобі й виховання!

На стіл впало дев'ять пачок по сто карбованців.

Капітан міліції — сухорлявий, з великим хрящуватим носом, з гострим поглядом,— аж подався вперед.

— Звідки це?

— Дев'ятсот тисяч старими грішми,— похмуро сказав Петрів батько.— Де вкрали — не кажуть. Так ми до вас.

— Хто вкрав? — поцікавився капітан.

— Ось — полюбуйтесь. Мій синок. А оце — її. А оця хвойда — Пилипенкова, знаменитого конюха донька!

Затримані похнюпилися, мовчать, блимають з-під брів. Капітан, заклавши руки за спину, пройшовся півнем довкола них, розглядаючи з різних боків.

— Тек-с. Гм. Рано. Дуже рано. Але такі великі гроші? Масштаби чималенькі!

— У них дружки,— схвильовано сказала мати.— Хай признаються, звідкіля вони тут взялися? То вони підбили їх...

— Взнаємо! — пообіцяв капітан.— У нас заговорять. Ви з якого села?

— З Гнатівки...

— Ага. Чудово. Знаєте що? Вийдіть поки що в коридор. Я сам з ними...

Петрів батько і Йванова мати рушили до дверей. Мати затрималася на порозі.

— Ви вже, начальнику, розберіться... Це ж перший раз у них...

— Все з першого разу починається,— пояснив капітан.

Двері зачинилися. Капітан підійшов до затриманих. Поглянув на купу грошей.

— Тек-с. Ну, так я слухаю...

Хлопці перезирнулися, засопли. Варка висмикнула з кишеньки сигарету, хотіла запалити.

— Тут не можна курити,— строго сказав начальник. Потім ласкаво усміхнувся.— Не бійтесь. Вас виправдають. Головне — справжніх бандитів назвати, розкрити. Хто вас навчив? Де ви пограбували касу? А може, це фальшиві?

— Ми нікого не грабували,— зиркаючи спідлоба, басом озвався Іван.— Це все Пришелець. З інших планет...

— Те-те-те! — похитав головою капітан.— Ти, видно, не такий простачок, хлопче, як твоя мама каже! Симулюєш божевільного? В психіатричну хочеш? Не вийде!

Він підійшов до телефону в кутку кімнати, набрав номер.

— Не вийде,— повторив капітан, посварившись пальцем.— Алло! Кривошапка? Негайно зв'яжися з усіма ощадкасами, банками нашого куща. Так. Чотири райони. Дізнайся, де пограбовано. Частина групи у мене. Два бандити і одна дівка. Еге ж, молода. Молода, та рання. Нова Сонька Золота Ручка росте. На суму? Ще невідомо, яка сума. Не менше двох-трьох мільйонів. Старими... Старими грішми, кажу... Новими — двісті, триста тисяч... Що? І в інші райони теж подзвони. Справа важлива...

Затуливши трубку долонею, капітан перейшов на шепіт, а Петя, прихилившись до Івана та Варки, сказав:

— Треба тікати. Бач, як влипли? Не розплетеш...

— Як же ти втечеш?

— Ти забув про Еліксир. Що забажаєш — те й буде.

— Так це ж для себе,— засумнівався Іван.

— Дурню. Щоб іншим робити добро, треба спочатку себе врятувати! Кумекаєш?

— І то правда! — підхопила Варка.

— Отож-бо! Хай ми опинимося там, де були ввечері!

Почувся свист, налетів вихор.

Злочинці раптово зникли.

Капітан, як стояв біля телефону, так і завмер з роззявленим ротом, ніби кам'яна статуя...

Любесенько хлюпала течія ріки. На березі не було нікого. Рибалка, підкачавши холоші, забрів у воду і витрушував порожній ятір.

— А бодай вам руки повикручувало! — лаявся він.

За спиною в нього почувся свист, дихнуло холодним повітрям.

Рибалка злякано обернувся. На піску, зовсім близенько, стояло троє. Іван, Петро, Варка. Вони вдоволено, але все ще розгублено перезиралися. Рибалка роззявив рота.

— Звідкіля ви? Наче з неба впали...

— Може, й з неба,— засміявся Петро.

— А в мене якісь паразити нетруджені ятір потрусили,— поскаржився рибалка,— та ще й з'їли отам на бережку. Гляньте — три кістяки валяються. Така славна рибка попалася, а вони... Ну, якби я уздрів їх,— полічив би ребра!

Петро одвернувся вбік, шепнув:

— Хай йому повний ятір риби, сто лящів і десять щук!

— Ой! — скрикнув рибалка.

Ятір потягнув його в воду. В ньому тіпалася риба, аж куль тріщав. Рибалка витягнув ятір на берег, розгублено витріщив очі, не в силі збагнути, що трапилося.

Хлопці й Варка пішли геть берегом, сміючись.

— Здорово? — запитав Петро у товаришів.

— Класно! — підтвердив Іван.— Оце фокус!

— Вам фокуси,— сказала Варка,— а в мене й досі жижки тремтять! Ну, думаю,— хана! Ні за що ні про що — казьонний дом!

— Тепер вже не попадемось,— пообіцяв Петро.— Нема дурних! Коли рідні батьки в міліцію віддають — крапка!

— Що ми будемо робити? — почухав потилицю Іван.

— Я вже склав план,— заявив Петро.— Давайте одійдемо ось туди, в кущі... щоб ніхто не бачив... і почнемо...

— Ти вже один раз склав план,— поскаржився Іван, мацаючи ті місця, де погуляла материна чаплія.— Всі кістки болять... Слухайте, братці, може, краще місяць поїсти добре, попити, погуляти... а там, що буде! Га?

— Джентльмени! — протяжно промовила Варка.— Такий дарунок з Космосу, а ви — поїсти, попити! Фе! Треба гульбище на весь світ! Щоб аж у небі курява знялася!

— Правильно, Варко! Пробач! Тобі дано всемогутність, а ти — «поїсти, погуляти»! Треба показати людям, як треба жити!

— То говори! Не тягни...

Петро озирнувся. Довкола були тільки лози, бур'яни. Ніде ні душі.

— Перш за все домовимось — додому не вертатися! Доки у нас не буде світової слави. Так?

— Ну... хай так,— промимрив Іван.

— Браво, Петер! — чвиркнула крізь зуби Варка.

— Далі... Почнемо діяти в світовому масштабі... або спочатку — в державному. А для цього треба, щоб до нас було довір'я...

— Ну?

— Що ну? Одягтися треба. Модно.

— Я не проти,— розплився в посмішці Іван.— Це можна. Давай командуй.

— А в що б його одягтися? Треба ж конкретно щось замовити...

— Я знаю,— сказала Варка.— Замовимо для всіх останню паризьку модель. Яка вона — не знаю, але ж це Париж!

— Голова! — захоплено промовив Петро.— Придумала. Так і зробимо. Хай ми всі будемо одягнуті за останньою паризькою модою!

Раз!

На хлопцях опинилися вишукані костюми, капелюхи, білі сорочки, краватки, модні черевики, барвисті шкарпетки. На Варці — блузочка з величезним декольте і міні-спідничка.

Петро затанцював від радості. Підняв ногу, другу, як гайстер, роздивляючись шкарпетки, помацав сукно костюма.

— Справжнє! Дороге! Таке, як в Парижі носять!

— Ура! — крикнула Варка, крутячи стегнами, ніби танцювала твіст.— Справжня міні! У нас такої ще й не нюхали дівчата!

— Трохи коротко,— з сумнівом озвався Петро.— Наче вискочила з конопель! Собаки побіжать слідом за тобою!

— Зате модно! — зневажливо одрізала йому Варка.— Це головне!

— А з нас не здеруть ці лахи? — тихо запитав Іван, визираючи з-за куща.— Побачать і запитають, де взяли? Знову те саме вийде...

— Так не буде! — зверхньо заявив Петро.— Абсолютно кажу! Ми підемо туди, де нас не знають. Будемо давати все, що кому треба, а взамін — хай нас поважають, слухаються і годують. Заживемо,— як у казці. Все — людям. Собі — нічого. А вони — нам. Добровільно. Ясно?

— Ясно то ясно,— сказав Іван.— Тільки куди ж його податися?

— Спочатку до Києва.

— А на чому?

— На машині. На легковій.

— На машині? — здивувалась Варка.— А хто керуватиме? Ти ж шофера не зробиш?

— Тю, дурні! Сама їхатиме!

— Сама? — Рот у Йвана розплився до вух.

— А чого ж? Ми ж всемогутні?

Петро підняв руку, наказав:

— Хай ми будемо на автостраді Харків — Київ посередині між Борисполем і Яготином!

Раз!

Вихор змів Дніпро, луги...

«Всемогутні» опинилися на шосе. Мимо пролітали автобуси, машини. Обабіч шляху котилися під вітром хвилі пшениці, журилися плакучі верби.

Петро потягнувся вдоволено, оглянув себе, товаришів.

— Ой, як здорово! Ми вільні, вільні! Ніхто не гризе, ніхто не силує до остогидлої праці! Луїзо, Ваню, ми таке устругнемо!

— Еге, устругнемо! — опасливо озвався Іван.— Дивися, щоб не вийшло так, як тоді...

— Будемо обережні! — махнув рукою Петро.— Хай тут буде автомашина найновішої марки.

Раз!

Перед ними заіскрився під сонцем розкішний, лакований лімузин.

— Ой! — радісно скрикнула Варка.— Оце так! Невже це наша?

— А чия ж іще? — вигукнув Петро.— Королево моя! Прошу вас до екіпажа! Він ваш!

— Що ти надумався? — злякався Іван.— На таких машинах лише начальство велике їздить!

— Атож,— гордо сказав Петро.— Хай розступаються. Ніхто не затримає. По осьовій попремо — роздайсь, море! Тільки незручно — закрита! Хай буде одкритий верх!

Раз! Машина стала відкрита.

Варка заіржала радісно, перелізла прямо через борт, загоцала на сидінні. Хлопці приєдналися до неї, перезирнулися.

— А тепер що? — запитав Іван.

— Треба їхати,— непевно сказав Петро.— Хай — що буде. Машино, їдь! — наказав він.— Прямо до Києва!

Машина рушила. Почала набирати швидкість.

— І дотримуй правил руху! — крикнув Петро.

Машина блискавично проносилася повз інші машини, автобуси, переганяла їх. Шофери і пасажири з подивом та жахом дивилися на легкове авто без водія.

Хлопці з пихою поглядали довкола. Варка запалила сигарету, задимила.

— Ось як треба жити! — галасувала вона.— А то працювати! Нема дурних!

Петро почав співати від надмірної радості. Іван та Варка приєдналися до нього, підхопили пісню.

Блискавицею пробігають обабіч
зелені поля,
буйні сади,
привітні села з біленькими хатами.

Люди полють буряки,
трактористи обробляють плантації,
пастухи пасуть корів,
а машина невтомно пре посеред автостради,
і перед нею врізнобіч розлітаються зустрічні сіренькі авто та підводи.

Зненацька Петро гукнув:

— Стій, зупинися!

Машина зупинилася.

— Що ти хочеш? — здивувався Іван.

— Ми повинні допомагати людям,— заявив Петро.— Он жінки полють. Завертай до людей, на поле,— наказав він автомобілю.

Машина повернула з автостради, весело покотилася польовою дорогою.

— Вигадки! — невдоволено проспівала Варка.— Навіщо тобі ці заскоки?

— Треба, треба, Луїзонько! — весело гукав Петро.— Не треба одриватися від народу!

А над полем линула прегарна прадавня пісня: «Ой піду я лугом, лугом-долиною, ой чи не зустрінусь з родом-родиною...»

А сапи легко і прудко бігали рядочками, підгризаючи бур'яни.

Одна з дівчат — весела, кирпата — розігнула спину, закричала:

— Дівчата, якесь начальство пре!

— Де?

— А он!

— Тю на них! А шофера не видно!

— А нащо їм шофер! Їх машина й так слухається!

— Ха-ха-ха! Таке скажеш!

— А хто то там сидить з розпущеними косами? Наче відьма!

— Якась краля!

— Мо', закордонна? Якесь важне цабе! То, певно, її возять, показують, розказують!

— Диви, диви, у неї голі ноги!

— Тю, дурна! То тепер таке носять! Уже й у Києві дівчата перебрали ту моду! Кажуть, що вигідно: економія і видно товар!

— Ха-ха-ха! — заливалися полільниці.— Мотря, як скаже,— мов припечатає!

Машина підкотилася, зупинилася. Петро надувся і басом сказав:

— Привіт трудящим!

— Привіт гулящим! — гукнула кирпата дівчина.

— Може, яка поміч потрібна? — солідно запитав Петро.— Дамо! Абсолютно кажу!

— Потрібна! — засміялася весела дівчина.— Робочих рук би нам. Злазьте з машини та беріть сапи в руки, допоможіть сапати!

Дівчину смикнули за спідницю ззаду. Петро нахмурився.

— Ми серйозно пропонуємо. Абсолютно кажу! Можемо зробити так, що поле одразу буде чисте. А ви — спочинете. Га?

— Таких мастаків і в нас вистачає,— зареготалася дівчина.— На папері пишуть, а на ділі — нема. Це, мабуть, ви їх навчили?

Дівчата засміялися.

— Нам такої помочі не треба. Самі справимося. А валятися в тіні нема коли. Будемо спочивати — вам же нічого їсти буде.

— Їдь назад! — наказав Петро.

Машина круто завернула, помчала польовим шляхом, аж курява знялася.

Над нивами котився регіт.

— Де вони тільки беруться, брехуни такі?

Лімузин знову помчав автострадою. Петро похмуро оглядався назад.

— Нічого не розумію. Якісь люди пришелепуваті. Їм хочеш як краще, а вони, мов барани!

— Наше діло — запитати,— розсудливо озвався Іван.— А вони — як бажають!

— І то правда!

— Гей, джентльмени! — сказала Варка.— Попереду— ДАІ.

— Проскочимо.

Орудівець на перехресті махнув смугастою палицею, засюрчав. Машина не зупинилася.

Іван оглянувся, злякано мовив:

— Сідає на мотоцикл. Доганяє. Чого б це?

— Бо шофера нема,— невдоволено сказав Петро.

— Що ж будемо робити?

— Викрутимось!

Мотоцикл торохтів уже зовсім близенько.

— Гей, зупиніть машину! — кричав міліціонер.

— Навіщо? — відгукнувся Петро, оглядаючись.

— Зупиніть, кажу!

— Стій! — наказав Петро.

Зупинилися. Орудівець хвацько підкотив мотоциклом, заглушив мотор. Взяв під кашкет.

— Хто і звідки?

— Гм! — зам'явся Петро, а Іван тим часом прищулився в куточку, мов побитий кіт.— З Києва. З Верховної Ради.

— З Верховної? — здивувався міліціонер.— А чому без номера?

— Як без номера? — не повірив Петро. Перехилившись через борт, почав роздивлятися.

— Не там, не там дивитеся,— сказав орудівець.— Отут номер повинен бути, ззаду. А окрім того — як ви без шофера їдете?

— Автоматична машина,— солідно заявив Петро.— Електроніка. Перший експериментальний зразок.

— Не чув про таку,— заявив міліціонер.— По трасі повідомляють про експерименти. Де документи? На машину. Та й ваші разом. Щось ви, хлопці, підозрілі! І баришня ваша теж!

— Попалися! — прошепотів Іван.— Я ж тобі казав!

— Що ви там шепочетесь? Документи!

Орудівець поліз до кобури з пістолетом.

— Я тепер бачу, які ви експериментатори! Ану, вилазьте!

— Петю, командуй! — зашипів Іван, ховаючись за Варку. Та копнула його ногою. Петро розгублено дивився по боках, вгору.

— Давай, давай! — безапеляційним тоном сказав міліціонер, оголивши пістолет.— Господь бог вас не врятує! Нічого в небо дивитися!

Над полем з гуркотом здіймався у вись реактивний літак. Петро радісно оскальнувся, швиденько мовив:

— Хай ми будемо в тому літаку!..

Раз!

Перед міліціонером простяглося пустельне шосе.

Ніде нікого. Тільки десь здалека наближався великий рефрижератор.

Орудівець протер очі, оглянувся, наставив долоню до свого рота, хукнув. Принюхався.

— Наче ж не пив... А приверзлося...

А тим часом —
у салоні «ІЛ-18», де пасажири читають газети
та попивають чайок,
де стюардеса розносить мінеральну воду,
зненацька в проході з'являються Петро, Іван та Варка.

Сусідні пасажири здригаються від несподіванки. Стюардеса завмерла, випустила з рук тацю. Стакани з дзенькотом впали на підлогу, розбилися.

— Громадяни! Звідки ви тут взялися?

— Ми... летимо,— розв'язно сказав Петро.

— Разом з вами,— додала Варка, критично оцінюючи поставу стюардеси примруженим поглядом.

— Куди? Коли ви сіли?

— Їх не було,— закричали пасажири.— Вони зайцем!

— Громадяни, куди ви летите?

— А ви... куди? — нахабно перепитав Петро.

— Ми в Адлер. А ви куди? Покажіть квитки і документи!

— В Адлер? — весело озвався Петро.— Ну, то й ми туди!

Повернувся до Варки, підморгнув.

— Це — на березі моря. Рвонули?

— Лади, Петер! — засміялася Варка.— Шуруй!

— Громадяни, не викручуйтесь,— вимагала стюардеса.— Покажіть квитки!

— На берег моря, в Адлер! — скомандував Петро.

Раз!

В проході — пусто. Пасажири отетеріли. Стюардеса завмерла...

Ласкава хвиля лизала піщаний берег. Ніжився в голубій імлі далекий обрій. Мчали по аквамариновій гладі моря, здіймаючи пінисті буруни, глісери, скутери.

Весь пляж завалений бронзовими, мідними та шоколадними тілами, ніби прилавки в рибному магазині оселедцями.

Раз!

Зненацька серед голих тіл з'явилися Петро, Іван та Варка. Хто не звернув на те уваги, а хто й здивовано витріщив очі. Одна огрядна тітка заверещала, одпихаючи Івана, який наступив на неї:

— Нахаба! Хам!

— Пробачте, я не бачив!

— Що тобі — повилазило?

Навколо знявся регіт.

— Де вони взялися?

— Мабуть, ілюзіоністи?

— Ей, артисти, з якого цирку?

— А це — ідея! — прошепотів Петро на вухо Варці.— З пересувного,— вголос крикнув він.

— Покажіть який-небудь фокус!

— Який?

— Хай з'явиться у кожного в руках по склянці газованої води або лимонаду! Ха-ха-ха! Що? Таку ілюзію не зробите?

— Можна й таку! — весело гукнув Петро.

Махнув рукою. Щось прошепотів.

Весь пляж оторопів.

У кого в руках, а в кого й просто так — на піску — з'явилися склянки з питвом.

А тим часом у місті
біля ларка з газованою водою стоїть велетенська черга.
Продавець одкручує кран,
а вода не тече.

Черга хвилюється:

— Давай швидше! Спрага нестерпна!

Продавець розводить руками:

— Аварія! Вода зникла!

А в іншому магазині, там, де на прилавку стоять пляшки з лимонадом,
продавщиця подає дві пляшки покупцеві. Він розглядає і кричить обурено:

— Чого це ви мені порожні пляшки подаєте?
— Як порожні?
— Гляньте самі!
Продавщиця розгублена. Вона кидається до ящиків, а там всі пляшки порожні...

На пляжі — крик, гамір, сміх.
— Дуже смачна вода! А тепер — по порції «ескімо» кожному зробите?
— Можна! — гордо каже Петро, піднімаючи руку.

З ящика, на виду у всіх, зникають пакуночки з морозивом.
Продавець лапає в порожньому візочку, оглядається.
Перехожий підносить до рота «ескімо», роззявляє рота.
Морозиво зникає, ніби сніжинка на сонці. Перехожий клацнув зубами, вилаявся.
На тротуарі — заплакане дівча, воно нишпорить довкола себе, потім дивиться в небо.
— Морози-и-иво полетіло!..

А пляж наминає «ескімо». На березі лунає громовий регіт.
— З такими артистами можна жити!
— Як ви це робите, ілюзіоністи?
— А запчастини умієте добувати?
— Мені купальник рожевий, нейлоновий,— усміхнулася Петрові розмальована краля, славно вихиляючись.
Петро махнув рукою — і дівчину облип рожевий купальник.
Вона розгублено і щасливо оглядає себе.
Хлопці засміялися.
— Гера! Чіпляйся за нього! Не чоловік — а універмаг!
До Петра підбіжцем присунувся товстун в солом'яному капелюсі. Він підморгнув хитрим оком, прошепотів:
— Друззя! Ходімо убік, я вам дещо запропоную!

— Артисти,— ревів пляж.— Де ви будете виступати?

— В цирку! — крикнув Петро.

— Що ти базікаєш,— засичав Іван.— Нащо ти з ними зв'язуєшся?

— А щоб одчепитися... Чого вам треба? — звернувся Петро до товстуна.

Товстун одвів хлопців та Варку за фанерну будочку, тихенько сказав:

— Я завхоз санаторію. Отут, недалечко. Мені дещо потрібно. Що ви вмієте?

— Все,— солідно сказав Петро.

— Все? — недовірливо перепитав завгосп.

— Абсолютно!

— І резину достанете? Для машин?

— Дрібнички. Яку завгодно!

— І цементу?

— Фі!

— І цеглу?

— Хоч на цілий палац!

— І цвяхи?

— Що це за примітив? — плаксиво озвалася Варка.— Петер, що ти з ним калякаєш про дурниці? Цвяхи, резина! Ми можемо пташиного молока дістати.

— Хі-хі! — заіскрився завгосп улесливою посмішкою.— Я теж жарти люблю. Але я серйозно!

— Ми теж серйозно! — мовив Петро.— Коротше кажучи — можемо дістати все!

— Та ви ж золоті люди! — Очиці товстуна запливли маслом.— Вам ціни нема. Мені все те, що я сказав,— дуже потрібно! А що вам за те?

— Нам? — невинно перепитав Петро.— Нам нічого...

— Нічого? — здивувався завгосп.

— Та не нічого, а так — дещо... Знайдіть нам пристойну кімнатку, щоб там пожити. Поїсти, поспати, погуляти...

— Безкоштовно,— додав Іван.

— І щоб у веселому місці,— озвалася Варка.— Музика, танці і те пе...

— Це можна,— махнув рукою недбало завгосп.— Хоч рік, хоч два. Кімната, пальми, обслуга, ванни.

— Це нам підходить,— зрадів Петро.— Ходімо, братва!

— А як ви це робите? — на ходу запитав завгосп.

— Виробничий секрет,— сказав Петро.— А нащо вам всю цю муру діставати? Будувати, морочитись. Ми можемо за одну ніч вам будинок поставити! Іде?

— Е, ні,— розсудливо відповів товстун.— Я вже якнебудь сам збудую з матеріалів. Мені чарівних будинків не треба...

Завгосп привів «чарівників» до розкішної кімнати.

З вікна видно було море. Вдалині похитувалися пальми.

— Отут будете жити? Подобається?

— Красота,— сказав Іван.

— А тепер — аванс. Коли буде цемент, цегла, цвяхи?

— А коли хочете,— байдуже мовив Петро.— Хоч зараз. Куди вам?

Завгосп радесенько підкотився до вікна, показав рукою.

— Бачите — маленьке подвір'я?

— Бачу.

— Там уже закладено фундамент. А матеріалу не вистачає.

— Скільки вам? — діловито запитав Петро.

— А я маю записочку. Детально — що й як.

Діставши листочок з кишені, він поклав на стіл.

— До вечора все буде на місці,— пообіцяв Петро.

— Порядок,— потер пухкі руки завгосп.— Золоті у вас голови!

А тим часом у кабінеті начальника міліції міста Адлера відбувалася дивна розмова. Йому подзвонили з ОБХС:

— Дивні випадки. Не знаємо, що й гадати. Раптово пропали на багатьох складах запаси цементу, цвяхів, цегли. Ніяких слідів.

— Не може бути,— заперечив майор — начальник міліції.

— Що значить — не може бути?

— Щоб не було слідів!

— Але ж сталося! Ні дактилоскопічних відбитків, ні будь-якої позначки на замках. Сторожі — люди перевірені...

— Мобілізуйте народні дружини,— наказав майор.— Хай слідкують. А то ви чого доброго в містику почнете вірити...

Іван хропів у ліжку.

Петро, розсівшись у кріслі, палив сигарети й недбало переглядав газети. Варка, сівши на підвіконня, чистила собі нігті, інколи позіхаючи.

— Сумно, джентльмени! — сказала вона.— Якісь ви мужикуваті! Спати, жрати! Ні потанцювати, ні повеселитися! Маємо всемогутність, а ніякого буму... ніяких масштабів! Піду я од вас, сама натворю таких справ!

— Яких справ? — байдуже запитав Петро, не зводячи очей з газети.

— Таких, щоб усі про мене говорили! — сердито вигукнула Варка.—Та біля мене, коли захочу, в'юном ходитимуть найкращі хлопці! Музика, оплески, слава! А то, як ховрахи, залізли в якусь нору...

— Зажди, зажди! — раптом схопився з крісла Петро.— Замовкни, Луїзо! Тут дуже важлива справа!

Він кинувся до Івана, розштовхав його.

— Ванько, прокинься!

— Чого тобі, мамо? — пробурмотів той.

— Та яка я тобі мама? — загукав Петро.— Ти слухай, що тут пишуть...

— Про нас? — схопився Іван, протираючи очі.

— Не про нас, але майже про нас! Ось послухай... і ти, Варко, чи то... тьху! Луїзо... теж послухай. «Дивний випадок трапився учора на побережжі Адлера. В кількох магазинах пляшки з лимонадом раптом виявилися порожніми. Зникла газована вода в сатураторних візках, у ларках. Щезло також морозиво в десятків продавців. Дивний феномен деякі вчені пояснюють впливом невідомих космічних променів. Розповіді очевидців записані нашим кореспондентом і передаються в Академію наук». Чули?

— Оце так,— почухавши голову, промимрив Іван.

— Що ж воно таке! — розгубилася Варка.— Ми робили фокуси на березі... а в місті...

— А в місті пропала вода і морозиво,— невдоволено сказав Іван.— Я ж казав Петрові: не роби нічого, не подумавши. От і маєш...

— А чого б воно? — поцікавилася Варка.

— Забула, що вчила в школі? Закон збереження матерії. О! Ніщо не пропадає. Раз на пляжі з'явилося, то десь повинно зникнути!

Очі Петра сповнилися жахом.

— Слухайте, джентльмени, тоді ми пропали! Абсолютно кажу!

— Чому?

— Бо цемент, який ми дали завхозу, десь же взявся? І його вже шукають. І знову нам хана, якщо дійде ниточка сюди...

— Куди ж нам подітися? — простогнав Іван.— Я ж казав: давай краще поживемо дома. Рибкам і пташкам замовлятимемо ковбасу чи консерви, а самі їстимемо! А потім додому — до батьків. Забудеться, перемнеться...

— «Перемнеться»,— передражнив Петро, зневажливо сплюнувши.— Всемогутність переводити на пусте діло. Треба, щоб ми керували, щоб нас любили, прославляли. І забезпечували, чим треба. А сидіти в Гнатівці, жерти ковбасу? Все 'дно вона зникатиме в крамниці. І знову потрапимо до міліції. Слухайте, братва, нам у сучасному нічого робити. Все державне, повно всякої міліції, власні батьки змушують працювати... А в майбутньому — нема власності, нема міліції. Що де зникне — не біда! Там ми дамо прикурити! Таких чудес наробимо! Рвонемо в майбутнє?

— Гм... можна спробувати,— непевно озвався Іван чухмарячись.— Як ти думаєш, Варко?

— Я — за! — підскочила Варка.— Певна, що в майбутньому я буду користуватися успіхом! Усе роблять автомати, люди гуляють, двадцять чотири години на добу гульня! Поїхали, хлоп'ята!

Раптово до кімнати відчинилися двері, через поріг перекотився завгосп. А за ним — кілька дебелих хлопців з червоними пов'язками на рукавах.

— Це вони! — плаксивим голосом сказав завгосп.— Вони всякими фокусами займаються. От я й... хи-хи!.. спробував... для жарту...— не серйозно! Кажу: а чи зумієте оте-то або те-то! А вони думали, що я насправді! Хи-хи!

— Громадяни! Ваші документи! — суворо мовив дружинник.

— Петю! — скрикнув Іван.

— Зараз,— прошепотів Петро.— На цьому місці в трьохтисячному році...

Раз!

Перед дружинниками — порожня кімната. Вони переглянулися, розводять руками.

Завгосп торжествував.

— От бачте, бачте! Які шахраї! Я ж кажу... я не винний...

Море котило спокійні невисокі хвилі.

Зненацька згори у воду впало три постаті. Це наші «всемогутні» перенеслися з свого часу в далеке майбуття.

Вони шалено вимахували руками, захлиналися. Варка верещала. Петро одпльовувався, кричав:

— Куди це ми потрапили? Дивись... берег далеченько...

Іван пирхав, сердито лаявся:

— Все через тебе! Командуєш, не подумавши... суша опустилася... а тепер тут... море! Дурень довгов'язий! Ще добре, що море... а якби піднялася суша... ми б опинилися під землею...

— Рятуйте! — не вгавала Варка, борсаючись у зеленавій хвилі.— Ой мамочко, тону!

Над ними, не знати звідки, з'явився безшумний летючий пристрій з півпрозорого рожевого матеріалу. Через борт перехилилася молоденька дівчина, закричала:

— Гей, друзі! Як ви тут опинилися? Навіщо так далеко запливли?

— Рятуйте! — басом гаркнув Іван.

Апарат знизився, дівчина запитала:

— Я не розібрала, що ти сказав! Повтори!

— Я кричав — рятуйте! — заревів бугаєм Іван.— Ти що — глуха?

— А що це таке — рятуйте? — не зрозуміла дівчина.

Петро схопився за край апарата, виплюнув солону воду.

— Навіщо такі дурні жарти? Ми потонемо, доки ти будеш дотепами гратися!

— Потонете — витягнемо, — спокійно повідомила дівчина.— Відновимо. Хіба ви забули, що смерті нема? Вона вже давно переможена!

— Ну? — витріщив очі Іван, вилазячи на літальний пристрій.— А ти не брешеш?

— Що ти сказав? — вражено перепитала дівчина.

— Я кажу — не брешеш? Не заливаєш?

— Куди заливаєш? — зовсім збилася дівчина з пантелику.— Ви, може, вивчаєте якісь давні діалекти? Я не розумію таких слів.

— Потім, потім дурня валятимеш,— плаксиво закричав Петро.— Витягай нас...

— Спочатку дівчину,— сказала рятівниця.— Чого лізете перед нею? Ех, ви, лицарі!

Вниз упали маленькі східці. Іван перший вичарапкався на сидіння, потім вилізли з води Варка і Петро. З них стікала вода, піжами поприлипали до тіла.

Дівчина зацікавлено оглядала врятованих. Її сині очі були сповнені непідробного подиву.

— Що це за штуки на вас? Ніби зебра із заповідника? Чому ви плаваєте в цих штуках? А в тебе, подруго, губи чимсь наквацяні! Нічого не розумію!

— Довго розповідати,— похмуро бовкнув Петро, цокотячи зубами від прохолоди.— Давай шуруй до берега, а то ми дуба вріжемо.

— Дуба? — занепокоїлась дівчина.— Вріжете? Де?

— Ну, посушимо лапті,— пояснив Іван.

— Слухайте, друзі, у вас галюцинації, не інакше! Треба до лікаря, негайно!

Вона поклала руку на пульт, апарат полетів над морем до берега.

— Не треба до лікаря,— злякався Іван.— Ми здорові як бики!

— Як бики? — знизала плечима дівчина.— Чому як бики, а не як люди?

— Ну, це такі вислови,— незадоволено пояснив Петро.— Фігуральні...— Та ти прикидаєшся овечкою...

— Галюцинації,— переконливо заявила рятівниця.— Лечу до санаторію. Тут хороший психолог, він вам допоможе...

Між пальмами на березі з'явилися будиночки — легкі, граціозні, дивовижно гармонійних, розмаїтих форм.

Літальний пристрій приземлився, сів на матово-блакитні плити широкого подвір'я.

Дівчина вискочила з апарата. Вона була одягнена в легеньку білу блузку, шорти.

Пришельці з минулого оглядалися, тривожно перемовлялися:

— Оце так!

— Справжній рай,— згодився Іван, витрушуючи воду з вуха.— Тільки що ми тут робитимемо?

— Побачимо,— зітхнув Петро.

— Не подобається мені фізія цієї чувихи,— сказала Варка.— Якась вона... стерильна... Не сподобалася їй моя помада! Яка то дівка без помади на губах! Ніякого виду! Дитсадок!

— Я тебе про одне прошу, Петьку,— благав Іван,— не спіши! А то знову щось таке втелющиш, аж пальці буде знати! А куди вона побігла?

— Та по психіатра ж!

— Може, втечемо?

— Зажди! Що нам — страшно лікаря? Побачить, що ми нормальні,— піде собі. Треба ввійти в курс діла...

З невисокого білосніжного будинку вийшла рятівниця наших мандрівників, а за нею високий вродливий юнак у фіолетовій сорочці, в коротких штанях до колін.

— Де ти їх підібрала? — поцікавився він.

— За три кілометри від берега. Говорять дивні, архаїчні слова. Одягнені в маскарадні вбрання. Ти, будь ласка, Гаю, полікуй їх. А я потім навідаюсь...

— Гаразд...

Вони наблизилися до апарата. Дівчина зійшла по східцях до сидіння, мовила:

— Друзі, лікар Гай вам допоможе. А мені треба летіти далі. У мене справи. Я затрималася через вас...

Врятовані зітхнули, почали сходити.

Гай привітно підняв руку.

— Вітаю вас!

Хлопці перезирнулися, шморгнули носами.

— І ми,— сказав Петро.

— Привєтік,— підморгнула Варка.— Салют!

Дівчина на літальному пристрої засміялася.

— Я ж казала тобі — дивні люди. В них, певно, висока температура. Ну — до зустрічі!

— До зустрічі,— махнув рукою Гай.

Апарат піднявся над майданчиком, полетів.

Гай наблизився до Петра, приклав до тіла якусь штучку з циферблатом. Той відсахнувся.

— Чого ти? — здивувався Гай.

— Колоти будете? — запитав Петро.

— Навіщо? Міряю температуру тіла, ритм і все інше. Ну от — все гаразд. Все в нормі. Майже. А в тебе, хлопче? І в тебе гаразд. А в дівчини? Хм. У неї найкраще. І все-таки щось у вас є дивне. Звідки ви?

— М-м-м,— розгубився Петро.— Як би вам сказати...

— Хм,— ще більше здивувався Гай.— Забули? Порушення пам'яті? Тоді треба їхати в метапсихологічний центр. Там вас оглянуть як слід, відновлять пам'ять.

— Ні, ні! — замахала руками Варка.— Ми все пам'ятаємо!

— Абсолютно! — підтвердив Петро.

— Пам'ятаєте? Тоді треба відповідати на запитання. Де ви працювали в останні дні? Який напрямок праці?

Іван глянув на Варку, на Петра. Ті дивляться на нього.

— Працювали? — перепитав Петро. — Ми... ніде не працювали. Хіба у вас працюють? При такій науці та техніці працюють? Ніколи б не подумав...

— Ви жартуєте? — обурився Гай.— Я з вами серйозно, а ви відповідаєте недоречностями. Поняття праці — священне. Цим не можна жартувати. Ваш округ, певно, погано виховує вас. Я повідомлю туди. Де ви народилися?

— У Гнатівці,— сказав Іван.

— Гнатівка? Що це таке?

— Село.

— Село? — ще більше здивувався Гай.— Село... Дивне слово... Щось пам'ятаю, вивчав у прадавніх мовах... Здається, древнє поселення. Ага. Правильно. Село, селитися... Але ж тепер нема таких поселень?! Знову жарти. А що це за вбрання? Для чого?

— Піжама,— пояснив Петро.

— Піжама,— повторив Гай.— Знову архаїзм. Тепер нема таких штук. А,— радісно всміхнувся лікар.— Я тепер збагнув. Чому ж ви одразу не сказали? Ви готуєте фільм про минуле? Правда? І вирішили потренуватися на природі. Пригоди на морі? Я вгадав?

— Не вгадав,— похмуро бовкнув Петро.

— Ми самі з минулого,— кокетливо додала Варка.

— З минулого? — здивувався Гай.— А чого це вас принесло сюди?

Петро підморгнув лікареві по-дружньому.

— Одразу б так запитав. Я тобі поясню — ти ахнеш! Ми одержали від Пришельця з космосу Еліксир Всемогутності. А там — у минулому — всі дурні і пришелепуваті. Не розуміють, в чому суть життя. Ми їм кажемо: давайте допоможемо, само все зробиться, ви тільки спочивайте — а вони сміються, не бажають!

— Дикуни! — сказав Іван.

— Примітиви,— озвалася й собі Варка.

— Не було куди прикласти сили,— вів далі Петро.— Тоді ми вирішили махнути в майбутнє. Тут можна помогти вам, в чому є потреба! Ось ви — я бачу — вчений! Так?

— Так,— стримано відповів Гай.— Я слухаю.

— Працюєте над різними там складними проблемами, сушите голову. А ми можемо — раз, два! — і в дамках!

— Наприклад?

— Ну ось... дивіться. Хай тут буде пальма!

Раз!

Біля них виникла пальма, зашуміла широким листям. Петро пихато глянув на Гая, склав руки на грудях.

— Бачте! Я правду сказав!

— Бачу,— спокійно, без подиву озвався Гай.— Але що це вам дає? Чим допомагає?

— Як? — витріщив очі Іван.— Вас не вражає?

— Ні! Звичайнісінька трансміграція матерії,— заявив Гай.— Ми це робимо. Тільки ми робимо це з толком, розумно. Знаємо, звідки й куди можна перенести той чи інший предмет. А ви — не знаєте! А тому можете потрапити в критичне становище! Ось приблизно так, як трапилося з вами. Ви потрапили в море! А чому? Бо не знали, куди прямуєте. Як сліпці!

Пришельці з минулого мовчали, невдоволено сопіли. Нарешті Петро сказав:

— Ну хай цього вам не потрібно. Але ж можна щось корисне...

— Що?

— Ну... винайти що-небудь! Ще не відкрите... Ось ви... Що б ви хотіли знати?

— Я? — весело запитав Гай.— Я б хотів знати формулу єдиного поля!

— А ви... досі не знаєте? — обережно запитав Петро.

— Не знаємо,— ствердно мовив Гай.

— А що це таке? — кокетливо запитала Варка.— З чим його їдять?

— Мовчи, Луїзо! — перебив її Петро.— Нам не треба знати, що воно таке. Скажу — і все!

— Ну, ну! — підхопив Гай.— Покажи! Це дуже цікаво!

— Петро потер долоні, покректів, ніби піднімав якийсь тягар. Замислився.

— Хай буде спочатку у мене в руках аркуш паперу.

Перед його очима майнув білий метелик, між пальцями опинився аркуш. Гай кивнув.

— Ну гаразд. Далі?

— Хай на цьому аркуші виникне... як ти сказав?

— Формула єдиного поля...

— Еге... Хай виникне формула єдиного поля!

Тиша. Дивиться на папір Іван, дивиться Варка, втупився Петро. Нічого нема. Жодного значка.

Гай тихенько сміється, докірливо похитує головою.

— Ех, ви, мандрівники! Навіть всемогутність може дати лише те, що вже є, що винайдено, зроблено трудом, сформовано працею. А те, чого нема,— зась! Хто вам його дасть? Звідки? Формули єдиного поля ще нема. Навіть на інших планетах...

— Нема? — отетеріло озвався Петро.

— Нема. Може, вона й неможлива! В усякому разі — це не так важливо! Я показав вам, що всемогутність не така вже й необхідна сила!

— Але ж можемо добувати відомі предмети,— вперто вів своєї Петро.— Будувати за своїм бажанням речі, кораблі. Те, що вже є!

— А навіщо? У нас усього вдосталь. Автомати штампують. Що потрібно — раз, і є! Розумно, економно!

— От бачте,— радісно озвався Іван.— У вас усе є. Хіба так важко прийняти й нас. Нам же нічогісінько не треба. Тільки пити, їсти, гуляти. І щоб не турбували роботою. Поскільки ж автомати... ви самі сказали... Наказать — це ми можемо... Коли буде потреба — скажіть, ми готові! Щоб було зроблено те-то й те-то! Ми вам, а ви — нам!

Гай пильно дивився на пришельців, розмірковував уголос:

— Мда. Рідкісний випадок. Розклад основних морально-етичних центрів. Відсутність творчого імпульсу. Паразитарні біоструми. Ну що з ними робити?

Петро нахабно глянув на Гая.

— Так ви радієте нам чи ні? Може, я бачу, й тут не розуміють нашої сили? Морочите нам голову всякою етикою... Так ми попремо ще далі в майбутнє!

— Навіщо? — запитав Гай.— Справа в тому, що навіть тепер усі люди всемогутні. А в подальшому майбутті — там ще вищі досягнення...

— Всі всемогутні? — ахнув Петро.— Навіщо ж тоді працювати, трудитися?

— А навіщо жити, коли не творити? — здивувався Гай.

— Насолода життям,— зверхньо заявив Петро.

— Свобода,— додала Варка, виробляючи химерні танцювальні колінця.— Що хочеш, те робиш. Нема ніяких меж, ніякої заборони!

— О, це страшно! — серйозно мовив Гай, уважно розглядаючи дівчину, яка виламувалася перед ним.— Повна безконтрольність у істоти, в якої невідомо звідки опинилися гігантські сили,— це неймовірна небезпека! Послухайте, ви! Господар життя лише той, хто творить його власною творчістю. Хто росте без упину разом з життям. А хто лише наказує, а не працює, не творить, той деградує і стає дикуном, навіть з всемогутністю!

Пришельці з минулого замовкли, моргаючи повіками.

— Знаєте що? — сказав Гай.— Нам такі типи не потрібні. Земля давно позбулася їх. Єдині ліки для вас — назад, у минуле!

— А ми не хочемо! — вперто озвався Петро.

— Не бажаємо! — верескнула Варка.— Мені тут сподобалося!

— Залишимося — і все! — бовкнув Іван, дивлячись на лікаря спідлоба.— У вас — комунізм. Годуйте нас. Комуністична мораль проти насильства!

— Комуністична мораль і етика має на увазі творців, а не паразитів,— весело сказав Гай.— Ану — геть у минуле, звідки ви почали свій шлях!

Загримів грім. Промчав вихор.

Раз!

Хлопці й Варка гепнулися на пісок на березі Дніпра. Перед ними лежали три обгризені кістяки від риби.

Вітер уже трохи завіяв їх. У небі кричали чайки. Десь далеко гули пароплави та на луках люди громадили копи...

Мандрівники знетямлено й мовчазно озиралися —
бачили стіну лісу,
білесенькі хатки між садами,
гурт крикливих голих хлопчаків у пустотливому
прозорому плині ріки...

Дивувалися.

— Оце так! — почухавши потилицю, заявив Петро.— Здорово він нас одправив назад! У майбутнє нічого потикатися...

— А може, все це нам приснилося? — спантеличено запитав Іван.— Глянь — ось риба, яку ми їли. Ятір у воді. Ходімо додому... та попросимо пробачення... Все буде, як раніше...

— Дурню! — крикнув Петро.— А піжама на тобі звідки? В Адлері наділи! Забув?

— Кретин,— зневажливо буркнула Варка.— Я завжди казала: з тебе, Жан, не вийде джентльмена! Тебе тягне до сажка!

— Гм,— не звернувши уваги на образу, мугикнув Іван, мацаючи піжаму.— Справді, ми десь моталися. Треба хоч одіж замінити...

— Не треба! — бадьоро сказав Петро! — У мене новий план. А для того плану вбрання не потрібне!

— Ну, ти даєш, Петер,— млосно промуркотіла Варка.— Ану, кажи, кажи, що ти придумав! Це мені подобається! Як це так — без вбрання?

— Ми рвонемо у минуле. До дикунів. Вони оцінять нашу силу. Будемо царями, повелителями. А вони нас хай слухаються, годують, носять!

— Ги,— сказав Іван.— Закручуся в шкуру. Спати в печері. І ніхто тебе не потурбує, не стусатиме. В школу, в інститут не треба... Ніякої тобі культури! Ой здорово!

— Клас! — мрійно підхопила Варка.— Геніально придумав, Петер! Там такі хлопці! Волохаті, сильні! Такий як обніме, аж кісточки захрумтять!

— Красота! — в забутті вів далі Петро.— Вічно там житимемо. Про нас потім легенди складуть. Що були, мовляв, такі-то й такі-то боги. Га-га-га! Здорово? Тільки сигарети потрібні. Дикуни, мабуть, не курять. Без куріння погано. Ну що — поїхали?

— А куди? — непевно запитав Іван.— На скільки років?

— Спробуємо. Спочатку... ну, на десять мільйонів. Подалі від культури...

— Ну давай!

Вони встали, взялися за руки.

— Хай ми перенесемося на десять мільйонів років назад,— сказав Петро.— На цьому ж місці!

Ударила блискавиця, змела з їхніх очей Дніпро, луки, небо. Потемніло все довкола.

Раз!

Звідусюд виросли, зімкнулися над головою хащі папороті, хвощів, ще якихось товстелезних дерев.

Моторошно, страшно.

Мандрівники шугнули по коліна в багнюку. Розгублено притиснулися одне до одного.

— Де ми? — пошепки запитав Іван.

— А дідько лисий знає,— сказав Петро.

Заверещала неподалік якась тварюка. Варка жахнулася. Застогнала. Хлопці причаїлися.

— Слухай, ми, мабуть, далеко заїхали? — цокотячи зубами, забурмотів Іван.— Папороті, хвощі!

Над їхніми головами з'явилася довжелезна шия. Захлюпала вода, виповзла з-за хащі огидна тварюка.

— Ой, дракон,— верескнула Варка.— Тікаймо!

Вони метнулися за стовбур дерева, розбризкуючи твань. Голова на блискучій шиї наближалася до них, роззявила пащу з гігантськими зубами, заревла.

— Назад! На вісім мільйонів років,— заволав Петро.— На цьому ж місці!

Раз!

Їх оточила стіна буйного, але гарного, веселого лісу, схожого на ліси двадцятого віку.

В небі сяяли, переливалися холодними вогнями сузір'я,
десь в гущавині співали птахи,
завивали хижаки,
а серед галявини палало, розсипало хмари іскор веселе багаття.

А довкола багаття кружляв хоровод, не хоровод, а щось таке відчайдушне, бадьоре, блискавичне: кільце

людей — великих і малих — в шкурах і без шкур. Вони танцювали, гучно викрикуючи, притупуючи, плещучи в долоні, б'ючи в бубони.

Щасливо репетувала малеча. Жінки білували тушу великого бізона, роздавали шматки паруючого м'яса. Діти й чоловіки скінчили танець, приймали до рук свою долю їжі, розбивали кістки об каміння, висмоктували мозок.

Іванко ковтнув слину, прошепотів:

— Оце порції! Попробувати б!

— Ох і танцюють! — захоплено сказала Варка.— Кадри! Точно як наші культурні танці!

— Ходімо до них! — заявив Петро.— Операція «Поява богів» починається! За мною, бродяги!

Мандрівники вийшли з кущів, наблизилися до вогнища. Їх помітили. Кілька вояків кинулися, оточили їх, наставили списи.

Наблизився високий, могутній чолов'яга. Він весь заріс волоссям, грива спадала йому на плечі. Очі горіли силою й мужністю.

— Попалися! — затремтів Іван.— Вони нас зжеруть!

— Мовчи,— шепнув Петро.— Все буде гаразд!

Варка улесливо усміхнулася велетневі. Той не звернув на неї ніякої уваги, гримнув оглушливо:

— Хто ви, нікчеми? З якого племені?

— З Майбутнього,— хрипко сказав Петро.

— Не знаю такого,— ревнув чоловік.— Чому такі мізерні? Що це за шкіра легенька?

Він торкнув списом піжаму. Іван скрикнув.

— Ми — боги! — ткнув себе пальцем у груди Петро.

— Боги? — перепитав чоловік.— А що це таке?

— Ми з неба,— показав рукою на зірки Петро.— Все можемо. Все, що захочете,— зробимо.

— Все можете? — здивувався велетень.— І списа такого?

Він потряс зброєю в повітрі.

— Зумію,— гордо заявив Петро. Піднявши руку, він наказав:— Хай буде такий спис!

Раз!

В руці Петра з'явився спис. Він передав його велетневі.

Діти, жінки, воїни завмерли. Роззявили роти від подиву. Велетень оглянув спис, задоволено мугикнув.

— Добра робота. Не гірше, ніж у мене. А ще можеш?

— А скільки треба? — недбало запитав Петро.

— Стільки,— показав велетень дві руки, розчепіривши пальці.

— Хай буде десять списів,— наказав Петро.

Раз!

На траві з'явилося десять списів. Воїни з радістю кинулися до них, розхапали. Велетень засміявся вдоволено, поклав руку на плече Петра.

— Хоч і мізерний, а добрі списи робиш. Чого хочеш від нас?

— Будемо у вашому племені вождями,— гордо сказав Петро.— Навчимо вас, як треба жити! Я — вождь! Оце,— він показав на Івана,— мій заступник. А вона — головна жриця... гм, гм... як би тобі пояснити... вона буде організатором танців! О! Абсолютно!

— Я вождь! — стукнув себе кулаком у волохаті груди велетень.— Та ти вмієш робити списи швидше, ніж я. Будь вождем! А цей — теж уміє?

— Уміє! Так, як і я!

— І вона?

— І вона!

— Тоді йдіть до вогню. Плем'я слухає вас.

Мандрівники наблизилися до багаття. Жінки гостинно подають їм здоровенні маслаки. Варка впустила свою «порцію», знову підняла, почала обдмухувати.

— Слухай, Петьку,— розгублено промовив Іван.— Воно ніби сире! Як його їсти?

— Нічого, Жан, — підморгнула Варка. — Сиру ж рибу їв?

— Рубай, Ванько, звикай! — додав Петро, смачно чавкаючи.— Втягнемося. В сирому м'ясі, здається, вітамінів багато. Цинги не буде!..

Діти й жінки закружляли довкола вогнища, за ними пішли до танцю воїни.

Варку теж почало посіпувати, похитувати. Вона вимахувала недогризком бізонячої ноги, вигукувала:

— Оце по-нашому! От якби побачили наші кадри — лопнули б од завидків! Оце так шейк! Ха-ха! Давай! Давай!

І ось уже все затихло.
Над лісом сяяв місяць.
Тлів жар у заснулому багатті,

а біля нього — постать вартового на чатах,
а в непролазній гущавині, яка охопила темною стіною галявину,
миготять неситі вогники хижаків,
виють шакали.
Покотом сплять довкола пашіючого жару жінки, воїни, діти.

В печері — під навислими каменями — дрімали пришельці з двадцятого віку. Вони закуталися в просторі шкури. Іван солодко потягнувся, позіхнув.

— А ви знаєте, братці, непогано! Га? Їсти од пуза. Нічого не треба робити...

— А хлопчики, хлопчики які! — мліла од щастя Варка.— Один мене вхопив, як танцювали, притиснув! М-м! Я ледве не знепритомніла! Аж мурашки поза шкірою побігли! Оце так любов!

— І дівчата гарні є,— додав Петро замріяно.— Я помітив. Одна мені підморгувала...

— Волохаті дуже,— позіхнув Іван.

— Нічого,— заспокоїв Петро.— Замість хутра. Не треба одежі купувати... Ну, давайте спати.

— Давай!

Захропли.

А над лісом, над печерою плив, як і в двадцятому віці, насмішкуватий місячило. Він знав, він передбачав, чим закінчиться та химерна вилазка у минуле...

Вранці довкола печери знявся крик, галас, вереск.

Петро схопився на рівні ноги, відкинув шкуру, озирнувся, приходячи до тями. Потім почав штурхати друзів.

— Га? Що? — забурмотів Іван, підводячи голову.

— Де це ми? — сонно озвалася Варка.

— Та в минулому ж,— сказав Петро.— Ви що, забули?

До отвору наблизився волохатий велетень.

— Вождь,— звернувся він до Петра.— Пора йти. Веди нас.

— Куди? — здивувався Петро.

— Вождь знає,— пояснив велетень.

— Дідько вас знає, куди вам треба йти. Беріть нас на плечі, та й несіть, куди треба.

— На плечі? — здивувався велетень.— Носять лише

пораненихъ, хворих і маленьких, коли вони пристануть. А вождь веде інших. Вождь — найсильніший, найрозумніший, найвміліший, найхоробріший. Вождь сам несе слабих, зброю і йде попереду. Він показує шлях!

Петро вийшов з печери, розгублено дивився на дикунів, мовчав. Велетень пильно дивився на пришельців, теж чекав. Ждали жінки, воїни, діти.

Зненацька мовчання порушив крик. З-за дерев з'явилася група воїнів. Вони підняли вгору руки, показуючи, що прийшли з мирними намірами. Один виступив наперед, закричав:

— Ро, син Носорога! Ми з племені Леопарда! Вчора увечері у нас пропало багато списів. Стільки і ще стільки! — Він підняв дві руки, розчепірив пальці. Потім показав ще один палець.— А наші жінки бачили, що у вас вчора ввечері якісь чужинці робили нові списи! Чи не зачарували вони наші списи? Ти великий вождь і знаєш, що нам без списів не можна! А робити їх справа довга й тяжка!

Ро грізно обернувся до пришельців, заричав:

— Підлі шакали! Як ви сміли забрати списи в дружнього племені?

— Ми... не брали! — затрусився Петро.

— Я казав тобі,— плаксиво озвався Іван.— Знову те саме! Тут теж добряча міліція!

— Вам не вождями бути, а гієнами! — загримів Ро.— Візьміть їх, прив'яжіть до дерева. Добрий харч буде трупоїдам! А списи — поверніть!

Хлопців і Варку схопили воїни. Вони вириваються, кричать. Даремно! Потягли до дерева під улюлюкання і свист дітей.

— Назад, додому,— скрикнув від відчаю Іван.— На берег Дніпра!

Знявся вихор, ударив в очі дикунам.

Пришельці зникли. Воїни розгублено розводили руками. Дивилися обабіч, вгору, на землю.

— Дуже хитрі тварини,—похитав головою Ро.— Як шакали! Навіть хитріші...

Знову широкий Дніпро, над ним буйний вітрюган. Котяться сизі хвилі, хлюпають в піщані кручі, піняться.

Мандрівники сидять на березі, одсапуються.

— Нікуди більше не хочу,— у відчаї простогнав Іван.— Ні в минуле, ні в майбутнє. Хай йому грець!

— Зажди! — заспокоїв його Петро.— Треба подумати.— Давай спочатку поїмо. І одягнемось!

— Еге! Поїмо, одягнемось! А десь... пропаде! І знову нас спіймають!

— Одразу не спіймають,— презирливо сказала Варка.— Боягуз ти, Жан!

— Ми небагато,— примирливо озвався Петро.— По паляниці хліба і по кільцю ковбаси...

— Ну, давай,— згодився Іван.

І ось вони сидять, уже одягнені в сорочки, костюми, запихаються ковбасою. Варка возиться з транзистором, накручує якісь мелодії.

Петро струсив крихти у воду, примовляючи:

— Їжте, рибки, їжте! Це — для вас!

Іван, мрійливо дивлячись вдалину, витер долонею масні губи і раптом ляснув товариша по плечу.

— Петьку! От я придумав, так придумав!

— Що? — недовірливо перепитав той.

— Таке придумав, що й не снилося тобі! І ніхто не заважатиме! І всі задоволені будуть!

— Хто буде задоволений? — не збагнув Петро.

— Всі,— запевнив той.— Всі люди на Землі!

— Чокнутий,— сказала Варка.— Всіх не задовольниш!

— Не тягни,— сердито сказав Петро.— Балабонь далі!

— Переберемось на острів,— розплився в посмішці Іван.— А там...

— На який острів?

— На будь-який. У Тихому океані, чи що. І там станемо жити. Та не самі, а заберемо всіх, кому... ну, кому не подобається робота... Кому протипоказана праця! Ясно?

— Ну, ну! — зацікавився Петро.— Далі...

— Острів насолоди! — вигукнув Іван захоплено.— Так ми його назвемо. Спи, їж, гуляй — ніякої тобі міліції, ніяких шкіл, ніякої моралі! Замовлятимемо все, що заманеться! Хай вони — ха-ха! — шукають, де що пропа-

дає! А ми — на острові! Не достануть посеред океану. Ну — що?

— Ти геній, Ванько! — ревнув Петро.— Я й не знав, що в твоїй дубовій голові можуть виплодитися талановиті думки!

— Ну ти, не дуже!

— Та чого там! Справді геніально! Будемо дєйствувать! Тепер заживемо! Який острів виберемо?

— Десь на екваторі,— сказав Іван.— Щоб тепло. Щоб можна було без штанів, без костюма!

— Який же?'— замислився Петро.— Таїті... їх багато... Знаєш що? Давай у центрі Австралії! Там пустеля — ніхто не знайде. Ми там таке настроїмо!

— Давай!

— Стійте! — крикнула Варка.— Не будьте ідіотиками!

— Чого тобі? — образився Петро.— Чи ще голосувати хочеш?

— Не голосувати! А кебети у вас не вистачає! Уже кілька разів улопались в історію! Хочете ще? Не можна на Землі будувати край насолоди! Знайдуть все 'дно! Літаками, вертольотами. Не буде нам спокою!

— А де ж? — дружно гукнули хлопці.

— У небі. На Місяці,— гордо сказала Варка.— Туди ще не скоро доберуться.

— Тю на тебе,— замахав руками Іван.— Там же повітря нема!

— Ото велике діло! Ми ж всемогутні! Зробимо ковпак, а під ковпаком — усе, що треба для життя. Уявляєш? Зорі на небі, Земля пливе під нами, а ми гуляємо та попльовуємо на неї. От геніально!

— Ох і Луїза! — закричав Петро.— Мислитель! Талант! Починаємо план, щоб не роздумувати! Хай на Місяці буде ковпак з повітрям, щоб можна було дихати... підождіть, а який ковпак? Ну, хай буде у діаметрі кілометрів десять, а висотою з півкілометра... І хай ми опинимося під тим ковпаком

Аж захурчало над Дніпром.

І опинилися «всемогутні» серед непривітних скель на Місяці. Довкола тиша, спокій, вгорі блищать спокійним сяйвом зорі, завмерла блакитна куля Землі з туманними обрисами континентів.

— Гм, — пробурмотів Іван.— Невесело.

— Дурниці,— сказав Петро.— Набудуємо такого, що тільки держись! Перш за все — житло для нас. А втім, якогось окремого житла не треба. Хай буде одразу їдальня, спальня і... ну, і все інше... Щоб далеко не ходити...

Раз!

З'явився будинок. Петро вдоволено засміявся.

— А тепер позбираємо сюди всіх своїх!

Він підняв руку, проголосив:

— Всі наші земляки, які люблять насолоду і яким протипоказана праця,— хай опиняться тут!

Зал засідань. Ряди слухачів.

На трибуні — огрядний чолов'яга. Він тримає у руках купу паперів, читає:

— Наше підприємство за рік перевиконало план на двісті двадцять п'ять процентів, товариші!

Раз!

Промовець зник. Пусто на трибуні.

В залі запанувала мертва тиша. Потім почувся сміх.

— У землю провалився,— гукнув хтось з рядів,— земля брехунів не тримає!

Оплески.

Розкішна дама лежить на софі, чистить нігті. Довкола розкидані журнали мод, біля неї — собачка.

— Скучно,— позіхає дама.

Раз!

Дама зникає.

Собачка жалібно вищить, винюхує попід стільцями...

Столи. На столах пляшки, закуски.

Реве джаз.

Виламуються розцяцьковані, розмальовані дівчата й хлопці.

Раз!

Порожньо в ресторані.

Завмерли вражені офіціантки з тацями в руках.

Дівчата полють буряки.

Пісня котиться над полем.

До полільниць підходить червонолиций чоловік у

білій вишитій сорочці, в білому картузі. Витирає хустинкою обличчя, важко дихає. Нагинається, зриває бадилину.

— Чистіше, чистіше полоти, дівчатка, треба,— кричить він.— Це не робота!

Раз!

Зникає з поля чоловік. Дівчата переглядаються.

— Як корова язиком злизала,— каже одна.— Може, це новий спосіб міняти начальство? Дуже оперативно!

Всі засміялися...

Петро, Іван та Варка стояли на підвищенні свого будинку.

Довкола темніла непривітна місячна пустеля.

А перед ними — хвилювалася юрба. Стиляги, бюрократи, розмальовані дами, дівчата, бандити з відмичками в руках, п'яниці з червоними носами.

Ревли, кричали, лаялися.

— Що це таке?

— Куди ми потрапили?

— Біда!

— Ми десь у космосі!

— Куди скаржитися?

— Це порушення конституції! Де міліція?

Петро підняв руку, закричав:

— Увага! Ува-га! Громадяни, ти-и-ихо!

Шум затих. Всі повернулися до «всемогутніх».

— Це ми вас перенесли сюди! Всіх, кому не хочеться працювати, всіх, кому приємна насолода і вільне життя!

— Навіщо? — роздратовано захрипів чоловік з недочитаними паперами в руці.— Що ми тут робитимемо, в цій пустелі, ким керуватимемо? Хто для нас працюватиме? Хто годуватиме?

— Громадяни! — загорлав Петро.— Тут — Край Насолоди! Тут ніхто не працюватиме, тільки їстиме, питиме, гулятиме! Ніякої остогидлої праці! Керувати — будь ласка! Можна створити всі умови! А працювати — ні-ні!

— Давай тоді твій Край Насолоди! — заревів натовп.— Давай ресторани, давай спальні, давай озера для

купання, давай кабінети для керування! Давай машини, кінотеатри, танцмайданчики!

— Все буде! — іржав від радощів Петро.— Увага! Хай буде все, що заманеться вашому серцю!

Чоловік і жінка йдуть вулицею. Майдан. Вони зупиняються біля вивіски: «Ресторан».

— Зайдемо, пообідаємо,— каже чоловік.

Раз!

Ресторан зник. На тому місці порожньо. Потім із землі виростають буйні квіти, красуються під сонячними променями.

Жінка протерла очі.

— Привиділося, чи що? Тут же був тільки що ресторан. А тепер — зник...

Чоловік розвів руками.

— Тоді підемо в їдальню. Та це й краще. Пити ми не п'ємо. А в ресторані тільки гроші деруть!

Дві жінки йдуть вулицею, жваво розмовляють. Одна каже:

— Ти чула чи ні? Дивна дивина! Одразу в усіх установах зникло багато людей. І найдивніше те, що бюрократи зникли. Тепер нема черг, нема скарг. Усе йде, як по маслу!

— І горілка зникла,— каже друга.— Всі ларки і ресторани щезли, наче їх і не було!

— Слава богу,— обізвалася перша,— добре хтось придумав. Спасибі вченим, мабуть, вони винайшли антибюрократичну, антиалкогольну бомбу!

— Я за таку бомбу!

Весело сміються жінки.

Під ковпаком, на Місяці, ряди будівель. Ресторани, пивні ларки, танцмайданчики, басейни, управління. Все це перемішано еклектично, хаотично.

Реве в просторому залі радіола.

Викобенюються, аж стогнуть, стильні дівчата й хлопці.

Дим стовпом.

Недогризки на столі.

П'яний тип, ледве стоячи на ногах, проголошує:
— Бажаю... ще... шампанського... ик! І маслин... ик! Раз!
На столі виникає замовлене.
Трах! Летить у стелю корок.
Танцюють біснуваті.
Реве джаз...

Сидить за столом начальник. Спить. Рука на телефоні.
Сидить інший, колупає глибокодумно в носі. Пускає в повітря паперові голуби.
Париться у ванні дама. Ахкає, ніжиться.
Цілуються двоє — стильний хлопець і Варка. Вона — розпатлана і п'яна — одхиляється від нього, стогне:
— Душно. Одежа заважає!
— І мені,— каже він.— Скинемо, Луїзо, ці лахи!
— Скинемо!
Роздягаються. Залишаються в пляжних костюмах.
— Ходімо в ресторюгу!
— Похромали!
Ідуть. Виламуються.

Лежать у кріслах Петро та Іван. Вони лише в трусах. Невмиті, нерозчесані. П'ють вино, смалять сигарети.
— От жисть,— хвалиться Петро.
— Малина,— дивиться на нього посоловілими очима Іван.
— А вони, дурні,— показує, сміючись, Петро на Землю, яка пливе серед неба,— хай трудяться, хай вкалують. Нам більше буде! А ми будемо насолоджуватися! Насолода — суть життя! Ура!

Реве джаз. П'ють горілки, вина, їдять харч гуляки.
Танцюють голяком.
Дівчата вже схожі на мавп. Хлопці пообростали бородами, розкудлалися. Невмивані, нечупарні.
Дригаються, танцюють. Клубок тіл судорожно колишеться в сизому диму...
Сидить у кріслі начальник. Хропе.
Його заткав павук. Павутина від голови до стелі. Рука на телефоні.

Лежать під деревами Варка з хлопцем. В нього кудлата борода, брудне обличчя. Він дивиться на Варку, дивується.

— Слухай, Луїзо, а в тебе хвіст виріс...

Варка байдуже глипнула, зневажливо хмикнула.

— Велике діло! Хай собі росте! В тебе давно виріс!

— Де?

— Подивись!

Хлопець оглянувся. З-під трусів помахує хвостик.

— Гм. Справді хвіст. А, хай собі! Навіть оригінально! Слухай, Луїзонько, а чому мені кортить на дерево вилізти?

— Лізь, як кортить,— ліниво Варка.

Хлопець підстрибнув, вхопився за гілку, розгойдався, як мавпа. Радісно зареготався і урочисто ревнув.

Варка не витримала, підхопилася й собі полізла до нього. Прибігло ще кілька хлопців та дівчат.

Уже багато людиноподібних стрибають по деревах. Перегукуються:

— Здорово, старик!

— Ну й кадр!

— Мировецька в тебе чувиха!

— А в мене хвостяра — во!

— Класний!

Рев захоплення лине під зорями.

Петро п'яний, як чіп, простягнув руку, наказує, заплітаючись язиком:

— Хай буде пляшка... горілки... і... і... індичка... з картоплею пареною...

Нема нічого. Порожньо на столі.

Петро остовпів. Безглуздо дивиться на стіл. Кліпає очима.

— Ванько... в чому справа?.. Нема...

Іван чухає потилицю.

— Може... місяць скінчився?

— То й що? — вдарив кулаком по столу Петро.— Ми для блага інших... діяли... Не для себе... Он скільки людей щасливі... Хай тут буде шампанське! Я наказую!

Нема. Нічого нема!

З-за вікна доносилось ревище:

— Де вони? Давай їх сюди!

Петро й Іван визирнули у вікно. Там біснувалася юрба мавподібних.

— Пити! Жерти! Чому нічого нема?

— Рвать кігті! — крикнув Петро.

— Тікати! — підхопив Іван переляканo.— Додому! Хай ми вернемося додому!

Нічого не міняється. Рев за вікном.

— Все! — заверещав Іван.— Всемогутність зникла! Тепер ми навіки залишимося під цим ковпаком!

У двері ломилися. Іван кинувся в протилежний бік, вискочив у вікно. Петро за ним. Метнулися поміж будівлями, аж курява знялася. Їх побачили, погналися. Хмара розпатланих, хвостатих, замурзаних двоногих з палицями в руках котиться валом за двома «всемогутніми».

— Їсти! Жерти! — ревуть вони.

Хлопці біжать без духу, метушаться біля краю прозорого ковпака. За покриттям — холодна пустеля, гори, темна рівнина. І куля рідної Землі, а довкола неї — насмішкуваті світляки зірок.

— Пропали,— стогне Іван.— Краще було б працювати вдома. Мати, батько, люди свої, Дніпро... А тут пропадати в пустелі...

— Їсти! Жерти! Пити! — гриміла юрба мавпоподібних.

Налетіли, накрили собою Петра і Йвана, почали гамселити, аж пір'я полетіло. Зчепилися між собою, чути хиже ревище, над купою тільки метляються палиці, кулаки, чути крик, лемент...

Хтось зачепив прозорий купол, він тріснув.

Грім прокотився у космосі, блискавиця пронизала Край Насолоди.

Все зникає. Холодна місячна пустеля. Тиша.

Тільки десь у безодні ледве чутно відлунює:

— Їсти! Пити!

А потім — мовчання. Урочиста органна мелодія нового, прекрасного життя. І Земля, мов чарівна блакитна квітка, пливе у Безмежжі назустріч оновленому майбуттю своєму...

ЗМІСТ

Бердник Александр Павлович

ЧАША АМРИТЫ

Феерии

Издательство «Радянський письменник»

(На украинском языке)

Редактор *В. І. Дарда.* Художник *Г. С. Ковпаненко.* Художній редактор *М. П. Вуєк.* Технічний редактор *К. П. Лапченко.* Коректор *Л. К. Джулай.* Здано на виробництво 22/III 1968 р. Підписано до друку 5/VII 1968 р. Формат $84 \times 108^1/_{32}$, $11^1/_2$ фіз.-друк. арк., 19,32 ум.-друк. арк., 20,14 обл.-вид. арк. БФ 07110. Тираж 65 000. Зам. 8-119. Ціна в оправі [redacted]. Радянський письменник, Київ, бульвар Лесі Українки, 20. Книжкова фабрика ім. М. В. Фрунзе Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР, Харків, Донець-Захаржевська, 6/8.